

М.В. Никифорак

**БУКОВИНА В
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ
СИСТЕМІ АВСТРІЇ**

(1774-1918 рр.)

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Никифорак Михайло Васильович

**БУКОВИНА
В ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ
СИСТЕМІ АВСТРІЇ
(1774–1918 рр.)**

**Чернівці
“Рута”
2004**

**ББК: 67.2 (4УКР-4ЧЕН)
Н-627**

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича

Рецензенти: **Тимощук О.В.**, доктор юридичних наук, професор
(Таврійський національний університет);
Шевченко О.О., доктор юридичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса
Шевченка);
Добржанський О.В., доктор історичних наук, про-
фесор (Чернівецький національний університет імені
Юрія Федьковича).

Никифорак Михайло Васильович

Н-627 Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774-
1918 рр.). – Чернівці: Рута, 2004. – 384 с.
ISBN 966-568-683-6

У монографії на основі нормативно-правових актів, архівних ма-
теріалів та обширної наукової літератури досліджується історія розвит-
ку державно-правових інститутів Буковини в період її перебування у
складі Австрії. Для науковців, викладачів, студентів, широкого кола
читачів.

ББК: 67.2 (4УКР-4ЧЕН)

ISBN 966-568-683-6

© Видавництво “Рута”, 2004
© Никифорак М.В., 2004

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історико-правові аспекти приєднання Буковини до Австрії.....	20
1.1. Австрійська окупація Буковини	20
1.2. Юридичне оформлення анексії Буковини Австрією	36
РОЗДІЛ 2. Австрійська адміністрація на Буковині.....	50
2.1. Військова адміністрація.....	50
2.2. Окружне управління	64
2.3. Крайове управління	76
РОЗДІЛ 3. Представництво Буковини у державній раді	108
3.1. Представництво Буковини в установчому рейхстазі 1848-1849 рр.	108
3.2. Розвиток правових основ представництва Буковини в австрійському парламенті у 1859-1918 рр.	116
3.3. Українські депутати від Буковини у державній раді ..	135
РОЗДІЛ 4. Органи самоврядування	147
4.1. Буковинський сейм – орган крайового самоврядування	148
4.2. Міське самоврядування	178
4.3. Самоврядування у сільських громадах	199
РОЗДІЛ 5. Суд та установи юридичної допомоги	215
5.1. Суд	215
5.2. Адвокатура	227
5.3. Нотаріат	237
РОЗДІЛ 6. Правоохоронні органи	244
6.1. Прокуратура	244
6.2. Поліція	252
6.3. Жандармерія	258
РОЗДІЛ 7. Джерела права та правова освіта	267
7.1. Джерела права	267
7.2. Підготовка правничих кадрів	299
ВИСНОВКИ.....	328
БІБЛІОГРАФІЯ.....	335

ВСТУП

144 роки Буковина розвивалася у правовому полі держави Габсбургів. У різні часи ці 144 роки оцінювалися по-різному: від восхвалення “цивілізаторської місії” Австрії – до огульного звинувачення її у жорстокому (відкритому чи замаскованому) колоніальному гніті. Реальні, зважені оцінки підказує час. “Він дійсно був, гніт, – пише, наприклад, Т.М.Ісламов. – Але Австро-Угорщина не знала ніколи ні масових депортацій, ні етнічного геноциду, ні етнічних “чисток”... Жодна із держав, що успадкували повністю або частково її територію, не забезпечила національним меншинам той ступінь свободи розвитку.., яким користувалися пригноблені народи”¹.

У період 1774-1918 рр. Буковина вперше стала окремим, відносно автономним політико-адміністративним утворенням і як така одиниця припинила своє існування разом із розпадом Австро-Угорщини. Адміністративний розвиток пройшов тут через етапи військової адміністрації, окружного управління у складі Галичини, крайового управління герцогства Буковини. В краї поступово утвердилися європейські форми адміністративного управління, місцевого самоврядування, судоустрою. Але серйозних спроб історико-правового дослідження цього процесу досі фактично не було, хоча їх необхідність очевидна як із точки зору пізнання історії державних інститутів та джерел права на Буковині, так із точки зору використання його результатів у державотворенні та правотворчості в Україні, у викладанні історико-правової науки в юридичних навчальних закладах.

Австрійська історіографія проблеми, безумовно, – найстаріша. Започаткував її рукопис першого австрійського військового адміністратора Буковини Г. фон Сплени – “Опис Букови-

¹ **Исламов Т.М.** Крах Австро-Венгрии и судьбы средней Европы // Россия и современный мир. – М., 1995. – С. 67.

ни”¹. Його цінність полягала не тільки у відомостях історичного змісту, а й у тому, що це був своєрідний план адміністративно-правового реформування краю.

Як не дивно, але після цього за 100 років не вийшло жодної помітної буковинознавчої праці, в якій аналізувались би питання державного ладу. Як виняток, можна назвати публікації Й.Вінівартера та Т.Бендели, в яких розглядалися деякі аспекти правового статусу Буковини у складі Галичини². До 100-річчя приєднання Буковини до Австрії вийшла помітна аналітична праця Г.Бідермана³. Певною мірою торкалась проблеми дослідження і брошура А.Фікера⁴.

Тільки після відкриття у 1875 році університету в Чернівцях дослідження історії Буковини помітно активізувалося. Свої роботи, в яких розглядалися окремі аспекти досліджуваної проблеми, опублікували Й.Полек⁵, Д.Веренка⁶, Ф.Ціглауер⁷. Важливим внеском у вивчення системи управління, самоврядування, судочинства на Буковині стали праці найвідомішого німецького буковинського історика Раймунда Фрідріха Кайндля⁸. У щоріч-

¹ General Spleny's Beschreibung der Bukowina / Herausgegeben von Dr. Johann Polek. – Czernowitz, 1893.

² Winiwarter I.E. Darstellung der Organisation und Verwaltung des Königreich Galizien und Lodomerien. – Lemberg, 1826; Bendella T. Die Bukowina im Königreiche Galizien. – Wien, 1845.

³ Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. 1775-1875. – Lemberg, 1876.

⁴ Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). – Wien, 1875.

⁵ Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. – Czernowitz, 1889; Die Vereinigung der Bukowina mit Galizien. – Czernowitz, 1900 u. a.

⁶ Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. Maria Theresias Zeit. I Theil. 1772 – Juni 1775. – Wien, 1892.

⁷ Zieglauer F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der oesterreichischen Occupation. I-XII. – Czernowitz, 1893.

⁸ Kaendl R.F. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. – Czernowitz, 1894; Geschichte der Bukowina. Dritter Abschnitt. –

никах Буковинського крайового музею друкувалися огляди буковинознавчих праць. У 1893 році, наприклад, такий огляд написав Й.Полек¹. У 1900 році опублікований підручник з краєзнавства, підготовлений К.Козаком та Е.Фішером², що містив окремі відомості про адміністративний устрій Буковини. Варто згадати й публікацію з історії судочинства в Галичині та на Буковині, написану випускником правничого факультету у Чернівцях Ю.Гачеком³.

Окремі аспекти історії розвитку державного ладу на Буковині розглядалися в тодішніх колективних працях чернівецьких і віденських авторів. Серед них варто назвати перш за все том, присвячений Буковині, з видання “Австро-Угорська монархія у словах і картинках”⁴ і видання про регулювання земельного податку на Буковині⁵.

Питання історії адміністративного та правового розвитку Буковини розглядалися і в загальноавстрійських історичних та історико-правових дослідженнях. Так, історія приєднання Буковини до Австрії розкривається в працях А.Арнета⁶, А.Беера⁷,

Czernowitz, 1898; Geschichte der Stadt Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz, 1908 u.a.

¹ Polek J. Rückblick auf die Forschungen zur Landes – und Volkskunde der Bukowina seit 1773 // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums 1893. – Czernowitz, 1893.

² Heimatskunde der Bukowina. Zur Gebrauche für Schulen und zum Selbstunterricht / Herausgegeben von Prof. Cornel Kosak und Gend. – Rottm. Eduard Fischer. – Czernowitz, 1900.

³ Hatschek J. Die Rechtspflege in Galizien und in der Bukowina. – Reichenberg, 1886.

⁴ Die österreichs-ungarisches Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899.

⁵ Grundsteuerregulierung in der Bukowina. – Wien, 1880.

⁶ Arneth A. Geschichte Maria Theresia's. Achter Band. – Wien, 1877.

⁷ Beer A. Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. – Prag – Leipzig, 1883.

А.Єгера¹, Г.Швікера², Й.Бойдтеля³. Зокрема, праця Альфреда Арнета досі залишається найкращим викладом дипломатичної історії австрійського уряду з 1740 по 1780 рік.

Розвиток парламентаризму на Буковині, еволюція виборчого права, відома “буковинська сеймова злагода” 1910 року аналізується в працях Е.Бернатзика⁴, А.Бахмана⁵, А.Губера⁶, Г.Гумпловича⁷, Г.Кольмера⁸, Й.Ульбриха⁹, Г.Стракоша-Гросмана¹⁰.

Дослідження історії окремих державних інститутів на Буковині продовжувалося в Австрії і після 1918 року. Тут появився цілий ряд спеціальних досліджень¹¹, у т.ч. дисертаційних, присвячених, в основному, правовому становищу різних

¹ **Jäger A.** Jozeph II und Leopold II. Reform und Gegenreform 1780-1792. – Wien, 1867.

² **Schwicker H.** Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin-Königin Maria Theresia (1763-1780). II Abtheilung. – Wien, 1871.

³ **Beudtel J.** Geschichte der österreichischen Staats – Verwaltung (1740-1848). – 2 Bde. – Innsbruck, 1896-1898.

⁴ **Bernatzik E.** Das österreichische Nationalitätenrecht. – Wien, 1917.

⁵ **Bachmann A.** Lehrbuch der österreichischen Reichsgeschichte. Geschichte der Staatsbildung und öffentlichen Rechtes. – Prag, 1896.

⁶ **Huber A.** Österreichische Reichsgeschichte. 2 Aufl. – Wien, 1901.

⁷ **Gumpowicz L.** Das österreichische Staatsrecht (Verfassungs – und Verwaltungrecht). Ein Lehr – und Handbuch. – Wien, 1907.

⁸ **Kolmer G.** Parlament und Verfassung in Österreich. 8 Bde. – Wien, 1902-1914.

⁹ **Ulbrich J.** Das österreichische Staatsrecht. 3 Aufl. – Tübingen, 1909.

¹⁰ **Strakosch-Großmann G.** Allgemeine Wahlrecht in Österreich seit 1848. – Leipzig und Wien, 1906.

¹¹ **Beck E.** Bukowina. Land zwischen Orient und Okzident. – Freilassing, 1963; **Wagner R.** Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. – München, 1984; **Prokopowitsch E.** Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina. – Graz-Köln, 1965; **Prokopowitsch E.** Das Ende der oesterreichischen Herrschaft in der Bukowina. – München, 1959.

етнічних груп Буковини¹. Авторами цих досліджень були, як правило, вихідці з Буковини. Центрами німецькомовного буковиназнавства стали Інститут Східної та Південно-Східної Європи у Відні, Інститут Буковини в Аугсбурзі (Німеччина). "Центр по вивченню Буковини" створено також у Радівцях (Румунія).

Важливе значення для вивчення розглядуваної проблеми мають сучасні австрійські дослідження історії австрійської держави і права. На особливу увагу заслуговує фундаментальне багатотомне видання "Габсбургська монархія 1848-1918 років". Окремі його томи присвячені історії державного ладу і права, національних відносин, господарського та соціального розвитку (Bd. II. Verwaltung und Rechtswesen. – Wien, 1975; Bd. III. Die Völker des Reiches. – Wien, 1980).

Із заснування у 1848 році газети "Bucovina" бере свій початок румунська традиція в дослідженні історії Буковини. Її незмінним лейтмотивом була й залишається досі концепція про румунський характер Буковини. Саме з цієї точки зору румунськими дослідниками оцінювався і розвиток державно-правових інститутів у краї. Найвідоміші з них праці Н.Йорги, Д.Ончула², І.Ністора³, А.Мораріу⁴, Й.Томи⁵. Із сучасних румунських дослі-

¹ **Tennenhaus C.** Der Anteil der Juden am Aufbaus der Bukowina (1774-1848). Diss. – Wien, 1926; **Schulsohn S.** Die Geschichte der Juden in der Bukowina. 1774-1918. Diss. – Breslau, 1927; **Safran J.** Die Rumänen in der Bukowina (1775-1825). Diss. – Wien, 1936; **Denesczuk W.** Rechtliche Stellung der Ukrainer in der Bukowina von 1774 bis 1918. Diss. – Innsbruck, 1972 u. a.

² **Onciul D.** Din trecutul Bucovinei. – Buc., 1915; Istoria Bucovinei inainte de unirea cu Austria (in vol. Schrieri istorice, I, ES. – Buc., 1968).

³ **Nistor I.** Romanii si rutenii in Bucovina, – Buc., 1915; Der Nationale Kampf in der Bukowina. – Buc., 1928; Istoria Bucovinei. – Buc., 1991.

⁴ **Morariu I.** Bucovina. 1774-1914. – Buc., 1915.

⁵ **Toma J.** Justitia in Bukowina. – Lece ani Dela unire de Jon Nistor. – Czernauti, 1928.

джень відзначимо фундаментальну працю М.Якобеску, що охоплює історію Буковини до 1862 року¹.

Ряд цікавих публікацій з історії Австрії та Буковини належить польським авторам. Найближче до розглядуваної проблеми знаходяться праці О.Бальцера² та Е.Бедржицького³. З більш ранніх досліджень можна назвати праці Я.Боронського (“Поляки на Буковині” – Краків, 1897) і А.Гальбана (“Польські справи на Буковині, їх значення для Галичини” – Краків, 1904).

Представляють науковий інтерес дослідження російських істориків і правознавців. Ряд дореволюційних видань стосується питань історії приєднання Буковини до Австрії⁴, еволюції австрійської держави і права⁵. Звичайно, в них не могло не відобразитись протистояння інтересів Росії та Австрії, зокрема у Східному питанні.

У радянський період найзначнішими публікаціями з історії Австрії були роботи О.І.Рубінштейн⁶, І.П.Трайніна⁷,

¹ Jacobescu M. Din Istoria Bucovinei: Vol. I (1774-1862). – Buc., 1993.

² Balzer O. Historia ustroju Austrii. – Lwow, 1908.

³ Biedrzycki E. Historia Polakow na Bukowinie. – Krakow, 1973.

⁴ Див.: Жихарев С. Русская политика в Восточном вопросе // Ученые зап. императ. Моск. ун-та. Вып. XI. – Москва, 1896; Соловьев С.М. Турецкие и польские дела в 1773- 1774 гг. – История России с древних времен. В 15 кн. – Кн. XV; Бутковский Я.Н. Сто лет австрийской политики в Восточном вопросе. Т. I-II. – СПб., 1888.

⁵ Митрофанов П. История Австрии. Часть I. – СПб., 1910; Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и враги. – СПб., 1907; Лозинский С.Г. Царствование Франца-Иосифа: политический очерк современной Австрии. – Петроград, 1916; Василевский А.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. – СПб., 1906; Местное управление и местные повинности в Австрии. Т. I. – Л., 1901; Законы о прямых налогах в Австрии. – СПб., 1901 та ін.

⁶ Рубинштейн Е.И. Крушение Австро-Венгерской монархии. – М., 1963.

⁷ Трайнин И.П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. – М., 1947.

С.Г.Кана¹, І.С.Галкіна², М.О.Полтавського³. В новітніх російських дослідженнях помітно простежується тенденція до більш об'єктивної оцінки політико-правових форм Австро-Угорщини, відхід від традиційного її зображення як “кляпкової монархії”, “тюрми народів”. На міжнародній конференції в листопаді 1996 року (“Історико-культурна ситуація в Середній Європі: інтеграційні процеси і національна специфіка, 1867-1918”), організованій центром з вивчення історії Австрії і Угорщини ІСБ РАН, В.І.Фрейдзон з цього приводу відзначав, що не треба вдаватися до пошуків “ні раю, чи золотого віку, ні пекла (“тюрми народів”). “Тюрми” не було, але й від благодаті було далеко. Не треба захоплюватися крайнощами”⁴.

Українську традицію в дослідженні історії державного ладу і права на Буковині започаткував С.Смаль-Стоцький, опублікувавши у 1899 році роботу “Буковинська Русь. Культурно-історичний образок”. Перу С.Смаль-Стоцького належить також цілий ряд статей про діяльність буковинського сейму, австрійської державної ради, органів громадського самоврядування, опублікованих у різних періодичних виданнях. У 1913 році вийшла його брошура “Моя політика”. У 1904 році опубліковане українське видання “Підручника для громадської управи у воеводстві Буковина, для вжитку членів ради громадської і громадських секретарів”, перекладене і впорядковане С.Смаль-Стоцьким (Чернівці, 1904. – 1572 с.).

Питання про перші вибори на Буковині до австрійського парламенту та діяльність перших буковинських парламентарів, здійснення судочинства в першій половині ХІХ ст. знайшли своє відображення в історичній праці І.Я.Франка “Лук’ян Коби-

¹ Кан С.Г. Революция 1848 года в Австрии и Германии. – М., 1948.

² Галкин И.С. Австро-Венгрия. 1870-1914 гг. – М., 1949.

³ Полтавский М.А. История Австрии. Часть I-II. – М., 1992.

⁴ Фрейдзон В.И. Не увлекайтесь крайностями. – Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М., 1997. – С. 9, 11.

лиця”, опублікованій у 49-му томі “Записок наукового товариства Т.Г.Шевченка” у 1902 році.

Коротку характеристику основних етапів адміністративно-правового розвитку Буковини у складі Австрії містила робота М.Кордуби “Ілюстрована історія Буковини” (Чернівці, 1906).

У зв’язку з румунською окупацією краю в 20-30-х роках число україномовних досліджень значно зменшилось. Найпомітнішим із них стала опублікована 1928 року в Харкові монографія Г.Піддубного “Буковина, її минуле і сучасне”. У 1928 році в науковому збірнику “Україна” опубліковані праці О.Павлика (“Буковина до 1848 року”) та В.Костащука (“Громадське і культурне життя Буковини від 1848 до 1914 року”)¹.

Новий період історіографії українського буковинознавства розпочався після воз’єднання Північної Буковини з Українською РСР і утворення Чернівецької області. Однак аналіз розвитку форм адміністративного управління, організації правоохоронних органів, самоврядування, джерел права не входив до числа актуальних завдань. На першому плані знаходились питання історії революційного руху, економічної та соціальної історії краю². Навіть у таких фундаментальних колективних працях, як “Північна Буковина, її минуле і сучасне”³, “Нариси з

¹ Україна. Науковий двохмісячник українознавства / За ред. акад. Михайла Грушевського. Кн. I. – Київ, 1928.

² Шевченко Ф.П. Лук’ян Кобилиця. – К., 1958; Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900-1919). – К., 1960; Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ ст. – Львів, 1964; Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму. – К., 1975; Курило В.М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині. – Чернівці, 1973; Васюк Л.И. Революционное движение на Буковине в конце ХІХ – начале ХХ в. – Львов, 1990.

³ Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород, 1969.

історії Північної Буковини”¹ історико-правові аспекти представлені дуже стисло. Частково до цього спричинилося й закриття юридичного факультету у Чернівцях та переведення його до Львова.

У Львівському університеті історію державного ладу і права в Галичині протягом її перебування у складі Австрії тривалий час плідно досліджує В.С.Кульчицький. Цій проблемі присвячені його кандидатська і докторська дисертації, монографія² і серія статей у наукових збірниках. Значною мірою в них відображені і питання історії Буковини.

У цілому ж стан історико-правових досліджень минулого Буковини в радянський період не можна вважати задовільним. Їх значна активізація пов’язана з проголошенням незалежності України і становленням самостійної Української держави. За короткий час захищено цілий ряд дисертацій, які стосуються різних питань історії приєднання Буковини до Австрії, адміністративного устрою краю, політичного життя в ньому³. Вийшла з друку і нова узагальнююча праця – “Буковина: історичний нарис” (Чернівці, 1998). На жаль, за традицією, історії державних інститутів і права в ній приділено надто мало уваги.

¹ Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980.

² Кульчицький В.С. Галицький сейм в системі колониального апарату Австро-Венгрії. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1958; Кульчицький В.С. Державний лад і право Галичини (в другій половині XIX – на початку XX ст.). – Львів, 1966; Кульчицький В.С. Политический аппарат колониального управления Восточной Галиции (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К., 1970.

³ Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70-80-ті роки XVIII – початок XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1995; Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. – Чернівці, 1999; Шибя О.М. Крайове самоврядування на Буковині (1861-1918). – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1995 та ін.

Окремі питання історії Буковини були предметом аналізу й у підручниках та навчальних посібниках з історії держави і права України¹. Особливо помітно це у новітніх виданнях².

Певний внесок у дослідження державно-правових аспектів історії Буковини зробили автори з української діаспори – А.Жуковський³, В.Верига⁴, І.Новосівський⁵.

Справі активізації історико-правових досліджень минулого краю сприяло відновлення у 1991 році роботи юридичного факультету Чернівецького університету, створення у 1992 році університетського Науково-дослідного центру буковинознавства. Цілий ряд статей було опубліковано в новозаснованих “Науковому віснику Чернівецького університету” (серія правознавство), “Ерліхівському збірнику”.

Здійснений огляд історіографії з досліджуваної проблеми, дозволяє зробити висновок, що багатомовному буковинознавстві є немало видань, які висвітлюють окремі аспекти проблеми. Однак ні одне з них не є системним, не охоплює проблему в цілому. До 2000 р. не було жодної спеціальної монографії,

¹ Історія держави та права Української РСР. У 2-х т. Т. I. – К., 1967; История государства и права Украинской ССР. Т. 1-2. Т.I. – К., 1987.

² Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів, 1996; Історія держави і права України. Част. I. – К., 1996; Історія держави і права України / За ред. А.С.Чайковського. – К., 2000; Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України. – К., 2000; Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина. – Т. 1. – Кол. авторів: В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький та ін. – К.: ІнЮре, 2000.

³ Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. – Париж – Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1959.

⁴ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996.

⁵ Новосівський І. Нарис історії права Буковини і Басарабії. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1896.

в якій досліджувався б розвиток державно-правових інститутів Буковини протягом всього періоду 1774-1918 рр.

Запропонована праця є першою спробою системного дослідження державно-правового розвитку Буковини в період її належності до Австрії. Вперше окремо проаналізовані етапи історії австрійської адміністрації на Буковині; діяльність судових і правоохоронних органів; структура, функції та особливості крайового, міського і сільського самоврядування; еволюція представництва на Буковині; джерела права, які діяли в краї протягом розглядуваного періоду. Основним об'єктом дослідження стали загальноавстрійські та крайові нормативно-правові акти 1774-1918 рр.

Виняткове значення для дослідження проблеми мали документи, які зберігаються у фондах державного архіву Чернівецької області (створеного у 1907 р.). При вивченні питань про основні етапи розвитку адміністративних установ краю у 1775-1918 рр. великий інтерес представляють справи фондів "Австрійська військова адміністрація" [ф. 29], "Буковинська окружна управа" [ф. 1], Буковинська крайова управа [ф. 3]. Загалом це майже 70 тисяч справ. В них містяться імператорські укази, директивні розпорядження Придворної військової ради, Галицького намісництва про державно-правовий статус Буковини та організацію адміністративних установ; про зміни адміністративно-територіального устрою; описи державного кордону Буковини, матеріали про оподаткування населення та організацію податкових служб, про створення регулярних військ на Буковині і проведення рекрутських наборів; звіти військової адміністрації, окружної та крайової управ Буковини про основні напрямки своєї діяльності, їх листування з центральними урядовими установами; дані про керівний склад державних установ краю (включаючи крайових президентів); списки службовців; циркуляри про порядок ведення діловодства. Значний інтерес представляють інформації про проведення на Буковині виборів до австрійського парламенту та крайового сейму, про діяльність буковинських парламентарів. Багато справ містять матеріали

про діяльність громадських управ, про заснування, правовий статус і діяльність різноманітних громадських об'єднань.

Аналіз розвитку крайового самоврядування на Буковині неможливий без вивчення справ за 1861-1918 рр. з фонду "Виконавчий комітет Буковинського сейму" [ф. 2]. Тут містяться документи, що визначали структуру, функції і компетенцію виконавчого комітету сейму (українська назва того часу – крайовий виділ), його звіти, пропозиції сеймові з шкільних, санітарних, будівельних, сільськогосподарських, фінансових та інших питань. Є у справах фонду чимало матеріалів про організацію та діяльність самого сейму, його склад, сеймові вибори, форми роботи сеймових депутатів з виборцями.

Одним із наймісткіших в архіві є фонд "Чернівецький міський магістрат" [ф. 39], справи якого охоплюють період з 1793 по 1918 рік. В численних директивних вказівках центральних віденських установ, окружної та крайової адміністрацій, протоколах засідань магістрату та громадської ради Чернівців зосереджено цікаві матеріали про основні етапи історії Чернівецького магістрату, про його компетенцію та практичну діяльність, про вибори бургомістрів, радників та громадської ради. Значний інтерес представляють алфавітні покажчики жителів міста, книги перепису населення, списки рекрутів, переліки державних та військових установ.

Матеріали про розвиток судоустрою та порядок судочинства на Буковині містяться у фонді "Крайовий суд Буковини" [ф. 115] та 6 фондах повітових судів. Тут зосереджені звіти крайового та повітових судів, акти перевірки їх діяльності; розпорядження, інструкції, оголошення, повідомлення, переписка про порядок ведення судової документації; штатні розклади роботи судових службовців; списки особового складу судів і присяжних засідателів; інформації про заміщення вакантних посад суддів, адвокатів і нотаріусів, справи про дисциплінарні покарання суддів, адвокатів і нотаріусів.

Уяву про організацію роботи прокуратури на Буковині дають матеріали фонду "Чернівецька крайова прокуратура" [ф.

131]. Особливий інтерес викликають річні звіти прокуратур, звинувачувальні акти і доповідні записки про склади злочинів засуджених, облікові картки засуджених.

Значної уваги заслуговують документи фонду "Крайова фінансова прокуратура" [ф. 271]. Насамперед велика група справ стосується стягування податків, встановлення боргів. В цілому ряді справ йдеться про захист інтересів державних відомств, православного релігійного фонду в земельних та інших майнових конфліктах із сільськими громадами та окремими громадянами. Часто ці справи стосуються вимог виплати компенсації за отримані пошкодження внаслідок нещасних випадків. Предметом обстеження з боку фінансової прокуратури був порядок управління і використання коштів із благодійних фондів. У воєнний час найбільше справ було про конфіскацію майна дезертирів, засуджених за "шпигунство і сприяння російським військам".

У фонді "Дирекція поліції" [ф. 10], що діяла на Буковині з 1853 р., найбільший інтерес становлять циркуляри Вищого поліцейського управління у Відні, річні звіти про діяльність дирекції поліції, інформації про поліцейські пости; патрулі, порядок їх розміщення; послужні листи службовців поліції.

Іншу групу джерел складають опубліковані документи. Найбільше значення серед них мають багатотомні стенографічні протоколи Буковинського сейму та австрійської державної ради¹. Значний інтерес представляють опубліковані джерела про діяльність Чернівецького магістрату².

¹ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages. 1863-1913; Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten. 1898-1914.

² Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1887. – Czernowitz: Verlag der Stadtmagistrates, 1889; Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1891/1894. – Czernowitz, 1897; Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch – Czernowitz, 1895.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розкриваються в документах, поміщених у збірниках, що були опубліковані в радянський час¹. Цікавий збірник, що містить документи про революційні події на Буковині у 1848-1849 рр., опублікував у 1983 р. в Мюнхені Р.Вагнер².

Чимало цінної для дослідження інформації міститься в довідковій літературі. Це перш за все довідники про персональний склад основних органів крайового та повітового управління за 1897-1917 рр.³ та "Провінційні покажчики герцогства Буковини" за 1870-1914 рр., які друкувалися, як правило, у щорічних календарях (наприклад, "Haus – Kalender")⁴. Близький до них за змістом "Покажчик Буковинського фінансового управління", опублікований у 1902 р.⁵ Цікаві дані містяться у довіднику про "Ранги та доходи чиновників Чернівців"⁶. Починаючи з 1855 р., в Австрії виходили щорічні покажчики адвокатів і нотарів, що містили інформацію про склад адвокатських та нотаріальних

¹ Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст. – Київ: Політвидав України, 1949; Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зб. док. і матер. – Ужгород: Карпати, 1979; Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Док. і матер. – Ужгород: Карпати, 1986; Споконвічна українська земля. Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Док. і матер. – Ужгород: Карпати, 1990.

² **Wagner R.** Die Revolutionsjahre 1848/49 in Königreich Galizien – Lodomerien (einschließlich Bukowina). Dokumente aus österreichischer Zeit. – München, 1983.

³ Personalsland des Herzogthums Bukowina. 1897-1917.

⁴ Provinzial – Schematismus für das Herzogthums Bukowina. 1870-1914.

⁵ Schemanismus der Bukowinaer Finanzverwaltung. – Czernowitz, 1902.

⁶ Rang-Klassen und Bezüge der Beamten der Landeshauptstadt Czernowitz. – Czernowitz, 1869.

палат, їх керівні органи, кількість адвокатів у різних повітах Буковини¹.

Окремі відомості з історії державного ладу на Буковині можна почерпнути з мемуарів. Їх, на жаль, небагато. Особливої уваги заслуговують збірники виступів депутата австрійського парламенту та буковинського сейму, одного з найвідоміших українських політичних діячів Буковини Миколи Василька². Важливі повідомлення містяться у спогадах С.Смаль-Стоцького, О.Поповича³. До цього кола джерел можна віднести й книгу спогадів колишнього начальника буковинської жандармерії Е.Фішера⁴.

Цінним джерелом для вивчення проблеми стали матеріали тогочасної різномовної преси. Особливе значення мають матеріали урядових газет "Gesetz – und Verordnungsblatt für das Herzogtum Bukowina", "Landesgesetz – und Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina", "Bukowina", "Czernowitzer Zeitung". Важлива інформація стосовно розглядуваних питань міститься в українських газетах – "Буковині", "Новій Буковині", "Народно-му голосі", "Народній справі", "Буковинских ведомостях", "Народной раде", в румунській газеті "Bucovina" та польській – "Gazeta polska".

¹ Verzeichnis der Advokaten, Notare und Verteidiger in Strafsachen in Oesterreich. – Wien, 1855.

² Василько Н. Sprawozdanie посла Николая рыцаря Василька о его деятельности в державной думе и краевом сейме в роках 1898 и до конца 1900 / Пер. с нем. Е.Маковиевич. – Черновцы, 1952; Wassilko N. Rechenschaftsbericht über seine Thätigkeit im Reichsrathe und Landtage 1898-1900. – Czernowitz, 1901.

³ Смаль-Стоцький С. Моя політика. – Чернівці, 1913; Смаль-Стоцький С. Моя сповідь // Діло. – 1913. – 27 лютого; Попович О. Відродження Буковини. – Львів: Червона калина, 1933.

⁴ Fischer E. Krieg ohne Heer. Meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen. – Wien, 1935.

Вивчення обширної літератури, дослідження великої кількості нормативно-правових актів, архівних джерел, матеріалів преси дозволило аргументовано розкрити основні тенденції та особливості розвитку державного ладу і права на Буковині у 1774-1918 рр.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРИЄДНАННЯ БУКОВИНИ ДО АВСТРІЇ

1.1. Австрійська окупація Буковини

З 1359 року територія Буковини входила до Молдавського князівства. В його складі після 1514 року вона на 260 років опинилася під зверхністю Туреччини. Формально автономна, але позбавлена права мати свою армію, прямі дипломатичні відносини з іншими країнами, оточена з півдня турецькими фортецями і гарнізонами, Молдавія не могла відігравати якусь самостійну роль. У такому ж становищі знаходилась і Волощина. Як справедливо зазначає М.Якобеску, Дунайські князівства у планах (дипломатичних чи військових) великих держав розглядались як стратегічна зона, як джерело продовольства для військ, як елемент рівноваги, а зрештою і як можливе територіальне придбання¹. Все сказане особливо стосується Буковини, яка займала прикордонне становище у складі Молдавії. В другій половині XIV-XV ст. буковинська територія була ареною польсько-молдавських конфліктів, у XVI-XVII ст. – польсько-турецького протистояння, у XVIII– на початку XIX ст. – російсько-турецької боротьби. Саме остання справа найбільший вплив на історичну долю краю.

Росія традиційно розглядала Дунайські князівства як зону своїх життєвих інтересів. Буковинські землі, відзначає О.М.Масан, потрапили в поле зору Московського Посольського приказу ще в другій половині XVII ст. Тоді це зовнішньополітичне і розвідувальне відомство Росії пильно стежило за молдавськими походами польського коронного гетьмана, а потім і короля Яна Собеського, якому вдалося закріпитися у Чернівцях, Хотині, Сучаві. Однак після смерті Яна III у 1696 р. наступило примирення Польщі з Туреччиною і буковинські

¹ Jacobescu M. Din Istoria Bucovinei. Vol 1. (1774-1862). – Bucuresti: Editura Academical Romane, 1993. – P. 49.

ступило примирення Польщі з Туреччиною і буковинські землі були знову передані Молдавії. То ж ті молдавські кола, які надіялися на звільнення від Туреччини з допомогою Польщі, перенесли свої політичні сподівання на Росію. Перші російські військові походи на Буковину відбулися у 1709 і 1711 рр., але реальних результатів для Росії не принесли. Відтоді територія Буковини стала ареною численних битв між російськими і турецькими військами¹.

Не раз висловлювала територіальні претензії до Молдавії та Волощини й Австрія. Ще у 1690 році представники Молдавії і Габсбургів підписали таємну угоду про входження князівства до складу Австрії². А перші відкриті територіальні претензії Австрії щодо Дунайських князівств були висловлені на мирних переговорах Росії, Австрії та Туреччини 1737 року в Немирові³. Тоді австрійські вимоги не були задоволені. Однак реальна перспектива входження князівств до складу Росії чи Австрії приводила до того, що окремі їх господарі орієнтувались на ці країни.

Отже, передісторія приєднання Буковини до Австрії зародилася у трикутнику відносин Австрії, Росії і Туреччини. Безпосередніми ж передумовами приєднання стали дві значні міжнародні події останньої третини XVIII ст. – російсько-турецька війна 1768-1774 рр. і перший поділ Польщі у 1772 році.

Війна розпочалась катастрофічно для Туреччини. Вже у листопаді 1768 року російські війська зайняли Бухарест і Ясси. В січні 1770 року російське командування запровадило цивільну адміністрацію для управління Молдавією. На чолі її, як і до цьо-

¹ Масан О.М. Перші походи російських військ на Буковину (з історії міжнародного становища краю на початку XVIII ст.) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 244-252.

² Див.: Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 54.

³ История Молдавской ССР. Том 1. – Кишинев: Изд-во “Картя Молдовеняскэ”, 1965. – С. 313.

го, залишався диван у складі 8 молдавських бояр, головою якого був призначений генерал-майор С.М.Черноєвич (пізніше цю посаду займали бригадир С.М.Ржевський та генерал-майор А.В.Римський-Корсаков). Диван користувався старими молдавськими законами і звичаями. П.А.Рум'янцев писав з цього приводу: “Суд і розправу всяку в підкореній Молдавській провінції на цей час треба залишити на тих самих обрядах, які в них до цього часу були ... в міркуванні, що всяке нововведення від переможця із знищенням порядків, до яких люди звикли, здається їм тяжким”¹. До речі, про створення цього дивану і про призначення головою у ньому російського генерала просили самі молдавські бояри, які не хотіли брати на себе відповідальності за управління князівством, побоюючись повернення турків.

У квітні 1771 року Відню стало відомо, що Росія висуває такі умови наступного миру з Туреччиною: незалежність Криму, Молдавії і Волощини, відшкодування воєнних збитків і свобода торгівлі в Чорному і Середземному морях.

Успіхи Росії викликали явне невдоволення віденського двора. Попри існування старих союзних договорів Росія ставала швидше суперницею, ніж союзницею (спільність інтересів існувала досі в “оборонному” варіанті проти Туреччини)². Тому Австрія, яка ще у травні 1769 року запевняла Петербург, що буде дотримуватись нейтралітету, відкрито виступила на захист прав Туреччини на Молдавію і Волощину. В розмові з Голіциним австрійський канцлер Кауніц сказав: “Пора вам припинити війну, діла ваші стають дуже серйозними для віденського двора, який не може довго залишатися спокійним глядачем”³.

¹ История Молдавской ССР. Том 1. – С. 337-338.

² Див.: Beer A. Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. – Prag-Leipzig: F. Tempsky, G. Freytag, 1883. – S. 11-20.

³ Жихарев С. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). – Историко-юридические очерки // Ученые записки императорского Московского

Австрійський спокій був порушений уже тим, що ставив під сумнів плани Австрії колись самій розширитись за рахунок молдавських князівств. По-друге ж, в успіхах Росії Відень вбачав пряму загрозу Австрії, кордони якої виявились охопленими і з південного сходу. Австрія аж ніяк не хотіла спільних з Росією кордонів. “Ми не хочемо, щоб росіяни були нашими сусідами”, – відверто заявляв Кауніц¹.

До протидії російському просуванню на Дунаї Австрію підштовхувала і Пруссія, хоча успіхи росіян на сході мало тривожили Фрідріха II, оскільки, на противагу Австрії, не зачіпали життєвих інтересів Пруссії. Зустрівшись 25 серпня 1769 року у сілезькому місті Нейсе, Фрідріх II і Йосиф II урочисто зобов’язались не чіпати володінь один одного ні за яких обставин. Ця угода розв’язала Австрії руки в політиці щодо Росії. Більше того у вересні 1770 року Фрідріх II написав Катерині II листа, в якому доводив, що для уникнення всеєвропейської війни найкраще було б скоротити свої претензії до Туреччини і як найшвидше підписати мир.

Австрія категорично відмовлялась від нейтралітету, від ролі посередниці між Росією і Портою, якщо Росія не змінить своїх вимог. Бажаючи вплинути на Росію, вона пішла на угоду з Портою. Рішення це приймалося непросто, оскільки йому противилась Марія-Терезія. Вона не хотіла заступатися за Порту і воювати з християнською Росією, але не хотіла воювати і з турками, вважаючи себе зобов’язаною їм за те, що вони не зачіпали Австрію в складні для неї часи.

университета. Отдел юридический. Выпуск одиннадцатый. – Москва: Университетская типография, 1896. – С. 187.

¹ Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. Том IV. 1772 и 1773 гг. – Санкт-Петербург: Типография и литография А. Треншеля, 1874. – С. 21.

У березні 1770 року австрійський посол у Царгороді (з 18.IX.1769 р. по 27.VIII.1776 р.)¹ Франц де Паула Тугут (1736-1818) повідомив своєму урядові, що реїс-ефенді цікавився у нього про можливість об'єднання Австрії з Портою проти Росії, висловившись про готовність Порти на будь-які союзницькі умови. А навесні 1771 року Тугуту було доручено розпочати переговори про можливий союз і винагороду за нього.

6 липня 1771 року секретний союзний договір між Австрією і Портою (так звана “субсидна” або “тугутівська” конвенція) був підписаний. У відповідності з ним Австрія взяла на себе зобов'язання “шляхом переговорів або силою зброї” добитися від Росії миру “із дотриманням гідності й інтересів Порти”, поверненням їй зайнятих російськими військами фортець, провінцій і територій”.

Зі свого боку Порта повинна була уступити Австрії частину Волощини між Трансільванією, Банатом, Дунаєм і Алеутою (т.зв. Малу Волощину – Олтенію). Заперечення у дивані, що Коран забороняє віддавати мусульманські землі невірним, було відхилене на тій підставі, що в цьому краї нема мечетей і мусульманського населення. А на довід, що вся історія Порти не знає прикладу такої добровільної уступки, сам султан Мустафа III відповів, що не було також і прикладу такої великодушної сусідської доброзичливості, яку тепер виявляє Порті Віденський двір².

Крім того, Царгород зобов'язався виплатити Віденському двору субсидію в 10 млн. піастрів (по курсу 1764 року – це 25 млн. гульденів, а первісно Австрія хотіла 34 млн. гульд.), надати австрійським підданам найсприятливіші торгові права, вигідно для Австрії врегулювати питання про трансільванський

¹ Schwicker H. Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin Maria Theresia (1763-1780). II Abteilung. – Wien, 1871. – S. 124.

² Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В пятнадцати книгах. Кн. XIV. Тома 27-28. – Москва: Мысль, 1965. – С. 485.

кордон¹. Договір повинен був зберігатися у таємниці, особливо від Франції.

Війна між Австрією і Росією здавалась неминучою. Йосиф II у листі до брата Леопольда писав: “Якщо росіяни прорвуться через Дунай і підуть до Адріанополя, настане час рушити війська на Дунай і відрізати їх тиліві частини, що змусить їх до поспішного відступу, під час якого їх армія може бути знищеною”². Щоб справити вплив на Росію, Австрія дійсно почала збільшувати свої війська в Угорщині, планувалося сформувати 50-тисячний корпус у Семигороді і Верхній Угорщині³. Стали відомими секретні відносини Австрії з Пруссією і Францією, яку віденський кабінет намагався схилити до війни. Австрія зробила нову позику в Генуї й Амстердамі і випустила нові облігації на 12 млн. гульденів. Усе це створювало вигляд, що Австрія намірена була рішуче діяти проти Росії з метою змусити її зменшити свої вимоги до Туреччини.

Зіткнення, однак, не відбулось, значною мірою завдяки обережності Марії-Терезії. Але “субсидний договір” зміцнив рішучість турків не йти на уступки (султан затвердив договір 3 червня 1772 року)⁴. І тоді російський кабінет з подачі прусського короля Фрідріха II пустив у хід “польську карту”. Польща і проект її поділу стали справжнім громовідводом. За свідченням посла Росії у Відні князя Голіцина, канцлеру Кауніцу до такої

¹ Гендель Г.М. Австрийская дипломатия во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг. // Ученые записки Саратовского гос. ун-та им. Н.Г.Чернышевского Т. XVII. Вып. исторический. – Саратов: Изд-во СГУ, 1947. – С. 200; Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). – Wien: Verlag der k. k. Statistischen Central – Kommission, 1875. – S. 1.

² Виноградов В.М. Век Екатерины: прорыв на Балканы // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 53.

³ Schwicker H. Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin Maria Theresia (1763-1780). II Abteilung. – S. 120.

⁴ Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Dritter Abschnitt. Die Bukowina unter der Herrschaft des österreichischen Kaiserhauses (seit 1774). – Czernowitz, 1898. – S. 5.

міри сподобалась думка про територіальні придбання за рахунок Польщі, що він недвозначно висловився про бажання поширити її і на Туреччину¹. Вже з цього видно, що "недоторканість" турецької імперії для князя Кауніца існувала до тих пір, поки Австрія не могла порушити її безкарно. В листі до О.Г.Орлова від 28 червня 1772 року відзначала роль залучення Австрії до поділу Польщі у зближенні її з Росією і Катерина II².

Правда, Марія-Терезія протестувала проти поділу Польщі (крилатою стала її фраза про те, що не варто втрачати репутацію заради дрібної вигоди), незважаючи на те, що Австрії теж була передбачена частина Польщі. Якоюсь мірою, як пишуть австрійські історики, нею керували моральні та релігійні міркування, відраза до війни, совісність, але головною причиною її протестів усе ж було негативне ставлення до територіального розширення як Пруссії, так і Росії.

Йосиф II, її син, дотримувався реалістичнішої позиції: треба брати все, що можна взяти дешево. Заодно з ним був і Кауніц. Врешті-решт Марія-Терезія здалась. "Вона плаче, але вона бере", – злорадно, та небезпідставно іронізував Фрідріх II³. Для оправдання поведінки Марії-Терезії новітні австрійські історики наводять аргумент, що вона не хотіла перешкоджати успіхам сина⁴. 8 лютого 1772 року Марія-Терезія і Йосиф II підписали акт про участь у поділі Польщі, а 5 серпня 1772 року Австрія офіційно отримала Східну Галичину і Володимирію.

¹ Ульяницький В. Турция, Россия и Европа с точки зрения международного права // Русский вестник. – 1877. – № 3. – С. 321.

² Исламов Т.М. Российская империя и монархия Габсбургов: основные тенденции во взаимоотношениях (конец XVIII-XIX вв.). – Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – Москва: ИСБ РАН, 1997. – С. 256.

³ Пристер Е. Краткая история Австрии. – Москва: Изд-во иностр. литературы, 1952. – С. 276.

⁴ Gutkas K. Kaiser Joseph II. Eine Biographie. – Wien – Darmstadt: Paul Zsolnau Verlag, 1989. – S. 126-127.

“Чорт забирай, панове, у вас я бачу відмінний апетит, – сказав Фрідріх II, глянувши на карту, – ваша доля така ж велика, як моя і російська разом...”¹. 1 вересня 1772 року габсбурзькі війська під командуванням Андреаша Гадіка окупували територію площею 836 тис. кв. км з населенням 2,6 млн. чоловік, яка утворила окрему провінцію під назвою “Галичина і Володимирія”.

В ході переговорів про поділ Польщі напруга у відносинах між Австрією і Росією спала. Як зазначав брат Фрідріха II Генріх, “нема держав, які б не подружилися при укладенні договору, що має за мету збільшення обох”². Усе ж польське питання було тісно пов’язане із турецьким. Росія зіставляла участь Австрії у поділі Польщі зі згодою на російські мирні умови з Портою. В конвенцію про поділ Польщі була внесена спеціальна стаття, яка передбачала сприяння і “добрі послуги” з боку Австрії в досягненні миру між Росією і Туреччиною.

Катерина II не бажала повертати Порті Молдавію і Волощину, але потім вирішила відмовитись від них за грошову винагороду. Якщо раніше вона вимагала анексії князівств на 25 років, у середині 1771 р. настоювала тільки на їх незалежності, то в грудні 1771 р. погодилась повернути їх Туреччині. В договорі, підписаному 25 липня 1772 року в Петербурзі, Росія зобов’язалася після закінчення війни вивести свої війська з Дунайських князівств, тобто залишити їх за Туреччиною³. Після цього головна мета Відня (не допустити Росію в ці князівства) була досягнута. Конвенція від 6 липня 1771 року для Австрії фактично втратила своє значення і так і не була ратифікована нею. Повертати вже отримані 3 млн. піастрів Австрія, звичайно, не збиралася, як і виконувати взяті на себе зобов’язання⁴. Зага-

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. XIV. Тома 27-28. – С. 564.

² Там само. – С. 395.

³ Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Dritter Abschnitt. – S. 5.

⁴ Советская историческая энциклопедия. Т. 14. – Москва: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1973. – С. 496.

лом ця конвенція виявилась для Туреччини фатальною. Відмовившись від претензій на Молдавію і Волощину, Катерина II виразила також згоду на укладення миру з Портою при сприянні Віденського кабінету. Тугут отримав доручення сприяти початку мирних переговорів. Мирний трактат був підписаний 10 липня 1774 року при с. Кючук – Кайнарджі. Згідно зі статтею 16 (артикул 16) Росія повернула Туреччині всю Бесарабію, Молдавію і Волощину з умовою, що Туреччина зобов'язується дати їм краще управління, повну свободу сповідання християнської релігії і деякі політичні права. Стаття 24 визначила порядок виведення російських військ із зайнятих ними областей (протягом 5 місяців)¹.

Загалом Кючук-Кайнарджійський договір продемонстрував глибокий занепад Османської імперії, її військову слабкість. Цим зуміла скористатись і Австрія, хоча в стратегічному плані вона не хотіла вирішального ослаблення Порти. Йосиф II відверто висловився, що ліпше волів би бачити в Константинополі яничарські тюрбани, ніж козачі папахи. Ще відвертіше висловлювалась Марія-Терезія. "Поділ Турецької імперії, – писала вона 31 липня 1777 року графу Мерсі, – був би найбільш зухвалою і небезпечною справою. Ця подія була би більшим нещастям, ніж поділ Польщі. Ніколи не буду я просити вашого сприяння для знищення Туреччини і надіюсь, що ваші внуки побачать ще турків у Європі"². Але в цілому Австрія ніколи не мала послідовної програми дій щодо Туреччини, часто мінjala свої плани залежно від міжнародної ситуації і легко переходила від "безкорисної" дружби із султаном до обширних планів роз-

¹ Пункты вечного примирения и покоя между империями Всероссийскою и Портою Оттоманскою, заключенные в лагере при деревне Кючук-Кайнардже в четырех часах от города Силистрии. – В кн.: Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 354-357.

² Бутковский Я.Н. 100 лет австрийской политики в Восточном вопросе. Том 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 31.

ділу його володінь, будучи завжди готовою до відторгнення від Туреччини прикордонних територій.

Отримавши Галичину, Австрія втратила інтерес до Малої Волощини. Натомість зародилася увага до Північної Молдавії, яка почала межувати з Австрією з півночі і заходу, утворюючи клин між недавно окупованою Галичиною і Семигородом. Приєднання цього краю забезпечило б якнайтісніший зв'язок між провінціями імперії.

Авторство ідеї “стратегічного заокруглення Австрійської імперії на її східних кордонах” приписують Йосифу II¹, який на початку літа 1773 року здійснив поїздку до Банату і Семигороду і 19 червня висловився за необхідність приєднання “того кута землі, який вклинюється між Семигородом і Покуттям”, для забезпечення зв'язку між ними². Думається, однак, що Йосиф II у силу свого становища і права приймати рішення використав більш ранні пропозиції своїх військових і дипломатів. Наприклад, Тугут ще в лютому 1773 року писав Кауніцу про потребу доброї карти Молдавії. В цьому ж листі він згадує про реляцію від Енценберга, – тоді командира другого волоського прикордонного полку, – в якій проектувався зв'язок між Покуттям і Семигородом³. До речі, в цій реляції орієнтовна вартість Буковини була визначена в 20. 780 000 гульденів⁴.

Отримавши схвалення свого рішення від Марії-Терезії та Кауніца, Йосиф II розпочав підготовку до його здійснення. Першим кроком стало вивчення Буковини спеціально відрядженими особами. Експедицію у Південну Буковину очолив полков-

¹ Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774 року. – Чернівці: Вид. спілка “Час”, 1993. – С. 4.

² Polek J. Joseph's II Reisen nach Galizien und der Bukowina und ihre Bedeutung für letztere Prowinz // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 1845. – Czernowitz, 1896. – S.32.

³ Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. Maria-Theresia Zeit. I Theil. 1772 – Juni 1775. – Wien: J.Comission bei F.Tempsky, 1892. – S.20.

⁴ Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich. – Czernowitz: Pardini, 1889. – S. 18.

ник Енценберг, картографування Північної Буковини здійснила група офіцерів під керівництвом капітана Міга (за обстеження і картографування Буковини він отримав чин майора). Обидві експедиції в серпні-вересні 1773 року у своїх звітах висловились за приєднання Буковини. На думку Енценберга, приєднання було бажаним і з військової, і з фінансової, і з комерційної точок зору¹. Водночас розпочалась дипломатична підготовка до окупації Буковини. Тугут отримав відповідні доручення. Але для нього необхідні були хоч якісь обґрунтування права Австрії на Буковину.

Європейська зовнішня політика часів абсолютизму була досить прямолінійною. Це відверто висловив прусський король Фрідріх II: “Подобається ... якась країна, так захопи її. Потім завжди знайдеш історика, який доведе справедливість твоєї битви, і юриста, який обґрунтує твої вимоги”². Саме так було з приєднанням до Австрії Галичини. Теоретичним обґрунтуванням її окупації послужили політичні зв’язки і договори угорських королів з давньоруськими князівствами Галич і Волинь. Справді, у XIII ст. Галицько-Волинське князівство короткий час перебувало під пануванням угорських королів, які титулували себе тоді rex Galiciac et Lodomeriac – король Галичини і Володимирії (від міста Володимир на Волині). Після захоплення Галичини Марія-Терезія прийняла й титул королеви Галичини і Володимирії (цей титул австрійські цісарі зберегли до 1918 року)³. Навряд чи можна погодитись із твердженням Я.Й.Грицака, що Марія-Терезія ніколи не відмовлялась “трактувати Галичину як тимча-

¹ Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich. – S. 19.

² Шедивы Я. Меттерних против Наполеона / Пер. с чешск. – Москва: Международные отношения, 1991. – С. 49.

³ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Вид-во “Світ”, 1996. – С. 135.

сове надбання, що можна буде обміняти згодом на інші території”¹.

Австрійський канцлер А.Кауніц організував вивчення нової провінції, доручивши розшукати потрібні матеріали придворному раднику Розенталю, словацькому архіваріусу Коллару та угорському історичу Бенчуру. Доповідаючи про підсумки їх роботи Марії-Терезії 8 жовтня 1772 року, Кауніц визнавав: “Важкі мусили бути спроби, щоби таку складну, протягом століть занедбану і майже цілком забуту справу знову з’ясувати, детально висвітлити і підкріпити такими доказами, на підставі яких ясною була б тепер, на нашу думку, обґрунтованість наших претензій”². У Відні була видана брошура “Права Угорщини в Малій Росії і Подолії...”, написана Я.Колларом³. У 1792 р. вийшла з друку “Історія Галича і Володимира до 1772 р.” Й.Енгеля з роз’ясненням і захистом австро-угорського “права на володіння цим королівством” (Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und Wladimir. – Wien, 1792). В тому ж 1792 р. у Відні була опублікована “Давня й нова історія королівства Галичини й Лодомерії” Й.Гоппе й К.Бошньє (Hoppe A., Boschnier K.K. Altere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien. – Wien, 1792). У 1788 р. появилася “Історія королівства Галичини й Лодомерії” Л.А.Геггарді (Gebhardi L.A. Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien. – Brünn, 1788), двічі перевидана у 1804-1805 рр.

Аналогічні “наукові” пошуки були організовані і при приєднанні до Австрії Буковини. Як зауважує Г.Бідерман, до окупації Буковини зовсім не йшлося про право Австрії на неї,

¹ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навчальний посібник]. – К.: Генеза, 1996. – С. 41.

² Кульчицький В.С. Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії // Проблеми правознавства: Міжвід. наук. збірник. Вип. 13. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – С. 15.

³ Краткая история Венгрии с древнейших времен до наших дней. – Москва: Наука, 1991. – С. 148.

зумовлене так званим “кандидатським титулом”, запозиченим частково з угорського, а частково – з польського державного права. У всякому разі в головному договорі, який Австрія уклала з Портою, про таке право нема мови (а конкретно вказується стратегічна причина окупації)¹.

Правда, Бідерман називає кілька публікацій, в яких австрійському урядові приписуються державно-правові мотиви приєднання Буковини: Л.А.Геггарді (57-й том “Всесвітньої історії”), М.Ліхтенштерна (“Довідник новітньої географії австрійської монархії”. – Відень, 1817) та ін.²

Одні з авторів обґрунтовували думку про приналежність Буковини як прикордонної області до угорської держави (як зауважує той же Бідерман, Христіан Енгель і Георг Прасу почали реалізовувати такого роду спогади тільки тоді, коли Буковина вже була приєднана до Австрійської монархії, і практичного значення ці спроби ніколи не мали)³. Інші (наприклад, Й.Т.Німчевський. Дослідження польського суверенного права в Молдавії) вказували на перевагу в той час польського впливу⁴.

А в 1773-74 роках “гаряче” замовлення виконували в основному офіцери Йосифа II: полковник Зегер – у Варшаві, капітан Міг – у Львові. Полковник Зегер написав досить великий трактат з історії краю, використавши переважно польські джерела (передовсім дослідження польського історика Длугоша). Він доводив, що в давні часи ця місцевість належала до Галичини і в її складі потрапила під Польщу. Зокрема, Зегер писав, що вже у 1415 році Олександр Добрий прийняв васальну присягу на вірність королю Владиславу Ягеллону. В присязі зазначалося, що королю належить усе Покуття, до складу якого тоді входили і Сучавський, Хотинський та Чернівецький цинуті. Цю васаль-

¹ **Bidermann H.** Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – Lemberg, 1894. – S. 3.

² Ibid. – S. 3.

³ Ibid. – S. 4.

⁴ Ibid.

ну присягу підтверджували господарі Стефан та Ілля. Після Хотинської війни 1621 р. Польщі була передана територія між Снятином і Хотином, що було закріплено умовами Карловицького миру¹.

Міг у свою чергу доповідав 23 грудня 1773 р. Галицькому генеральному командуванню про такі аргументи належності Буковини до Польщі, як прикордонний польсько-молдавський камінь, знайдений якраз у районі очікуваного кордону Буковини з Молдавією, призначених Яном Собеським старост Чернівецького і Сучавського дистриктів як ставлеників Польщі. Важливою, на думку Міга, була знайдена грамота від 20 грудня 1691 року, в якій король Ян Собеський дарує якомусь Стефану Голубовському с. П'ядиківці на Буковині².

Очевидно, на підставі офіцерських та власних пошуків офіційний австрійський історик Ф.Гормаер підготував свою історичну довідку, в якій обґрунтовувалося право Австрії на Буковину³. Воно виводилось з факту колишньої належності Буковини до Покуття.

Загалом не можна не погодитися з висновком, що “історико-правові обґрунтування прав Австрії на Буковину виготовлені були нашвидкуруч і не витримують серйозної критики”⁴. Господарі Молдови справді неодноразово приймали васальну присягу польським королям, польські війська дійсно часто займали Буковину, але навряд чи це давало Австрії якісь особливі права. Все, як говорив Фрідріх II, вирішувала сила. Саме з позиції сили Тугут заявляв пізніше, вже після окупації, у Порті: “Ав-

¹ Wrenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen Maria Theresia Zeit. I Theil. – Beilage XIII.

² Ibid. – Beilage XV.

³ Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 84.

⁴ Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70-80-ті роки XVIII – початок XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, ЧДУ. – 1995. – С. 13.

стрійський уряд розглядає зайняту смугу землі (Буковину) як легітимну частину польських земель (Галичини), що припали до Австрії, сповнений рішучості, в міру потреби, боронити її зброєю...”¹. А до цього в листах Кауніцу із Царгорода він запевняв канцлера, що Порту неможливо переконати у законності старіших прав і претензій на частину турецької території шляхом викладу цих прав і претензій, що турецький уряд ніколи не вдасться схилити до добровільної офіційної уступки Північної Молдавії чи до обміну її на вже зайняті австрійськими військами території у Волощині. Через це необхідна окупація й утримання окупованої території. "Тоді Порта поступово проникнеться переконанням, що Австрія не дасть вигнати себе із територій, взятих у своє володіння. І якщо справа застаріє, то ... все на цьому і закінчиться"².

4 січня 1774 р. Йосиф II віддав розпорядження зайняти Буковину відразу після залишення її російськими військами. Момент був вибраний точно. Австрія скористалася і ослабленням Туреччини, і тим, що Росія була зайнята боротьбою за ратифікацію Кючук-Кайнарджійського договору та Пугачовщиною. До речі, і наявність російських військ на Буковині у Відні розглядалась як сприятливий фактор, оскільки з їх командуванням домовитись було легше, ніж із султаном чи молдавським господарем.

Російська окупація Буковини тривала з 1769 р. У 1770 році на Буковині було встановлене російське управління. У Чернівцях знаходилась військова команда. В 1770 році генерал П.Гартенберг-Садагурський заснував біля Чернівців монетарню, яка випускала 15 видів мідних монет, виготовляла медалі, відливала дзвони й невеликі гармати. Згодом на цьому місці виникло містечко Садагура (Садгора).

¹ Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга. – С. 5.

² Arneht A. Geschichte Maria Theresia's. Achter Band. Maria Theresia's letzte Regierungszeit. 1763-1780. Zweiter Band. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1877. – S. 473-474.

Ще до виведення російських військ під виглядом інтендантів невеликі австрійські загони були відправлені на Буковину (зі Снятина – у Чернівці і з Городенки – в Пригородок). 6 травня 1774 р. Йосиф II розпорядився викопати прикордонні стовпи на галицькому кордоні, щоб після відходу російських військ установити їх на новому кордоні¹ (обережна Марія-Терезія одночасно розпорядилася зміцнити старий кордон між Молдавією і Семигородом).

Після укладення Кючук-Кайнарджійського миру австрійський уряд вирішив розпочати переговори з командувачем російськими військами Рум'янцевим (минаючи Петербург) з метою отримання дозволу вступити на Буковину ще до виведення з неї російських військ. Мотивувалось це необхідністю встановлення санітарного кордону проти загрози чуми та для запобігання проникненню розбійницьких банд до Семигороду і Галичини, стихійної міграції населення та захисту австрійських кордонів від турків, що відповідало інтересам Росії. Очевидно, в цей час остаточної домовленості з Росією ще не було. Про це свідчив лист Кауніца до Марії-Терезії з приводу окупації Буковини. Він вважав, що й тепер було б дуже небезпечно вступати у прямі переговори з російським міністерством стосовно Буковинського району². За розпорядженням Йосифа II Рум'янцеву було вручено 6 000 дукатів і оздоблену діамантами табакерку³.

24 серпня Рум'янцев дав дозвіл, якого у нього просили, а 29 серпня 1774 р. був виданий наказ командувача австрійськими військами в Галичині генерала Ельріхгаузена про вторгнення на Буковину. 31 серпня австрійські війська, якими коман-

¹ Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. Maria Theresia Zeit. I Theil. – Дод. 15.

² Масан О. Ім'я зродилося у шумі лісу. Коли і як з'явилася назва нашого краю // Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 114.

³ Arneth A. Geschichte Maria Theresia's. Achter Band. Maria Theresi'as letzte Regierungszeit. 1763-1780. Zweiter Band. –S. 474.

дував генерал Габріель фон Сплени¹, зайняли Чернівці, а до 2 вересня – і всі інші основні пункти на новому кордоні – Пригородок, Вербівці, Острицю, Молодію, Берлинці, Серет, Калафіндешти, Сучаву, Капукодрулуй, Бану, Кимполунг. До 3 вересня відбулась майже повна окупація краю (до жовтня залишилися незайнятими тільки пункти, звідки ще не були виведені російські підрозділи).

Остаточо зайняття кордонів Буковини завершилося у другій половині жовтня. 27 жовтня Йосиф II віддав наказ не допускати на Буковину ні турецькі, ні молдавські війська і підтягнути резерви на випадок конфлікту з Портою. Окупація Буковини була завершена. В ній узяли участь 3 полки кавалерії та 5 батальйонів піхотинців². 16-19 листопада 1774 р. зі згоди Рум'янцева вздовж усього кордону були встановлені прикордонні стовпи з імперськими орлами. До кінця січня 1775 р. за наказом Йосифа II були завершені всі заходи для захисту комунікацій на випадок військових дій. 6 лютого 1775 р. Йосиф II наказав Гадіку скомплектувати з метою захисту “нового буковинського району в Покутті” два додаткові полки і направити їх на Буковину.

1.2. Юридичне оформлення анексії Буковини Австрією

Вже в ході військової окупації наступив час дипломатії. 6 і 12 вересня 1774 р. канцлер Кауніц проінформував Тугута про зайняття Буковини³. Спочатку Відень вичікував, обережно вия-

¹ Призначення Сплени не було випадковим. Воно виходило від самого Йосифа II, якого Сплени супроводжував під час поїздки по Галичині (Див.: General Spleny's Beschreibung der Bukowina. Einleitung. – Czernowitz, 1893. – S. VII).

² Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга. – С. 5.

³ Arneht A. Geschichte Maria Theresia's. Achter Band. Maria Theresi's letzte Regierungszeit. 1763-1780. Zweiter Band. –S. 472.

сняючи реакцію Царгорода на окупацію Буковини. А з 1 лютого розпочалися австрійсько-турецькі переговори.

Реїс-ефенді Ісмаїл-бей одразу ж заявив, що буковинська акція несумісна з дружбою між Австрією і Портою. Подібних заяв у Відні очікували. Про це свідчить і лист Кауніца до Тугута від 20 вересня 1774 року, в якому він писав, що "... Порта буде протестувати проти нашої свавільної поведінки..."¹. Але розрахунок Відня був простий і правильний: самі турки не в змозі будуть вести нову війну. А зберегти дружбу з Австрією вони могли, лише визнавши те, що вже відбулось, – факт перебування австрійських військ на Буковині (саме це було найвагомим аргументом на користь Австрії).

Так воно врешті-решт і сталося. Нічого не змінила й аудієнція у султана молдавської депутації на початку березня 1775 р. Єдиним, на що спромоглися в Константинополі у відповідь на окупацію Буковини, було обнародування хати-шерифів, виданих 15 грудня 1774 року султаном Абдул-Гамідом I. Визнаючи в них основні положення Кючук-Кайнарджійського мирного договору і заявляючи про намір навести порядок у Дунайських князівствах, турецький уряд розраховував на підтримку Росії у справі виведення австрійських військ з Молдавії та на загострення австрійсько-російських відносин². Але Петербургу потрібні були не хати-шерифи, а ратифікація Кючук-Кайнарджійського мирного договору. Крім того хати-шерифи не були повноцінним юридичним документом, оскільки не були затверджені вищим державним органом Туреччини – диваном. Тому цей дипломатичний трюк турецького уряду виявився безрезультатним.

2-3 квітня 1775 року відбулись попередні переговори щодо Буковини, а 3 квітня був укладений договір про її переда-

¹ Morariu A. Bucovina 1774 – 1914. – Bucuresti, 1915. – P. 11.

² Див.: Таргашвили В.Г. Дипломатическая борьба между Россией и Турцией вокруг Кючук-Кайнарджийского мирного договора в 1774-1779 годах: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1970. – С. 8-9.

чу Австрії (крім Хотинської райї)¹. 7 травня 1775 року була укладена конвенція між Туреччиною і Австрією про передачу Буковини. Її підписали барон Тугут і великий візир Ізет-Мегмет-паша. В заголовку австрійського тексту було. – “Угода від 7 травня 1775 року”, а турецького – “Передача Буковини (в 1775 році)”. 12 травня 1775 р. Тугут рапортував про це Кауніцу: “Повідомляю Вашій світлості, що переговори з Портою про буковинські справи ... завершилися ...”².

Договір складався із чотирьох статей. Основною з них, безперечно, була перша. В ній говориться: “Беручи до уваги дружні переговори від імені їх світлостей імператора та імператриці Австрії щодо потреби зручного сполучення і безпосередньої суміжності між Трансільванією та провінціями Галичини і Лодомерії, які в даний час належать імператорському двору..., і щоб дати недвозначний доказ дружби, приязні та добросусідства, Прекрасна Порта уступає і передає імператорському двору землі, що знаходяться з одного боку між Дністром, кордонами Покуття, Угорщини і Трансільванії, а з іншого боку обмежені рубежами, які будуть наведені та пояснені нижче, таким чином, що вищезгадана територія ... належатиме віднині назавжди імператорському двору у повній власності та розпорядженні”³. В статті описаний кордон Австрії від Семигороду до р. Прут і далі до села Чорнівка. Район від Чорнівки до Дністра залишався нерозмежованим. Території, відведені Хотинській фортеці (Хотинська райя), залишилися у володінні Туреччини⁴. У відповід-

¹ Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich. – S. 23; Kaindl R.F. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. – Czernowitz: Pardini, 1894. – S. 36.

² Morarin A. Bukowina 1774-1914. – P. 15.

³ Convention du 7. May 1775. – Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. – S. 181-182.

⁴ Ibid. – S. 182.

ності зі статтею другою Австрія зобов'язувалась не будувати на переданій Портою території ніяких фортець¹.

Статті 3 і 4 регламентували питання про стабілізацію кордонів Трансільванії та вздовж рубежів Молдавії і Волощини (Порта зобов'язувалась направити в Ясси і Бухарест “необхідні суворі накази” щодо дотримання цих кордонів) і визначали статус м. Орсови, розташованому на лівому березі Дунаю навпроти фортеці Орсови². У Відні були дуже задоволені таким результатом. Правда, Марія-Терезія, як пише один із новітніх біографів Йосифа II Карл Гуткас, “була стриманою”, оскільки не погоджувалася із занадто брутальним способом перебігу подій у молдавському питанні³. В листі до Мерсі від 4 лютого 1775 року, торкаючись молдавських справ, вона писала: “Я ... не знаю, як ми ще з цього вийдемо, навряд чи з честю, і це болить мені невимовно”⁴.

Що стосується Йосифа II, то він не приховував задоволення і висловлював похвали як Кауніцу, так і Тугуту. Для останнього він просив у Марії-Терезії командорського хреста ордену Святого Стефана, але та погодилась лише на рицарський хрест цього ордену⁵.

12 травня 1775 р. у Константинополі була підписана ще одна, так звана “пояснююча” конвенція, що складалася із трьох статей. У першій із них Австрія підтверджувала свою відмову від Хотинської фортеці. В другій статті йшлося про уступку Туреччиною Австрії 9 населених пунктів між Рокитною і Прутом. Третя стаття передбачала територіальне розмежування,

¹ Convention du 7. May 1775. – Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. – S. 182.

² Ibid. – S. 183.

³ Gutkas K. Kaiser Joseph II. Eine Biographie. – Wien – Darmstadt: Paul Zsolnay Verlag, 1989. – S. 126.

⁴ Arneth A. Geschichte Maria Theresia's. Achter Band. – S. 489.

⁵ Gutkas K. Kaiser Joseph II. – S. 126.

вироблення пропозицій щодо яких покладалися на комісарів обох держав.

30 червня генерал Барко і Махмед Тахір-ага підписали ще й третю конвенцію, яка визначила місце переходу кордону між Буковиною і Молдавією, взаємні зобов'язання щодо розвитку комерційних відносин, захисту прав власників з Молдавії на Буковині, а власників з Буковини – в Молдавії.

Для підготовки розмежування була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли фельдмаршал-лейтенант Барко, майор фон Міг, придворний секретар Єніш, капітан Шерц, перекладач Клерль від Австрії та Тахір-ага, легіст Молла Мехмед-ефенді, секретар Емін-ефенді від Туреччини. Вона розпочала переговори 14 вересня 1775 року¹. Підсумком її роботи стало підписання у Царгороді 12 травня 1776 року попередньої угоди про демаркацію північно-східних кордонів між Чернівецьким цинутом і Хотинською райєю².

На південно-східному кордоні обстановка прояснилася 2 липня 1776 року, коли Барко і Тахір-ага підписали відповідно до турецьких вимог конвенцію в Баламутівці. Було прийнято кордон від Чорнівки до Онута над Дністром, Австрія отримала ще 9 сіл між Прутом і Рокітною³. До тексту конвенції додавався детальний опис кордону, що мало служити запобіганню можливих прикордонних спорів.

На цьому, як зазначає Д. Веренка, тяжка робота з урегулювання кордонів завершилась⁴. 17 липня 1776 р. Йосиф II

¹ General Spleny's Beschreibung der Bukowina. – S. XIII; Werenka D. Ueber die Grenzregulierung der Bukowina zur Zeit der Vereinigung mit Oesterreich. – Czernowitz, 1895. – S. 5.

² General Spleny's Beschreibung der Bukowina . – S. XIV.

³ Ibid; Biderman H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S.2.

⁴ Werenka D. Ueber die Grenzregulierung der Bukowina zur Zeit der Vereinigung mit Oesterreich. – Czernowitz, 1895. – S. 7.

отримав рапорт про встановлення австрійських орлів по всьому кордону Буковини.

Спробу протистояти приєднанню Буковини до Австрії зробив молдавський господар Григорій Гіка. З цією метою він вів переговори з пруським і французьким послами, звертався до Росії. Але Франції було в той час не до Гіки (Туреччини теж), а Росія відповіла, що не може втручатися у справи Молдови, яка знаходиться під турецьким протекторатом¹. Оскільки, як пише Й.Полек, “Віденський двір не мав надії колись стати зрозумілим для Гіки”², Тугут зумів викликати підозру у султана, що Гіка хоче перейти під владу Росії і відняти у Порти Хотинську фортецю. У 1777 році за наказом із Царгорода Гіка був убитий³, хоча турецький султан зобов’язувався зберегти йому пожиттєве правління.

Окремого розгляду заслуговує позиція Росії щодо австрійської анексії Буковини. Безперечно, Росія негативно ставилась до розширення Австрії за рахунок Дунайських князівств. Австрійська анексія Буковини являла собою, крім усього іншого, ревізію конвенцій про поділ Речі Посполитої і, зокрема, суперечила австро-російській угоді від 25 липня 1772 року, яка передбачала відмову Австрії від анексії молдавських і волоських земель⁴. Але у ситуації, що склалася, російський уряд вирішив не втручатися у виниклий австро-турецький конфлікт. “Відносно до наших справ, – писала Катерина II Рум’янцеву, – ця обставина більше користі, ніж шкоди принести могла спону-

¹ Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. Maria-Theresia Zeit. I Theil. – S. 40.

² Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich. – S. 30.

³ Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев: Изд-во “Картя Молдовеняска”, 1964. – С. 423.

⁴ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1987. – С. 316-317.

канням Порти до більшої податливості”¹. Російська імператриця була переконана, що турки не допустять аби Буковина назавжди відійшла до Австрії. Це видно з її листа до князя Репніна: “А збувається часто за моїм бажанням, от і цісарці сваряться з турками, готова об заклад битися, що перші биті будуть, а я, руки впираючи в боки, як ферт сидіти буду і на них подивлюсь, а в устах скрізь у мене будуть слова: добрі “офіції”².

Оптимізм імператриці базувався на конкретній інформації. Так, уже 2 жовтня 1774 року полковник Петерсон доповідав графу Рум’янцеву з Константинополя, що “вістка про вступ цісарських військ у Молдавію тривожить місцевий уряд”³.

Російські плани підкріплювалися і практичними діями, які мали за мету зосередити увагу турків на австрійській небезпеці. Так, коли Порта через прусського короля висловлювала побажання про покращення умов Кючук-Кайнарджійського договору, Катерина II недвозначно писала: “А краще би Порті оглянутися, що у неї робиться в сусідстві ...”⁴.

В ордері-відповіді Рум’янцева від 24 жовтня 1774 року на вже згадуваний рапорт Петерсона про це говорилося конкретно: “Відкрийте Порті, що австрійське зайняття підвладних їй земель є для нас ділом зовсім постороннім і настільки індиферентним, що ми зовсім не маємо і ніколи не будемо мати ні найменшої участі... Таке своє навіювання старайтеся вчинити безпосередньо самому верховному візиру., підбадьорюючи Порту твердим нейтралітетом нашого двора щодо задумів і справ двора Віденського. Становище в цьому випадку двора нашого досить делікатне, в силу якого треба берегтися, щоб не компроме-

¹ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – С. 313.

² Там само. – С. 313-314.

³ Кючук-Кайнарджийский мир. Переписка фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского / С предисловием И.И. Шаховского // Русский архив. – 1879. – № 10. – С. 175.

⁴ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. XV. (Том 29). – Москва: Мысль, 1966 – С. 97.

туватися ні перед Віденським двором, ні перед Портою поданням найменшого приводу першому в тому, що йому хочуть завадити, а другому – в згоді ... двора нашого на це”¹.

Однак усе склалося по-іншому. Ні Пруссія, ні Франція* у “буковинське питання” не втрутились, а сама Порта протистояти Австрії виявилась не в змозі. На той час Австрія була другою державою Європи за територією і третьою за населенням. Австрійська армія у 80-х рр. XVIII ст. мала до 278 тис. чол. Тож коли реїс-ефенді Ісмаїл-бей зазнав нападок з боку суперників в турецькому уряді за уступку Буковини, він відповів, що це було необхідно для боротьби проти Кючук-Кайнарджійського договору: щоб не уступати в питанні про татар, потрібно було триматися миру з Австрією.

Показовими в цьому плані є спостереження того ж Петерсена, висловлені ним у листі до Рум’янцева 19 червня 1775 року: “З початку до кінця я не переставав бачити в турках страх і зневір’я від австрійців. Розсудлива частина публіки явно визнавала свою нездатність силою протистояти австрійцям, а уряд і негодіювати з ними боявся. Всі наші навіювання, що Віденський двір уступить, коли відчує твердість з боку Порти, що заподіяно це від імператора, не у владі якого мир і війна, що австрійці внутрішньо терплять тривогу від богемських бунтівників, не могли придати смілості правлінню. Коли турки оговтаються, то швидше відважаться оголосити війну Росії по справах татарських і кораблеплаванню, ніж австрійцям, хоча б вони і вдвоє від Молдавії або Валахії землі відхопили”². Так чи інакше, Росія промовчала.

Отже, як виявилось, уряд Катерини II хоча й заявляв про свою тривогу за майбутнє населення Молдавії і Волощини, в

¹ Русский архив. – 1879. – № 10. – С. 164-165.

* Більше того, враховуючи слабкість Туреччини, Франція радила їй уступити Австрії, оскільки війна могла завершитись ще більшими територіальними втратами.

² Русский архив. – 1879. – № 10. – С. 168.

дійсності перш за все переслідував свої власні інтереси, а на Молдавію дивився як на розмінну монету у великій політичній грі. Крім того він на той час не міг протистояти анексії Буковини Австрією, оскільки значно важливішими були внутріросійські та причорноморські справи, та й з дипломатичної точки зору Росія не хотіла допускати ризику опинитися між ворогуючими сторонами – Австрією і Туреччиною. Взаємна вигода привела зрештою до підписання у 1780 році оборонного союзу Австрії і Росії на 8 років. А з Туреччиною Росія ще не раз воювала.

25 лютого 1777 року після остаточної демаркації кордонів австро-турецька конвенція від 7 травня 1775 року про Буковину була ратифікована. 2 липня 1777 року відбувся обмін примірниками конвенції на зафіксованому вже австро-турецькому кордоні.

Яку ж територію анексувала Австрія? У 1774 р. була окупована більша частина Чернівецького, майже 3/4 Сучавського, 9 сіл Хотинського повітів, Молдавсько-Кимполунгський і Русько-Кимполунгський околиці – всього 4 міста, 286 сіл і 62 присілки (Antinenzen), які населяли 17 047 сімей. Після розмежування від Австрії відійшли 64 села і 10 присілків Хотинського, Сучавського і Чернівецького повітів, в яких проживало 2 507 сімей. Після цього залишилося 4 міста, 222 села і 52 присілки з населенням 14 540 сімей. Площа Буковини складала у 1776 р. 10 482 кв. км., населення – біля 75 000 осіб. Густина населення була невеликою – приблизно 7,5 осіб на 1 кв. км.¹

Щодо етнічної структури населення, то на час приєднання Буковини до Австрії більшість населення становили автохтонні жителі краю – українці, а майже четверту частину – мол-

¹ Габріель фон Сплени. Опис Буковини / Переклад з нім., переклад і коментар О.Д.Огуя, М.М.Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 18, 25; Сайко М.М. Про деякі спірні питання в історіографії приєднання Буковини до Австрії у 1774-1776 рр. // 370 років Хотинської війни / Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 27-28 вересня 1991 р. – Чернівці: ЧДУ, 1991. – С. 42-43.

давани (румуні). Австрійський офіцер Будінський, вивчаючи за дорученням Йосифа II Буковину та її населення, писав: "А що більша частина тутешніх мешканців складається з "руснаків", то говориться переважно по "руськи", а тільки приблизно одна чверть говорить по молдавському"¹. Але через те, що абсолютна більшість населення краю належала до православної віри, яка називалась ще "волоською вірою", а урядовою мовою до австрійської анексії була молдавська, то австрійські урядовці ще довго зараховували всіх місцевих православних, а серед них і українців, до "волохів".

12 жовтня 1777 року Буковина присягнула на вірність Габсбургам. Саме цю подію можна вважати завершенням процесу приєднання краю до Австрії. Важко погодитись із думкою М.М.Сайка про те, що "процес входження краю до Австрії був завершений лише 1 листопада 1786 року", коли "Буковина була адміністративно прилучена до Галичини і отримала статус її ХІХ округу"². Яким би не був статус краю після підписання австро-турецьких договорів, якою б не була його адміністрація (військовою чи цивільною), він належав вже Австрії. І в цьому вся суть.

І сам факт приєднання Буковини до Австрії, і спосіб його здійснення викликали і продовжують викликати суперечливі оцінки дослідників. Австрійських істориків, у тому числі й істориків права, юридичні проблеми анексії Буковини у 1775 р. особливо не цікавили ніколи, бо в ту епоху, на їх думку, імперії часто вдавалися до таких процесів. Показова у цьому плані позиція, висловлена директором Буковинського інституту в Аугсбурзі (Німеччина) Ортфрідом Котціаном: "Буковина потрапила під зверхність Австрії за часів абсолютизму. Тобто ситуацію

¹ Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 86-87.

² Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70-80-ті роки ХVІІІ – початок ХІХ ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – С. 13.

того часу не можна оцінювати з національної точки зору, бо національне питання чи національні рухи не відігравали жодної ролі. З сучасної точки зору на історію, політика царської, Османської та Австрійської імперій була імперіалістичною у повному розумінні цього слова, оскільки головною метою було збільшення розмірів та влади рейху або імперії. При цьому Буковина становила відносно незначну область і для Габсбургів була цікавою тільки з географічної або військової точки зору. Для історичних подій на Буковині в 1775 р. національний склад населення з державно-правової позиції був цілковито несуттєвим. Разом із територією імперія оволоділа і підлеглими. Абсолютизму не притаманне опитування народу. Ні султан, ні цар не надавав населенню можливості вирішувати, якого правителя воно бажало б мати. А румунський або український національний рух на той час не існував зовсім. Тодішня Австрія також не була "німецькою державою"¹.

Незмірно більше уваги австрійські дослідники приділяли історико-правовій аргументації висновку, що 144 роки перебування краю у складі Австрії відіграли дуже позитивну роль у його історії. Стержнева ідея австро-німецької історіографії Буковини – це восхвалення цивілізаторської місії німецького елемента на Буковині, яка "перетворилася із пустині у квітучий рай", у "малу Австрію", у "малу Європу". Ось як пише про це один із найвідоміших сучасних австрійських істориків Еріх Цьольнер: "... Можна з певністю сказати, що мешканцям Буковини не було причин шкодувати за зміною державної приналежності. Цей малонаселений та геть занедбаний край завдяки праці, що тривала десятиріччями, австрійська адміністрація перетворила на зразкову провінцію монархії"².

¹ Котціан О. Між федералізмом та централізмом. Розвиток та значення регіональної свідомості на Буковині // *Аннали Буковини*. – 1997. – № 3. – С. 649.

² Цьольнер Е. *Історія Австрії* / Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2001. – С.308.

Румунська історіографія завжди підкреслювала (і продовжує це робити), що "Буковина була румунською землею, яка була анексована Габсбурзькою імперією"¹. Правда, сьогодні румунські історики визнають позитивний вплив австрійського панування на окремі сторони розвитку краю, в тому числі й адміністративного.

По-різному в різні періоди історії України оцінювалось приєднання Буковини до Австрії в українському буковинознавстві. С.Смаль-Стоцький писав: "Величезну різницю і важну зміну, яку за примічаємо межі теперішнім, а давним станом Буковинської Русі, маєм завдячувати тій обставині, або радше тому щойно, що Буковина прилучена зістала до Австрії. Рік 1775-ий, в котрім дня 5-го мая остаточно підписана зістала в Царгороді угода межі Туреччиною і Австрією в справі відступлення Буковини Австрії... є для Буковини взагалі, а для Буковинської Русі зосібна незмірної ваги. Він має для неї те саме значінє, що р. 1772-ий для галицької Русі. Обом сим краям, а особливо русинам в тих краях, що зносили цілими віками то турецьку, то шляхотську неволю, припала в сих роках ліпша доля; вони почули ся в австрійській державі, котра будучи добре зорганізованою і урядженою відповідно до вимог тодішньої європейської цивілізації, культури, зараз таки поліпшила лиху долю покривджених, а що важнійше, зробила і мужиків также людьми"².

Позитивно оцінював приєднання Буковини до Австрії Остап Павлик: "Цей факт прилучення Буковини до Австрії мав для буковинських українців надзвичайно велике значення. Українцям, що до цього часу терпіли боярсько-турецьку неволю, усміхалася тепер надія на краще в державі добре організо-

¹ Требіч В. Про демографію Буковини // *Аннали Буковини*. – 1997. – № 3. – С. 602.

² Смаль-Стоцький С. *Буковинська Русь*. – Чернівці: З друкарні т-ва "Руска Рада", 1897. – С. 11-12.

ваній і урядженій відповідно до вимог західноєвропейської тодішньої культури"¹.

Загальна оцінка приєднання Буковини до Австрії в українському радянському буковинознавстві була негативною. Із публікації в публікацію кочувало визначення Габсбургської монархії, дане Ф.Енгельсом: "Клаптева, складена з успадкованих і накрадених кусочків, австрійська монархія, ця організована плутанина з десятка мов і націй, це безсистемне нагромування найсуперечливіх звичаїв і законів..."². Буковина справді стала черговим (25-им) "придбаним" клаптиком Австрії, але звинувачення, що "Буковині з самого початку окупації була відведена роль аграрно-сировинного додатку, "континентальної колонії" Австрії, що особливо виразно позначилася на економіці краю, зумовило її уповільнення і анемічний розвиток"³, по крайній мірі спірне. Новітні дослідження буковинознавців (напр.: Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000) доводять протилежне. Наводились, правда, і аргументи про позитивні наслідки приєднання Буковини до Австрії. Є.С.Приходько відзначав зокрема: "Оцінюючи умови, за яких опинилася Буковина після включення її до складу Австрії, не можна, звичайно, абстрагуватися від того, що в імперії Габсбургів був вищий рівень соціально-економічного розвитку, ніж в Османській імперії. Важливе значення для українського населення Буковини мала також і можливість всебічного спілкування з Східною Галичиною, іншими слов'янськими народами ім-

¹ Павлик О. Буковина до 1848 р. // Україна. Науковий двомісячник українознавців / За ред. Михайла Грушевського. – Кн. 1. – К.: Держ. Вид-во України, 1928. – С. 13.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 4. – С. 452.

³ Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 86.

перії. Ця обставина відігравала неабияку роль у боротьбі проти румунізації та онімечення"¹.

Аналогічні позитивні наслідки приєднання Буковини до Австрії відзначали й історики з української діаспори. А.Жуковський, наприклад, писав: "Із прилученням Буковини до Габсбургської монархії було відтято цю країну від східно-південної, балкансько-оттоманської сфери впливу і зв'язано її з Центральною Європою. Це визначило всі інші зміни: етнічні, культурні, економічні, релігійні, соціальні і політичні. В загальному така зміна мала багато позитивних впливів на подальший розвиток Буковини"². Додамо, що ці впливи мали як формаційний, так і цивілізаційний зміст.

З позицій зваженої, аргументованої критики підходять до оцінки австрійського періоду в історії Буковини сучасні українські історики В.М.Ботушанський, О.В.Добржанський, О.М.Масан, М.М.Сайко та інші. "Безперечно, Австро-Угорщина не була тюрмою народів", – відзначає О.В.Добржанський. Але й ідеалізувати тодішні порядки ... не слід"³.

Таким чином, приєднання Буковини до Австрії не було продиктоване якимось династійними претензіями Габсбургської монархії. Інтерес до краю був породжений проблемами зміцнення австрійських кордонів та зв'язку між австрійськими провінціями після анексії Галичини у 1772 р. І військова окупація Буковини у 1774 р., і її юридичне закріплення у 1775-76 рр. були здійснені Австрією з позиції сили при вмілому використанні сприятливих міжнародних відносин.

¹ Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 86.

² Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774 р. – С. 90-91.

³ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.112-113.

РОЗДІЛ 2

АВСТРІЙСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ НА БУКОВИНІ

2.1. Військова адміністрація

В історії австрійської адміністрації на Буковині чітко виділяються 3 періоди, які визначаються відповідним правовим статусом краю:

- 1) військова адміністрація;
- 2) окружне управління;
- 3) крайове управління.

Відразу ж після окупації на Буковині була запроваджена тимчасова військова адміністрація, яка діяла до 1 лютого 1787 року. Військовий характер адміністрації цього періоду визначався як тим, що вона безпосередньо підпорядковувалась Придворній військовій раді у Відні та Генеральному командуванню Галичини і Володимирії у Львові, так і тим, що адміністративні посади посідались винятково військовими. Край спочатку називався “Чернівецьким генералатом”, “Галицьким прикордонним генералатом”, “Буковинським дистриктом”. Лише з травня 1775 року за новою австрійською провінцією утвердилась офіційна назва – Буковина¹. До цього назва “Буковина” як позначення певної територіальної цілісності, як політична назва не вживалась. Про це Мирон Кордуба у 1906 році писав: “... До прилучення до Австрії, не мав наш край навіть окремої назви... Буковина, як окремий край, окрема територіальна цілість існує дотепер від 130 літ”². Як справедливо зауважує О.Масан, утвердження цієї назви було чи не найвагомим доказом автохтонності слов’ян – русинів – українців на території Буковини. “Це ім’я увійшло в лексику місцевого молдавського, вірменського,

¹ Див.: Нариси з історії Північної Буковини. – С. 85; Масан О. Ім’я зродилося у шумі лісу. Коли і як з’явилася назва нашого краю // Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 114-115.

² Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – С. 7-8.

єврейського населення.., воно стало рідним для пізніших переселенців з Семигороду – румунів та угорців, а також німецьких колоністів, росіян-старообрядців, буковинської полонії тощо”¹.

До завдань військової адміністрації офіційно належали, перш за все, влаштування кордонів, організація управління, проведення реформ з метою поступового включення приєднаного краю до політичного та економічного механізму Австрійської монархії. Столицею новоздобутої землі були обрані Чернівці. У 1781 році Придворна військова рада розглядала питання про перенесення резиденції земельної адміністрації до Сучави, однак до цього не дійшло.

Перший голова військової адміністрації на Буковині – генерал-майор Сплєні, який безпосередньо очолював і окупацію краю, початок своєї адміністративної діяльності датує 1 вересня 1778 року, тобто днем прибуття до Чернівців. Формальне ж призначення на цю посаду він отримав 24 жовтня 1774 року і посідав її до 1 квітня 1778 року².

Барон Габріель Сплєні фон Міхальд походив із протестантської родини з Верхньої Угорщини. Здобувши освіту у єзуїтській гімназії та Терезіанській лицарській академії, зробив досить успішну військову кар’єру. Завершив її комендантом фортеці Ольмюц у званні фельдмаршал-лейтенанта. Помер 1 квітня 1818 року у віці 84 років.

Сплєні належить продуманий попередній проект військового впорядкування Буковини від 10 грудня 1774 року. Ще виразніше свідчить про його організаторську діяльність у краї залишений ним “Опис Буковини” (“Beschreibung der Bukowina”), опублікований окремим виданням у 1893 році Й.Полеком. Через 100 років перша частина “Опису Буковини” видана українською мовою (з передмовою і коментарем

¹ Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 115.

² General Spleny’s Beschreibung der Bukowina / Herausgegeben von Dr. Johann Polek. – Czernowitz: Pardini, 1893. – S. XII.

О.Д.Огуя і М.М.Сайка)¹. Центром буковинознавства у Радівцях опублікований повний текст “Опису Буковини” румунською мовою².

Першочерговим завданням Сплени було визначення і зміцнення кордону, що в основному і зроблено в жовтні 1774 року. Однак, як пише Й.Полек, Сплени визнав первісну лінію кордонів надто близькою від Чернівців, Серету і Сучави, тобто від прямої вулиці зв'язку між Семигородом і Галичиною. Тому з дозволу Галицького командування відбулось відповідне перемищення військ³.

Тим часом з 1 лютого 1775 року розпочались австро-турецькі переговори щодо передачі Буковини, які завершилися 7 травня 1775 року укладенням у Царгороді окремої конвенції. Порта визнала приєднання до Австрії краю між Дністром, Покуттям, Угорщиною і Семигородом. У заголовку турецького тексту конвенції фігурувала вже й сама назва краю – Буковина. 12 травня 1776 року у Константинополі було підписано попередню угоду, а 2 липня 1776 року в селі Баламутівка укладено австро-турецьку конвенцію про демаркацію кордонів⁴.

12 жовтня 1777 року генерал Сплени приймав присягу буковинців на вірність Австрії. Присягу складали всі стани краю, залежно від свого статусу. Знать присягала персонально, монастирі – через двох уповноважених, духовенство представляли протоієрей і по 2 священники від кожного повіту, а за сіль-

¹ Габріель фон Сплени. Опис Буковини = Beschreibung der Bukowina / Пер. з нім., передмова і коментар О.Д.Огуя, М.М.Сайка. – Чернівці: Рута, 1995.

² Grigorovici R. Comentariu la Descrierea Bucovinei a generalului Gabriel Spleny // Glasul Bucovinei. – 1997. – № 1. – P. 4.

³ General Spleny's Beschreibung der Bukowina. – S. XII-XIII.

⁴ Див.: Werenka D. Ueber die Grenzregulierung der Bukowina zur Zeit der Vereinigung mit Oesterreich. Vortrag, gehalten am 24. März 1895 in der III. Hauptversammlung der Vereines Bukowiner Landes – Museum. – Czernowitz, 1895. – S. 3-7.

ські громади присягали староста (війт) і двоє уповноважених сільчан¹. За іронією історії саме в цей день був страчений молдавський господар Г.Гіка².

Після цього на перший план вийшли питання про устрій краю і способи управління ним. В основі планів перевлаштування Буковини спочатку була ідея перетворення краю у військову прикордонну зону з проведенням там строкового навчання селян і формування вздовж турецького кордону прикордонної міліції з місцевого населення³.

Генерал Енценберг, наприклад, пропонував за винагороду або звільнення від панщини залучати до охорони кордону сільських жителів, перш за все тих, хто сам пропонував би свої послуги. Однак до практичного втілення цієї ідеї так і не дійшло, хоча спроби робились. Перша з них відбулась у 1779 році, а вже в наступному році Йосифу II довелося взяти до уваги зростаючу еміграцію й оголосити звільнення від рекрутства на 50 років (Rekrutierungsfreiheit). Остаточо Йосиф II відмовився від цього плану лише у 1786 році⁴.

Конкретні пропозиції щодо організації військового управління краєм викладені Сплени в II розділі його "Опису Буковини". Безперечно, що цей проект увібрав у себе і погляди багатьох інших керівних учасників окупації Буковини Австрією. Як людина військова, Сплени вважав найпридатнішими для Буковини на період реформ військові форми управління.

¹ Див.: Die Huldigung der Bukowina am 12. Oktober 1777. Von Dr. Johann Polek. – Czernowitz: Pardini, 1902. – S. 11; Новосівський І.М. Нарис історії права Буковини і Басарабії. – С. 81.

² Хофбауэр Х., Роман В. Буковина. Бессарабия. Молдавия. Забытая земля между Западной Европой, Россией и Турцией. Пер. с нем. – Черновцы: Изд-во "Прут", 1996. – С. 25.

³ Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Dritter Abschnitt. – S. 17; Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S. 5.

⁴ Safran J. Die Rumänen in der Bukowina (1775-1825). – Diss. – Wien: Un-t, 1936. – S. 84.

За проектом Сплєні управління Буковиною повинно було здійснюватися через генерального консула, підконтрольного військовій Раді у Відні та генеральному командуючому Галичини. Генеральному консулу планувалося надати широкі права і повноваження і покласти при цьому на нього багато обов'язків. Двічі на тиждень він мав скликати сесії, на яких повинні були обговорюватися всі назрілі питання, передаватися вищі накази, затверджуватися нижчі.

Консулу планувалося надати вагомих повноважень в галузі економіки. Він отримував право приймати рішення з комерційних питань. Обширним передбачалося зробити коло обов'язків генерального консула у господарчих справах. На нього повинні були лягти обов'язки щодо забезпечення безпеки населення від пожеж, злочинних нападів, обвалів аварійних будівель, а також нагляд за санітарним станом і недопущення поширення епідемічних хвороб людей і худоби.

Треба зауважити, що крім повноважень, притаманних виконавчій владі, генеральний консул за новим статусом повинен був набути деякої судової влади. Він міг виносити вироки з нескладних справ, вирішувати цивільні спори. Передбачалося, що консул буде формувати також судові інстанції, зокрема склад судових палат. Через консула повинні були проходити всі кримінальні та цивільні справи – безпосередньо під час розгляду по суті або через апеляцію. Особливої уваги потребували від нього справи засуджених до смертної кари, які потім повинні були передаватися до вищого суду.

Спеціально зазначалися і основні джерела права, якими мав користуватися суд. Цими джерелами були Кримінальний кодекс Марії-Терезії, деякі норми угорського права, а також укази і постанови вищих органів державної влади.

Оскільки діяльність генерального консула в сфері суду передбачалася дуже активною, то йому мали бути підпорядковані два юристи, один з яких мав виконувати обов'язки обвинувача. Суддів планувалося зробити виборними, але вступ їх на

посаду міг відбуватися лише після затвердження генеральним консулом.

Генеральний консул повинен був сформувавши досить великий на той час апарат (більше тридцяти осіб). Спеціально визначається в рукописі склад виборних установ як нижчої влади. Керівниками призначалися офіцери – і в цьому знаходив вираз військовий характер управління. Велике значення надавалося жандармам (чи, як їх називає Сплєні, – черговим). Загалом же головним напрямом роботи апарату повинне було стати своєчасне донесення вищих розпоряджень до населення. Ефективність цих органів передбачалося забезпечити включенням до нього військових, що означало швидше і точніше виконання наказів¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що сплановані Сплєні реформи, навіть якщо їм не вистачало глибини, все ж були істотними. Передбачались такі важливі зміни як запровадження адвокатури та відділу реєстрації громадянського стану, повинні були реєструватися кримінальні та цивільні справи, проводитися переписи населення і т. ін. Тобто рукопис генерала Сплєні можна розглядати як своєрідний план реформ. Але адміністративні переміни відбувалися на Буковині повільно, особливо в нижчих ланках управління, безпосередньо пов'язаних з населенням.

Г.Сплєні залишив досить детальний опис “попереднього правління” краю. Так, територія площею 10482 кв. км із 4 містами, 222 селами і 52 “присілками” та з населенням 14650 сімей (біля 75 тис. осіб) ділилася на 2 цинуті (повіти). Повіти поділялись на околиці, очолювані намісниками. В кожному з них було по 2 збирачі податків (злоташі). В селах владою були сільські старости (двірники), що мали у своєму розпорядженні 1-3 підстарост (ватаманів). Повітовим керівникам підпорядковувались по 3 писарі (логофети) та до 80 судових служителів: биранів, умблаторів, арнаутів. Так, “у Чернівецькому цинуті, – пише

¹ Див.: Н. Spleny's. Beschreibung der Bukowina. – S. 72-116.

Сплени, – є 40 биран або піших судових служителів, якими керує їх ватаг, або лейтенант, та 10 арнаутів, щось на кшталт крайової міліції, очолюваних своїм чаушем або капралом”. Прикордонна та митна служба в краї покладалась на капітана, 4-х віцекапітанів і приблизно сотню кавалеристів-прикордонників (каларашів)¹.

За винятком арнаутів, які щомісячно отримували по 5 флоринів і не платили податку, весь цей адміністративний персонал утримувався за рахунок безкінечних зборів з населення. Можливість наживи була настільки очевидною і значною, що посади купувались на аукціоні на 2-3 роки. Лише окремі з цих посад мали чітко визначене державне завдання, яке полягало у “вибиванні” податків та виконанні судових функцій.

Після приєднання Буковини до Австрії деякий час цей адміністративний устрій продовжував існувати. Залишались на посадах і старі чиновники. Так, ісправником у Сучаві залишався Кірсте, старшим двірником у Молдавсько-Кимполунзькому околі – Ангелакі². Треба зазначити, правда, що старі (“національні”) чиновники залишалися на своїх місцях переважно у віддалених районах Буковини. У Чернівецькому ж районі молдавські чиновники, особливо старости, негайно втрачали свої посади.

Дещо із запропонованого Сплени способу управління краєм було втілено в життя, але число адміністративних установ і чиновників максимально обмежене. Вже після Сплени військова адміністрація Буковини складалася всього із семи осіб: генерала та його ад’ютантів, офіцера – казначея, волоського секретаря, волоського і польського писарів. Крім того, у районах діяли такі чиновники: у Чернівцях офіцер-директор і два волоські писарі, у Сучаві – ісправник і волоський писар, у Руському Ки-

¹ Габріель фон Сплени. Опис Буковини. – С. 36-37; **Bidermann H.** Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S. 30-31.

² Габріель фон Сплени. Опис Буковини. – С. 35; **Kaindl R.F.** Geschichte von Czernowitz. – Czernowitz: Pardini, 1908. – S. 83.

мполунзі та Молдавському Кимполунзі – по одному капітану околів. Ще два офіцери були призначені наглядачами лісу у долині Черемоша.

Подальше вдосконалення системи управління краєм пов'язане з діяльністю генерала К.Енценберга, який очолював крайову військову адміністрацію з 1 квітня 1778 року по 1 листопада 1786 року. Барон Карл фон Енценберг належав до старовинного тірольського роду. Народився у 1725 році. Розпочавши у 1749 році військову службу кадетом, дослужився до звання фельдмаршал-лейтенанта. У 1792 році вийшов у відставку. Помер 25 травня 1810 року у Германштадті.

В час приєднання Буковини до Австрії Енценберг командував II-м волоським прикордонним полком у Семигороді. У 1777 році отримав звання генерал-майора. Як голова військової адміністрації Буковини, Енценберг направив цілий ряд відповідних записок австрійському урядові та Генеральному командуванню у Львові, в яких зображувалось становище населення Буковини і містились конкретні пропозиції щодо реформ¹.

Зміни почались з того, що у Чернівцях та Сучаві були утворені директоріати, очолювані військовими (директорами). Дещо пізніше, у 1783 році, директоріати були створені у Сереті і Вижниці. Чітко визначилась структура дистриктів. На початку 1783 році у Чернівецькому та Сучавському дистриктах було по 7 околів, які об'єднували відповідно 110 і 133 населених пункти².

Ось як виглядала адміністрація краю у 1783 році. Найближчим заступником Енценберга став військово-польовий комісар Лоппіч. Була створена крайова канцелярія, в якій обов'язки ад'ютанта Енценберга і голови виконував оберлейтенант Беддеус. До канцелярії також належали: волоський

¹ Споконвічна українська земля. Збірник документів і матеріалів. – Ужгород: Карпати, 1990. – С. 399.

² Polek J. Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. – Czernowitz: Pardini, 1894. – S. 34.

секретар Міхалакі, протоколіст Бродовський, канцелярист Ленц, волоський перекладач Бредетич, польський перекладач Войцикович, практикант Штамберг. Касу канцелярії (крайову касу) вели касир-лейтенант Капеді та рахівник Бегерман. Юридичну справу очолював штабс-аудитор Орландіні, якому підпорядковувались кілька чиновників канцелярії та 2 дистрикт-аудитори (один у Чернівцях, другий – у Сучаві). Серед чиновників канцелярії зустрічаємо також прізвища реєстратора Фогеля, рахівника Ерендорфа, польського перекладача Аарона, румунського писаря Балади та інших. Директором Чернівецького дистрикту був обер-лейтенант Адлер, ісправником Сучавського дистрикту – Кірсте, старшим двірником Русько-Кимполунзького околу – Бірбул, старшим двірником Молдавсько-Кимполунзького околу – Ангелакі. На утримання крайової канцелярії та дистриктних директоратів передбачалися витрати 15274,40 флоринів на рік¹.

4 квітня 1780 року Придворна військова рада (за участі К.Енценберга) розглянула питання про подальший статус Буковини. Предметом обговорення були 2 пропозиції: 1) прилучити Буковину (або тільки її північно-західну частину до Галичини); 2) надати Буковині статус автономної провінції.

Автономії домагалася передовсім румунська знать краю, найвпливовішими представниками якої були Гормузакі, Стурдза, Бальш, Флондор та інші. Василь Бальш 13 листопада 1780 року був акредитований при Придворній військовій раді у Відні як перший представник шляхти і духовенства Буковини. Через нього румунські бояри передали австрійському урядові грамоту, в якій висловлювали свою вірність цісареві, домагались прав для боярських родин і висували аргументи проти об'єднання краю з Галичиною, пропонуючи і надалі залишити на Буковині військову адміністрацію. 13 листопада 1780 року В.Бальш мав

¹ Polek J. Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. – S. 36-37.

навіть аудієнцію у цісаря¹, а невдовзі став радником крайової адміністрації.

Йосиф II відклав остаточне вирішення питання про статус Буковини до особистого відвідання її. В листі до Придворної військової ради від 20 квітня 1781 року він розпорядився про збереження на Буковині військової адміністрації. А Придворна військова рада 21 серпня передала генералу Енценбергу вказівки щодо проведення реформ на Буковині. Зміст цих реформ відповідав загально австрійським реформам, здійснюваним Марією-Терезією і Йосифом II в рамках їх політики освіченого абсолютизму.

Перш за все ці реформи стосувалися оподаткування, справ православної церкви, освіти, управління економікою, організації судочинства. Австрійський уряд докладав зусиль до заміщення посад крайової адміністрації та повітових директоратів вихідцями з інших коронних земель. “Добрий вибір чужих суб’єктів на заміщення цих місць, – зазначав Йосиф II, – принесе набагато швидше добрий результат, ніж якби... управляли мазили чи інші місцеві управлінці, особливо родом з Молдавії”². При цьому Йосиф II передбачав перетягувати на Буковину переважно цивільних службовців. Так, у 1784 році для здійснення монастирської реформи на Буковині з Семигороду як податковий чиновник прибув Йозеф Бек і привіз із собою ряд чужоземних господарників і лісничих. Переважно з Семигороду і Моравії на Буковину привозили вчителів для новозаснованих латинських і німецьких шкіл.

¹ **Zieglauer F.** Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation. Zweite Bilderreihe. – Czernowitz, 1895. – S. 46; **Wagner R.** Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. – München: Verlag der Südostdeutsche, 1984. – S. 10.

² **Bidermann H.** Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S. 36.

У час приєднання до Австрії на Буковині стягувалося багато різноманітних податків¹. Однак єдиної податкової системи в краї не існувало. “Єдиним державним податком, який носив публічно-правовий характер, була данина. Всі інші внески носили особисто-правовий характер і збирались на користь глави держави і чиновників. Тобто це були регалії і камералії, а не власне податки”². Тому австрійська адміністрація від самого початку своєї діяльності докладала зусиль щодо впорядкування та уніфікації податків. З 1782 року домінії почали виплачувати аллоїдальний державний податок в обсязі 10% з чистих доходів поміщиків. Жителі державних міст вносили посімейний податок. Крім того, мешканці Чернівців, Сучави і Серету сплачували відповідні суми для утримання військових гарнізонів. Селяни до 1783 року платили ті ж податки, що й за молдавських часів. Сума податків, зібраних із селян у 1784 році, склала 154 298 флоринів. Ще на 34 177 флоринів селянами було виконано робіт на державних будовах³. Поміщики, як правило, звільнялися від сплати податків.

На початку 80-х років більшість натуральних державних повинностей була замінена грошовим чиншем. 8 лютого 1786 року Йосиф II видав для Буковини декрет (відомий під назвою “Status quo”), який на 30 років звільнив населення краю від усіх попередніх воєводських податків⁴.

Одночасно з упорядкуванням податків розпочався і процес організації нової податкової служби. Вже Г. Сплени передбачав введення для фінансових справ посад старости-голови

¹ Див.: Габріель фон Сплени. Опис Буковини. – С. 41-52.

² Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70 – 80-ті роки XVIII – початок XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – С. 13.

³ Шевченко Ф.П. Лук’ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1958. – С. 52.

⁴ Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга. – С. 8.

відділу з питань економіки, адвоката-скарбника, офіцера-касира і обліковця, офіцера-контролера каси¹. Виконуючи ж патент Йосифа II від 20 квітня 1785 року "Про поземельне податкове врегулювання", військова адміністрація краю в липні 1786 року створила податкову дирекцію і 4 комісії для податкового переустрою, які підпорядковувалися Генеральному командуванню у Львові. Кожна комісія складалася з інженер-лейтенанта, камерального чиновника і канцеляриста, а до дирекції у 1787 р. увійшли голова окружного управління, господарський обердиректор, представник із землевпорядкування. Перепис і оцінка земель на місцях покладалися на місцеві комісії у складі сільського старости та шести обраних "мужів довір'я". Обміри тривали у 1786-1787 рр., а повністю кадастрові роботи завершилися у 1788 р.

У зв'язку з цією реформою змінювалися і способи збору податків. Так, щоб показати себе з найкращого боку, ще в травні 1775 року військова адміністрація краю подала президенту Придворної військової ради графу Гадіку пропозиції щодо полегшення сплати податків. Генерал Енценберг у 1780 році зробив спробу узгодити податкові приписи з господарським потенціалом і працездатністю суб'єктів оподаткування. Але її здійсненню дуже заважало те, що не було достатніх відомостей про населення та його майновий стан. Через це план було відкладено до початку обговорення майнових питань і отримання майнових відомостей².

Австрійським урядом була збережена чинність молдавської схеми відносин власності та повинностей. У 1785 році засноване крайове камеральне управління державною власністю.

Військовій адміністрації Буковини й австрійському уряду з самого початку прийшлося враховувати значний вплив місцевої православної церкви. У 1775 р. в краї налічувалося 1055

¹ General Spleny's Beschreibung der Bukowina. – S. 79-80.

² Safran J. Die Rumänen in der Bukowina (1775 – 1825). – S. 78-79.

духовних осіб (415 священників, 86 дияконів, 466 монахів, 88 монахинь). Якщо співставити це число з кількістю тогочасного населення, то виходить, що на одну духовну особу припадало 68 світських. Церква мала і сильні економічні позиції: на час окупації 33 монастирі володіли четвертою частиною всіх маєтків. Цісарський патент про віротерпимість (1781 р.) скасував дискримінаційні заходи стосовно віросповідання. Католицька церква зберегла статус державної, але водночас визнавались права православ'я та уніатства. Після відвідин Йосифом II Буковини 19 червня 1783 р. був виданий т. зв. "Толеранцпатент", що забезпечував свободу всім віросповіданням в краї. 27 квітня 1786 р. цісар підписав "Розпорядження про упорядкування діяльності духовних, церковних і шкільних установ на Буковині", яке часто називали духовним регламентом.

Наслідком церковної реформи стало відокремлення буковинської діоцезії від Ясс (24 квітня 1781 року). 12 грудня 1781 року австрійський уряд прийняв ухвалу про перенесення єпископської резиденції з Радівців до Чернівців (реально це відбулось 10 лютого 1782 року). Однак свою незалежність буковинська єпископія втримала тільки один рік. 4 липня 1783 року буковинська діоцезія була узалежнена від православного митрополита в Карловицях (Славонія). Лише у 1873 році Євгену Гакману вдалося відновити незалежну буковинську митрополію¹.

Провівши секуляризацію церковних і монастирських земель на Буковині (більшість монастирів було закрито, крім Путьни, Сучавиці та Драгомирни), австрійський уряд утворив з них у 1786 році православний релігійний фонд, який перебував під безпосереднім контролем цісаря й управлявся цивільними чиновниками (з управління державною власністю). Йому належало

¹ Див.: Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга. – С. 11; Сележан Й.-Т. З історії становлення буковинської православної церкви / Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців "Національні та етносоціальні процеси в Україні". Матеріали. – Чернівці, 1997. – С. 64.

до 55 % земельних угідь краю¹, а його доходи мали витратитися на церковні нужди, утримання духовенства, шкільну справу.

Військова адміністрація здійснила і перші заходи для піднесення освіти на Буковині. Перш за все йшлося про відкриття початкових шкіл (латинських та німецьких). Якраз з 1774 р. в Австрії розпочалось створення розгалуженої мережі шкіл за рахунок державних коштів. У 1775 р. було прийнято Шкільний статут, яким запроваджувалося обов'язкове навчання всіх дітей віком з 6 до 12 років. З цього приводу Сплени звертався до Відня вже 18 грудня 1774 року. У 1775 році була відкрита одна така школа, у 1777 – 1, у 1780 – 1, у 1784 – 2, у 1785 – 2, у 1787 – 1². У 1784 році вийшло розпорядження про обов'язкову освіту. З цього ж року розв'язання всіх шкільних проблем здійснювалося з участю буковинської консисторії. В усіх школах навчання велось німецькою та румунською мовами. Серед посібників, надісланих з Відня, тільки катехизми були видані й українською мовою.

Одним із завдань військової адміністрації була організація пошти на Буковині. Спочатку було налагоджено поштовий кур'єрський зв'язок між Чернівцями і Снятином, який здійснювався з допомогою коней. Існувала й спеціальна служба зв'язку, яка була привілеєм урядовців та місцевої знаті. Вона возила пошту до Хотина, Львова, Сучави. Як у 1774 р. генерал Сплени розпорядився створити спеціальні поштові станції між Чернівцями і Семигородом. За доставку пошти відповідав військовий ординарець. У 1782 р. на Буковині було відкрите поштове відділення, першим начальником якого став Й.-П.Фогель. А 4 січня 1783 р. у Чернівцях почала діяти стаціонарна пошта.

В червні 1783 року Йосиф II уперше відвідав Буковину, але остаточного рішення про її подальший статус не прийняв. Тільки після других відвідин 24-27 липня 1786 року він повід-

¹ Нариси з історії Північної Буковини. – С. 91.

² Grigorovita M. *Invatamintul in Nordul Bucovinei (1775 – 1944)*. – Bucuresti: Editura Didactica si Pedagogica, 1993. – P. 29.

омив графа Гадіка, губернатора Галичини графа Брігідо, канцлера графа Коловрата про своє рішення ввести на Буковині цивільне правління і приєднати її як 19-у округу до Галичини. Це рішення цілком вписувалось в курс на централізацію держави. Патент від 6 серпня 1786 року передбачав втілити це рішення в життя з 1 листопада 1786 року, але фактично це відбулося з 1 лютого 1787 року.

Військова адміністрація Буковини як тимчасова, перехідна форма правління на новоприєднаній території була простою за організацією, число крайових установ – незначним. Але вона виконала завдання, які покладались на неї Віднем: влаштувала і зміцнила кордони, упорядкувала відносини між станами, покращила судочинство, заклала основи для піднесення освіти і реформування релігійних справ, а загалом – підготувала ґрунт для переходу краю до цивільного управління. Але всі ці реформаторські заходи військової адміністрації здійснювалися без врахування національних інтересів корінного населення краю, особливо українського. Основною причиною цього був низький ще рівень національної самосвідомості українства Буковини, відсутність української інтелігенції. Крім того, враховуючи, що Буковина перед приєднанням її до Австрії належала до Молдавського князівства, австрійські урядовці вважали буковинське населення молдавським.

2.2. Окружне управління

Адміністративне включення Буковини до складу Галичини, безумовно, відбулось під тиском галицько-польських можновладців. Однак австрійський уряд не міг не враховувати настроїв буковинського боярства. Саме тому цісарський патент від 14 березня 1787 року визначив правовий статус буковинської знаті, урівняв її дворянські права і титули з галицькими аристократами. Ось як говориться про це в самому патенті: “Щоб досягнути швидше цілей, поставлених у ході об’єднання Буковини і Галичини, ми визнали за доцільне, аби дворяни і мазили

Буковини були поставлені в таке ж становище, як і Галичини”¹. Баронські титули одержали Василько, Стирча, Петріно; рицарський титул – Григорча, Фльондор та інші. Клопотання Дм. Гіки про присвоєння йому графського титула було відхилене.

Названий патент надав буковинським боярам і православному єпископу право участі в галицькому становому сеймі. Цей дорадчий орган створений у 1775 році і проіснував до 27 вересня 1845 року (з перервою у 1806-1817 роках)². В цьому так званому "постулатовому" сеймі засідали представники від трьох станів: магнатів, шляхти і духовенства та населення королівських міст (фактично, тільки Львова). Сесії сейму відбувалися раз на рік під головуванням намісника чи призначеного цісарем члена сейму. Виконавчим органом сейму був постійний комітет (Landes Ausschuss) у складі семи чоловік, які обиралися із складу сейму на 6 років. Компетенція сейму обмежена виключно місцевими справами, що стосувалися крайового майна, станових інтересів, та й то лише в тому разі, якщо сейм "просили" висловити свою думку. Власна ініціатива сейму обмежувалася можливістю подавати пропозиції до галицької адміністрації чи віденського уряду з питань соціально-економічного та культурного розвитку краю. Найчіткіше прерогативи станового галицького сейму були визначені у цісарському патенті від 13 квітня 1817 р.: розподіл податків, призначення станових посадових осіб, завідування шляхетською метрикою³. Оскільки повноваження сейму були дуже незначними, то малочисельне буковинське представництво в ньому фактично не впливало на справи Буковини. Вважаючи себе ущемленими в правах, після виходу березневого (1787 р.) патенту багато румунських боярських сімей, яким належали крупні земельні володіння на Буковині,

¹ Nistor J. Istorica Bucovinei. – Bucuresti: Humanitas, 1991. – P. 53.

² Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. Справочник. – Львов: Изд-во Львов. гос. ун-та, 1955. – С. 42-43.

³ Там само. – С. 42-43.

перемістилися в Ясси. Вони або продавали свої маєтки, або здавали їх в оренду.

Імперський документ від 6 серпня 1786 року викликав далеко не однозначні оцінки як у сучасників, так і в пізніші часи. Відразу ж після смерті Йосифа II буковинська знать звернулася до Леопольда II із проханням відокремити Буковину від Галичини. В меморандумі, доставленому до Відня боярином В.Бальшем, це прохання мотивувалось тим, що мовні, релігійні та інші відмінності, які існували між Буковиною і Галичиною, затруднювали адміністративне управління ними. По суті, до нового цісаря зверталися з тими ж питаннями, що й до Йосифа II 10 років до того¹.

Леопольд II виконав побажання буковинського боярства тільки частково. В листі до канцлера від 7 липня 1790 року він зазначив, що об'єднання Галичини і Буковини, здійснене у 1786 році з метою спрощення управління, не може тривати далі, оскільки, як показав досвід, через суттєві відмінності “неможливо чекати істинно гармонійного злиття цих земель”. “... Буковина, – говориться далі в листі, – тільки в тій мірі відділяється від Галичини, що вона перестає бути частиною останньої. Дворянство Буковини не розглядається як стан Галичини, не призначається надто дорога адміністрація для цієї маленької смужки землі”².

На основі цього листа канцлер Коловрат підготував “Патент про Буковинську провінцію”, який був підписаний цісарем 29 вересня 1790 року і мав набрати чинності з 1 листопада того ж року. Патент передбачав такий зв'язок Буковини з Галичиною, який забезпечував би її безпеку (§ 2). По суті, Буковина залишилася у складі Галичини. Франц I спочатку відклав здійснення леопольдівського патенту на невизначений строк, а актом від 30 квітня 1817 року похоронив його остаточно, проголосивши, що Буковина залишається у віданні Галичини.

¹ Nistor J. Istoria Bucovinei. – P. 58-59.

² Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S.8-9.

У 1809 році Буковина стала об'єктом дипломатичних торгів між Австрією, Францією і Росією. За угодою з Францією, яку Австрія підписала 14 жовтня 1809 року, вона зобов'язалась віддати Росії частину Галичини з населенням 400 тис. осіб. У зв'язку з цим Олександр I висловився так: "Я бажав би за краще, щоб приєднані були до моєї імперії округи Чернівецька, яка ... являє собою Буковину, і округи Заліщицька або, якщо в цих двох округах жителів виявиться значно більше 400 тис. чол., то одна лише округи Чернівецька"¹. Як відомо, австрійський уряд уступив Росії Бережанську, Золочівську, Заліщицьку і Тернопільську округи Галичини. До речі, у зв'язку із міжнародними військовими і політичними подіями на початку ХІХ ст. в окремих районах Галичини були створені тимчасові управління і з 24 травня по 1 липня 1809 р. існували тимчасові управління східних округів Галичини у Станіславі і Чернівцях². Ці події ще раз підтвердили стратегічну зацікавленість Австрійської імперії у володінні Буковиною. І, очевидно, помилявся А. Дж. П. Тейлор, який писав про Буковину так: "Ця частина Габсбурзьких володінь не мала жодної користі для імперії, і важко було раціонально пояснити, навіщо вона їй взагалі була потрібна"³.

З 1786 року Буковину як нову адміністративну одиницю очолило окружне управління, яке підпорядковувалось галицькому намісництву, було його виконавчим органом і звітувалось перед ним за свою діяльність. Сфера компетентності окружних установ була досить обширною. До цього Галичина поділялася на 18 округів (циркулів), які очолювались старостами (Kreisshauptmann) і Бережанський, Бохенський, Радовецький, Жешув-

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 1. 1801-1815 гг. – М., 1967. Т. 5. – С. 29.

² Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. – С. 47.

³ Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2002. – С. 254.

ський, Жолкевський Злочевський, Коломийський, Львівський, Перемишлянський, Самборський, Сандецький, Станіславський, Стрийський, Сяноцький, Тарновський, Тернопільський, Ясловський¹.

На окружне управління покладались перш за все накладання і стягування податків, колонізація краю, охорона кордону, піклування про розвиток промисловості та ремесел, шкільництва, будівництво й утримання доріг, розквартирування й утримання військових підрозділів, проведення військових наборів, санітарний нагляд, боротьба з епідеміями. Воно розглядало конфлікти з питань виконання феодалських повинностей, землеволодіння і землекористування, здійснювало контроль за настроями населення, за еміграційними процесами, збір відомостей про політичні події в сусідніх Молдавії, Волощині, Росії².

Окружне управління складалося зі старости, 5 окружних комісарів, 1 окружного секретаря, 1 окружного протоколіста, 2 окружних канцеляристів, 1 окружного інженера, 2 писарів, 1 циганського ватажка, 12 податкових комісарів, 1 контролера, 1 окружного фізика, 1 оберхірурга, 1 хірурга та ряду інших чиновників³. Старостів та комісарів призначав цісар, а решту чиновників – окружний староста. Представляють інтерес записи зі щоденника цісаря Франца I про чернівецькі адміністративні

¹ Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред В.Я.Тация, А.Й.Рогожина. – Том 1. – К.: Вид. Дім ІнЮре", 2000. – С. 388.

² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 1, оп. 1, а. 1-2.

³ Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetische Darstellung // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 1907. – Czernowitz, 1908. – S. 36.

будівлі, умови праці в них, зроблені під час його відвідання Буковини у 1817 році¹.

До середини ХІХ ст. штат окружного управління помітно виріс. Так, у 1847 році в ньому було вже 7 комісарів та 2 окружні секретарі. Зміцніли будівельна, фінансова, санітарна служби².

Місцем перебування окружного управління були визначені Чернівці. Управління очолював окружний староста (капітан, крайсгауптман). Коли обсяг справ зріс, були запроваджені посади окружних віце-керівників. У будинку окружного старости у 1823 році зупинявся російський цар Олександр І, який прибув до Чернівців на зустріч із австрійським імператором Францом І. Для останнього квартира була відведена в генеральському будинку напроти³.

За 63 роки політико-адміністративного перебування Буковини у складі Галичини змінилося 11 окружних старост. Першим з них у 1786-1792 рр. був Йозеф фон Бек. На Буковину він прибув у 1784 році з Семигороду як податковий чиновник і невдовзі став обер-директором буковинських державних і духовних маєтків. Після нього окружним старостою став Василь Бальш, незважаючи на те, що завжди виступав проти приєднання Буковини до Галичини, за окремий провінційний статус Буковини⁴. І хоча він був буковинцем за походженням, його діяльність викликала досить сильну опозицію. За рішенням комісії, що розглядала численні скарги (їх було 58 !), Бальша зрештою усунули з посади у 1800 р.

¹ Die Reisetagebücher der österreichischen Kaisers Franz I in die Bukowina (1817 und 1823) / Herausgegeben von Rudolf Wagner. – München: Verlag "Der Südostdeutsche", 1979. – S. 17-23.

² Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S.41-42.

³ Свидание двух императоров в Черновцах в 1823 // Русская старина. – 1901. – № 5. – С. 225-226.

⁴ Jacobescu M. Elita Romanilor din Bucovina anilor. 1775-1862. // Glasul Bucovinei. – 1997. – № 2. – P. 21-24.

Після Бальша до 1840 року краєм управляли чиновники, прислані з інших земель: Георгієвич (1800-1803), Фогель (1803-1804), фон Шрайбер (1804-1808), Й. фон Пляцер (1808-1817), фон Штуттергайм (1817-1823), Й. фон Мальцек (1823-1833), Краттер (1833-1838), К.Мільбахер (1838-1840). Останнім окружним старостою був румун – уродженець Сучави Георг Ісеческул (1840-1848)¹.

Канцелярія окружного старости складалася із бюро реєстрації поступаючих документів та архіву. Діловодство було повільним, педантично-формальним. 1 січня кожного року в бюро реєстрації заводились нові журнали для реєстрації документів. У журналах реєструвались заяви сторін, листи і розпорядження властей, звіти, донесення про виконання службових доручень. В кінці року журнал реєстрації документів переплітався і передавався в архів. Секретні документи розглядав і реєстрував у спеціальному журналі сам староста. Він же затверджував проекти рішень з розглядуваних питань та проекти відповідей на листи².

Буковина поділялася на 4 дистрикти (з 1 серпня 1794 року – повіти): Чернівецький, Вижницький, Серетський, Сучавський та окремих Русько-Кимполунгський (Довгопільський) окіл. Кожен повіт складався з 12 околів, по 10 громад у кожному³. Повітові управи, які підпорядковувались окружному управлінню, очолювались повітовими старостами. Русько-Кимполунзький окіл очолював старший двірник.

Зазнала змін і організація податкової служби. З фіскальної точки зору Буковина поділялася на 8 податкових округів, які

¹ **Kaindl R.F.** Geschichte der Bukowina. Dritter Abschnitt. – S. 25-26; **Жуковський А.** Історія Буковини. Част. II. – С. 13; **I. Nistor.** Istoria Bucovinei. –P. 52.

² Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. – С. 71-72.

³ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, т. 1, спр.28, а. 5, 8; Нариси з історії Північної Буковини. – С. 85-86.

у 1801 році охоплювали 313 населених пунктів. У Дністровському окрузі налічувалося 78 населених пунктів, Серетському – 60, Сучавському – 44, Чернівецькому – 40, Вижницькому – 34, Молдавсько-Кимполунгському – 28, Сокирянському – 15, Русько-Кимполунгському – 14.

Державні податки у містах вносились у магістрати, а в селах їх збирали домінії. Збір податків часто супроводжувався зловживаннями, на що багаторазово скаржилися в різні інстанції селяни. Як спробу наведення порядку можна розглядати введення урядом наприкінці 30-х років податкових книжечок (по-народному – “чисел”), в яких збирачами податків мали робитися відповідні записи¹. Зрозуміло, що це не могло суттєво змінити ситуацію.

На початку ХІХ ст. середньорічний прибуток австрійської казни від Буковини становив у середньому 1 млн. флоринів. Зникають камералії та регалії. Впорядкування земельних відносин уможливило введення поземельного податку². Основи цього нововведення закладені ще Йосифом ІІ. Але він не встиг завершити свою спробу замінити всі прямі та непрямі податки єдиним поземельним податком. Фінансовий рік (рік реформи) розпочався 1 листопада 1789 року, а цісар помер 20 лютого 1790 року³. Урбаріальний патент Йосифа ІІ від 10 лютого 1789 р. був останнім актом його реформаторської діяльності, передбачаючи радикальну реформу селянських повинностей. Селянинові мало залишатися 70% його прибутків, 12,2% становили державні податки, а ще 17,8% – чинш поміщикам⁴. Патент значно зменшував державне оподаткування – до 12 флоринів 13 крейцерів із

¹ Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. – С. 52-53.

² Див.: Нариси з історії Північної Буковини. – С. 93.

³ Митрофанов П. Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780-1790). – С.-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1907. – С. 378-384.

⁴ Історія селянства України. – Том 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 295.

100 флоринів валового доходу. Для Галичини цей податок був зменшений навіть до 8 флоринів $4\frac{4}{5}$ крейцерів "через особливу цісарську милість до цього краю" (справа, очевидно, не в милості, а в реальній платоспроможності населення та інтересах і настроях польських магнатів). Нововведення Йосифа II не дало австрійській казні ні крейцера, оскільки не було застосоване на практиці.

На Буковині згідно з декретом від 24 лютого 1787 р. землі, що перебували в користуванні селян, з дозволу поміщиків передавались їм у постійне користування. З 1786 р. фактично діяв патент, який давав селянину право виходу з громади за згодою поміщика. Проте наділення селян землею у спадкове користування так і не відбулося. Селянські (рустикальні) землі залишилися у користуванні громади, а не окремих селянських родин. Австрійське законодавство узаконило розміри поміщицьких повинностей, встановлених грамотою ("Хризовом") Григорія Гіки у 1766 р., дещо збільшивши норми денної праці. Але панщинний патент для Буковини від 16 вересня 1786 р. всіляко обходився поміщиками. В окремих маєтках Буковини обсяг відробіткових повинностей зріс до 20-40 (з 12), а подекуди й до 80-100 днів на рік. І все ж це було менше, аніж в сусідній Галичині. А крім того у випадках найбільш відвертого нехтування поміщиками панщинним законодавством влада досить часто ставала на бік селянина. В цілому Буковина уникла найбільш одіозних форм панщинної системи.

Патент Франца II про складання кадастру, що мав послужити основою для розкладки поземельної повинності, виїшов тільки 23 грудня 1817 року. В цьому ж році були створені кадастральні громади¹. Але роботи по кадастру затягувались і з 1818 року був введений тимчасовий поземельний податок. Особливістю його стягування на Буковині було те, що він розподілявся між окремими громадами на основі парцельного подоход-

¹ Местное управление и местные повинности в Австрии. Том I. – Петербург: Типография кн. В. И. Мещерского, 1901. – С. 54.

ного кадастру, який частково складався на основі заяв, а частково встановлювався оціночними комісіями. Загальна сума поземельного податку, встановленого на 1818 рік для Буковини, склала 205 713 флоринів. 120 046 флоринів розподілялись між домініями, а 85 677 – між окремими містами і сільськими громадами¹. У 1835 році запроваджений новий тимчасовий поземельний податок, але ніяких суттєвих змін не відбулось аж до 1881 року, коли введено індивідуальний поземельний податок.

Після смерті Йосифа II на зміну політиці освіченого абсолютизму, реформаторству поступово прийшли консерватизм і реакція. До цього значною мірою спричинилися страх правлячих кіл перед французькою революцією, загострення європейських міжнародних суперечностей, тривалі (наполеонівські) війни. Відмова від політики реформ призвела до того, що феодалаи розпочали поступове відновлення втрачених позицій. Поміщики намагалися відібрати у селян якнайбільше землі для розширення посівів товарного хліба. У 1802-1803 рр. вони отримали право застосовувати до своїх кріпаків тілесні покарання. Панська сваволя посилювала опір селянства, активізувала опришківський рух (у 20-х роках, наприклад, у районі Вижниці діяв загін Мирона Штолюка). У 1843-1844 рр. в гірській частині Буковини відбулося повстання селян під проводом Лук'яна Кобилиці.

В міру розвитку державного майна формувалися органи управління ним. Так, з 1802 р., започаткував свою діяльність інспекторат з державного майна. У Чернівцях були створені митний інспекторат та комісаріат з питань виробництва тютюну. У 1830 було засновано інспекторат з камеральних доходів, підпорядкований управлінню з камеральних доходів у Львові.

Продовжувало розвиватися будівельне управління, зростала чисельність оплачуваного державою “персоналу здоров'я”

¹ ДАЧО, ф. 3, оп.1, спр. 1787, а. 46, 67.

(у 1798 році – один окружний лікар, один старший хірург і дві окружні акушерки)¹.

Окремої згадки заслуговує питання про розвиток освіти. Саме на цей період припадає заснування спеціалізованих та середніх шкіл на Буковині. У 1808 р. була заснована перша Чернівецька гімназія, у 1827 р. створений теологічний інститут (з німецькою і латинською мовами викладання. Його можна вважати, по суті, першим вищим навчальним закладом на Буковині, оскільки для вступу необхідно було закінчити гімназію. Вже до 1843 р.² інститут випустив майже 100 священників. У 1823-1827 рр. у краї діяли так звані підготовчі курси для вчителів народних шкіл. Однак загалом стан шкільництва на Буковині погіршився, сповільнилися темпи його розвитку. Основним негативно діючим фактором цього стала передача у 1805 р. організації народних шкіл Буковини у відання Львівської латинсько-польської консисторії. "Від нової шкільної політики, – як справедливо підкреслює А.Жуковський, – особливо потерпіло українське населення: в середніх школах йшла посилена германізація і румунізація, а в народних школах змушувано дітей вчитися польському"³.

Поступово в краї сформувалась і митна служба. Митниці організувалися в Боянах, Сучаві, Онуті, Синівцях, Босанчому, Браєштах, Капу-Кодрулуї та Дорна-Ватрі.

У галузі військовій Буковина поділялась на Чернівецький і Сучавський полкові райони. З 20-х років ХІХ ст. на Буковині введений рекрутський набір до австрійської армії. Служба

¹ **Kaindl R.F.** Geschichte von Czernowitz. – S. 87.

² **Пенішкевич Д.І., Петрюк І.М.** Становлення та розвиток професійної освіти на Буковині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 15-16.

³ **Гнатюк В.** Національне відродження австро-угорських українців (1772-1880 рр.). – Відень: Накладом Союзу висволення України, 1916. – С. 14; **Жуковський А.** Історія Буковини. Частина друга після 1774 р. – С. 18.

тривала 14 років і лише з 1845 року скорочена до 8 років¹. Служба безпеки й охорона кордонів фактично залишились без змін.

Організація цивільного управління привела до швидкого росту адміністративного апарату. Так, у 1789 році в краї налічувалось 206 службовців, у 1799 – 209, у 1801 – 214, у 1804 – 232, у 1817 – 314². Далеко не всі зі службовців володіли належною професійною підготовкою, високими діловими і матеріальними якостями. Відомий румунський просвітитель Йон Будаї Деляну у 1801 році писав: “Здається, що провідні пости на Буковині стараються посісти незнаючі, аморальні й егоїстичні особи”³.

Аналогічна ситуація була і в Галичині, до якої, за висловом І.Я.Франка, “потяглися довгі ряди німецьких і чеських чиновників, які протягом десятиліть наводнювали край для служби, для хліба і кар’єри”⁴. В кінці XVIII ст. у Галичині налічувалось 3 тисячі службовців, однак лише 250 з них були місцевого походження. З 18 округних старост у 1783 р. був тільки один українець і один поляк, з 62 округних комісарів – 10 поляків. Всі інші присилались із німецьких коронних земель, Чехії, Італії⁵.

Революція 1848 р. в Австрії привела до нової зміни правового статусу Буковини і форми управління нею. Конституція 4 березня 1848 року вилучила Буковину з управління галицької адміністрації і надала їй деяку автономію у вирішенні внутрішніх питань. Край був визнаний окремою коронною землею з титулом герцогства. Кордон Буковини і Галичини проходив по лінії: Карпатський вододільний хребет – Кути – Вижниця – Заліщики – Мельниця – р. Дністер⁶.

¹ Шевченко Ф.П. Лук’ян Кобилиця. – С. 50-51.

² Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S. 69.

³ Хофбауэр Х., Роман В. Буковина, Бессарабия, Молдавия. – С. 31.

⁴ Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К., 1985. – Т. 41. – С. 625.

⁵ Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: Вид-во “Світ”, 1996. – С. 138.

⁶ Дністрянський М.С. Кордони України. – Львів: Вид-во “Світ”, 1992. – С. 59.

Головним адміністративним наслідком періоду 1787-1848 рр. стало утвердження цивільного управління у всіх галузях життя краю. Форми цього управління були типовими для австрійської абсолютної монархії того часу і забезпечували посилення феодалного гніту, засилля бюрократії, абсолютний контроль державних органів над громадськими справами. Особливо складним був цей період з точки зору національних відносин у краї. До політики онімечування додалася ще й полонізація, що мало негативні наслідки для українського та румунського населення краю, особливо в культурно-релігійній сфері.

2.3. Крайове управління

Після революційних подій 1848-1849 рр. В Австрії почав запроваджуватися новий адміністративно-територіальний поділ на коронні краї, політичні повіти, містечки та сільські громади. Крім того створювались також судові округи і повіти, шкільні, фінансові і податкові райони, райони крайової оборони і відділень жандармерії та ін. Всі ці нововведення відбувалися і на Буковині.

Після обнародування цісарської конституції 1849 р. на Буковині була створена комісія у складі 15 осіб, яка виробила проект крайової конституції. Затверджений цісарським патентом від 29 вересня 1850 року, він став, по суті, тимчасовим законом, що визначав статус краю. В ньому підтверджувалося, що Буковина є окремою коронною землею імперії, що її відносини з монархією регулюються державною конституцією через представництво у рейхсраті, що всі народи Буковини рівноправні і їм надаються необмежені права на розвиток своєї національності і мови, що герцогство отримує свій герб. Першим тимчасовим намісником Буковини 23 березня 1849 року був призначений Едвард Бах (брат міністра О.Баха). З червня цього ж року і до березня 1953 року цю посаду займав Адальберт фон Геннігер.

8 жовтня 1850 року видане розпорядження Міністерства внутрішніх справ про адміністративний устрій та політичне

управління Буковини. Край поділявся на 6 повітів (Чернівецький, Кіцманський, Вижницький, Радівецький, Кимполунзький і Сучавський).

Тимчасове управління тривало аж до розпорядження Міністерств внутрішніх справ, юстиції і фінансів від 19 січня 1853 року. На підставі цісарського патенту від 14 вересня 1852 року воно регламентувало політичне управління коронними землями.

Цікаво простежити еволюцію інституту політичного керівника коронної землі в Австрії. Посада голови правління (ландесгауптмана, своєрідного прем'єра) існувала в Австрії вже в XV ст. У Верхній Австрії особа, яка займала її, носила назву голови правління, в Нижній Австрії – "маршала земельного правління" (ландесмаршала). Призначалися на цю посаду, як правило, представники пануючих верств, причому прерогатива призначення, особливо після 1765 р., залежала від монарха. Саме тоді Марія-Терезія підпорядкувала стани земель строгому нагляду держави, який здійснював її представник, голова правління. Був усунений дуалізм цього інституту, який раніше полягав у підпорядкуванні його, з одного боку, монарху, а з іншого – в необхідності представництва станів землі. У 1783 р. Йосиф II взагалі ліквідував посаду голови правління, ввівши замість неї посаду президента уряду.

До цього часу компетенція голови правління охоплювала військові, адміністративні та судові справи. Навіть сама назва посади – "ландесгауптман" засвідчувала її первісне військове призначення (головна людина, голова, капітан). До військових функцій голови правління належали командування земельними військовими загонами, набір до них, охорона фортець. Основним із адміністративних завдань було підтримання порядку й безпеки в землях, тобто керівництво поліцією. Як носій судових функцій голова земельного правління очолював вищий земельний суд.

З революції 1848 р. бере свій початок конституційне визначення суті та порядку здійснення земельного управління. Так, ст. 102 Кромерижського проекту австрійської конституції 1849 р. передбачала, що землі очолюються призначеними цісарем

керівниками (шефами), які несуть відповідальність перед урядом держави за дотримання загальнодержавного законодавства та виконання центральних урядових директив. Одночасно “крайовий шеф” повинен був виконувати всі земельні закони і нести відповідальність перед земельними зборами (ландтагами). Таким чином, політичний представник цісаря в коронній землі на основі державних і земельних законів мав здійснювати опосередковане управління, чим, по суті, заклалися основи федерального управління федерацією та землями за допомогою спільних управлінських інститутів.

Кромерижський проект не став конституцією. Не діяла, по суті, і березнева конституція 1849 р., в якій йшлося не про голову земельного правління, а лише про призначуваного цісарем намісника, який як орган виконавчої влади повинен був перш за все стежити за дотриманням державних і земельних законів. Але саме ця організаційна модель земельної виконавчої влади утвердилася на початку 50-х рр. ХІХ ст.

Подальший розвиток інституту політичного керівництва коронних австрійських земель був пов'язаний з Жовтневим дипломом 1860 р. та Лютневим патентом 1861 р. У Жовтневому (1860 р.) дипломі не йшлося про земельних голів правління. Це питання відображене у цісарських земельних порядках для Штирії, Каринтії, Зальцбурга і Тіролю (які діяли лише кілька місяців). Голова крайового правління за Лютневим патентом 1861 р. вже не був державним органом єдиної монархії. Ця функція остаточно перейшла після прийняття конституції 1867 р. та закону про встановлення політичних управлінських органів влади 1868 р. до голів земель – намісників і президентів, які призначалися цісарем (ландесшефів). На них покладалося представництво особи глави держави (Landesfürst) в урочистих випадках та представництво цісарського уряду в земельних представницьких органах. До компетенції політичного земельного управління законом 1868 р. були віднесені всі справи земель, вищою інстанцією з яких були міністерства внутрішніх справ, віросповідань і освіти, оборони та землеробства. Участь правителя області у

вирішенні справ, що належали до відання міністерств фінансів та торгівлі, визначалася окремими постановами.

Крупні коронні землі отримали статус намісництв і очолювались намісниками (штатгальтерами). В менших коронних землях, у тому числі й на Буковині, вводилась посада крайового президента (Landespräsident).

Штатгальтерств було утворено 12: Нижня Австрія (Відень), Верхня Австрія (Лінц), Тіроль (Інсбрук), Штирія (Грац), Герц і Градіска (Трієст), Далмація (Зара), Хорватія (Загреб), Богемія (Прага), Моравія (Брюнн), Галичина (Львів), Банат і Сербська Воєводина (Темесвар), Трансільванія (Германштадт).

Посади крайових президентів вводилися в Каринтії (Клагенфурт), Сілезії (Троппау), Зальцбурзі (Зальцбург), Західній Галичині (Краків), Форарльберзі (Брегенц) і Буковині (Чернівці)*. Крайовий президент мав таку ж владу, як і намісник, і знаходився у прямій залежності від центральних органів управління. Установи, підпорядковані керівництву намісників, називалися намісництвами, а підпорядковані земельним президентам – земельними урядами (крайовими управліннями). Різниця між ними визначалася, по суті, лише масштабами управління (про це, до речі, згадувалося у Кромержзьському проекті австрійської конституції, згідно з яким керівник землі з двома і більше округами мав носити титул намісника, а у землях з одним округом – голови правління). Від колишніх губернаторств намісництва і крайові управління відрізнялися майже повною відсутністю колегіальності. І намісники, і крайові президенти були, по суті, єдиноначальними главами коронних країв.

6 березня 1853 року за цісарським розпорядженням Буковина отримала першого крайового президента – Франца фон Шміка (правда, до 23 травня 1854 року він виконував свої функції тимчасово). До 1918 року президентами краю були:

* Після прийняття закону від 19 травня 1868 р. про політичне управління в коронних землях (Ціслейтанії) залишилося 9 намісництв і 5 крайових управлінь.

1. Франц фон Шмік	6 березня 1853 р. – 27 листопада 1857 р.
2. Граф Карл Роткірх
Пантен	18 лютого 1858 р. – травень 1860 р.
3. Венцель фон Мартіна	26 березня 1861 р. – 2 травня 1862 р.
4. Граф Рудольф Амадей	31 травня 1862 р. – 30 жовтня 1865 р.
5. Франц Мірбах фон
Рейнфельд	30 жовтня 1865 р. – 4 жовтня 1870 р.
6. Фелікс фон Піно-
Фріденталь	4 жовтня 1870 р. – 8 липня 1874 р.
7. Ієронім фон Алезані	18 серпня 1874 р. – 8 лютого 1887 р.
8. Фелікс фон Піно-
Фріденталь	14 лютого 1887 р. – 1 серпня 1890 р.
9. Граф Антон Паце	9 січня 1891 р. – 17 травня 1892 р.
10. Франц фон Кравс	22 травня 1892 р. – 13 червня 1894 р.
11. Граф Леопольд Гоес	5 листопада 1894 р. – 16 грудня 1897 р.
12. Фрідріх Бургіньон фон
Баумберг	16 грудня 1897 р. – 25 лютого 1903 р.
13. Принц Конрад Гоген-
лое-Шиллінгсфюрст	25 лютого 1903 р. – 1 жовтня 1904 р.
14. Октавіан Регнер фон
Бляйлебен	1 жовтня 1904 р. – 15 грудня 1911 р.
15. Граф Рудольф Меран	20 січня 1912 р. – 24 квітня 1917 р.
16. Граф Йозеф Ецдорф	24 квітня 1917 р. – 6 листопада 1918 р.

Президент краю підпорядковувався безпосередньо віденському урядові. До його компетенції належало політичне управління, поліція, релігійні справи, культура, освіта, торгівля і ремесла, забезпечення правопорядку.

Крайовий президент Буковини був чиновником IV рангу з окладом 5 000 гульденів на рік. Розмір платні за цісарською

санкцією пізніше врегульований законами від 19 вересня 1898 року і 19 лютого 1907 року. У 1898 році оклад для перших чотирьох рангів не підвищився. Після 1907 року зарплата крайових президентів становила від 14 до 16 тис. крон окладу і 10 тис. крон додатку в рік¹.

На посаду крайового президента призначалися люди різного соціального стану, різної підготовленості, з різними політичними орієнтаціями і винятково з інших коронних земель імперії. Так, барон Кравс до буковинського президентства був президентом поліції у Відні²; барон Фрідріх Бургіньон – віце-президентом Нижньоавстрійського намісництва³; граф Рудольф Меран – радником намісництва й управителем староства в Брегенці (Форарльберг)⁴. Але всіх їх об'єднувало неухильне служіння інтересам династії, забезпечення вірнопідданства і законності в краї. Показовими щодо цього є слова радника двора Октавіана Регнера Бляйлебена, сказані при вступі на посаду крайового президента Буковини у 1904 році: “Першим моїм стремлінням буде переконати край про те, що зміна осіб не є рівнозначною зміною системи”⁵. Аналогічною, по суті, була й інаугураційна заява графа Леопольда Гоеса: “Політична управа мусить бути в сім краю ... наскрізь совісна, справедлива і строго безсторонна, а закони і розпорядження повинні сповнитися без огляду на конфесію, народність, стан і заможність дотичних сторін і без огляду на те, чи хто великий, чи малий”⁶.

Вряд чи посада президента Буковини розглядалась в Австрії як блискуча кар'єра. Проте вона була досить складною політичною школою. Газета “Буковина” з цього приводу писала: “Треба признати, що справді буковинська президентура не є

¹ Буковина. – 1898. – Ч. 108; ДАЧО, ф. 3, оп.1, спр. 10874, а. 3, 5.

² Буковина. – 1894. – Ч. 7.

³ Буковина. – 1897. – 5 грудня.

⁴ Нова Буковина. – 1912. – Ч. 1.

⁵ Буковина. – 1904. – Ч. 115.

⁶ Буковина. – 1894. – Ч. 25.

становиском легким, коли бажає ся удержати контакт з напрямом політики центрального правительства і zarazом узгляднюючи справедливі вимоги крайових сторонництв і народностей”¹. Для одних ця посада стала трампліном для дальшого росту (Гоес, наприклад, став намісником у Трієсті, Бляйлебен – намісником у Моравії, Меран – намісником у Тіролі і Форанберзі, Гогенлое у 1906 році очолив віденський уряд)². Інших вона привела до завершення політичної кар’єри і виходу у відставку. Так, через конфлікт із румунським бароном, крайовим маршалком Мустацою у 1892 році був звільнений крайовий президент Паце. Через 10 років подібна доля спіткала і крайового президента Ф.Бургіньона через конфлікт з українським депутатом рейхсрату і буковинського сейму Миколою Васильком. Про Ф.Бургіньона “Nachrichten” писали, що йому найбільше зобов’язані німці. М.Василько ж, як український депутат, заявляв: “Відношення руського народу до ... президента краю є того роду, що я можу в імені руського народу спокійно кликнути: правдоподібно до непобачення”³. Після виходу у відставку Бургіньон проживав у Відні як приватна особа*.

І тільки одиницям вдалося заслужити конкретними справами, стилем керівництва повагу в краї. Таким, за оцінками тодішньої преси, був президент Піно, який глибоко вникав у політичні, соціальні та національні проблеми Буковини, вивчав українську і румунську мови, але змушений був покинути службу через сліпоту. “Небагато в Австрії мужів з такими незвичайними адміністраційними здібностями, а вже ледве де так дуже треба такого чоловіка, як у нас, в сій справді мініатюрній Австрії”, – писала про нього “Буковина”⁴.

¹ Буковина. – 1897. – 3 грудня.

² Буковина. – 1897. – 5 грудня.

³ Буковина. 1903. – Ч. 22.; 1907. – Ч. 109.

* 3 квітня 1903 року було прийнято рішення про відправлення його на пенсію (в рік – 14 000 крон). – ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 9021, а. 1.

⁴ Буковина. – 1890. – Ч. 15.

Послужний список барона Фелікса фон Піно-Фріденталя, який двічі призначався на посаду крайового президента Буковини, порівняно з багатьма його попередниками і наступниками, був справді неординарним. Потомок патриціанської сім'ї з Ломбардії, яка в XVII ст. осіла в Сілезії, він народився 15 жовтня 1826 р. у Відні. Здобувши юридичну освіту у вузах Відня і Граца, Феліх Піно у революційному 1848 р. розпочав свою юридичну та політико-адміністративну діяльність, за більш як три десятиліття якої до призначення на Буковину змінив ряд відповідальних посад у Трієсті, Майланді, Відні, Граці, Герці.

Прихильно до автохтонного населення Буковини ставились Паце, Бляйлебен. Про останнього, правда, преса писала, що той "вмів кожну політичну партію задовільнити", але "хто мав спосібність приглядітися до політичної і урядової роботи Бляйлебена, мусив запримітити, що барон Бляйлебен ходив все поміж дощ і жив тільки із сьогодні на завтра, зважаючи єдино на свою власну особу, щоб на всім вийти добре..."¹.

Із зрозумілих причин, не особливо оглядаючись на Відень, міг діяти на посаді крайового президента принц Конрад Гогенлое (старший син князя К.Гогенлое), за якого на Буковині були впроваджені вільні вибори. "Се був перший президент Буковини, на якого гляділи всі міроздатні партії... з рівною любов'ю, а то прямо і з оцінкою, яка межує з почитанєм", – сказав про нього його наступник².

Тільки останній крайовий президент Й.Ецдорф, про якого О.Попович у своїх спогадах писав як про "чоловіка спосібного, енергійного і діяльного", та який "не мав уже часу й нагоди розвинути своїх здібностей"³, першим дослужився до президентської посади безпосередньо на Буковині, куди приїхав звичайним урядовцем.

¹ Нова Буковина. – 1912. – Ч. 1.

² Буковина. – 1904. – Ч. 115.

³ Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – №1. – С. 145.

Повне відділення Буковини від Галичини відбулось внаслідок виходу указу міністерства внутрішніх справ від 30 квітня 1854 року, виданого на основі декрету від 16 квітня 1854 року. За цим указом 29 травня 1854 року розпочав свою діяльність вищий адміністративний орган Буковини – крайове управління.

Розпорядженням від 24 квітня 1854 року Буковина поділялася на 15 повітів: Чернівецький, Кіцманський, Заставнівський, Садгірський, Сторожинецький, Вижницький, Вашківський, Радівецький, Серетський, Путильський, Сучавський, Кимполунзький, Солкський, Гура-Гуморський, Дорнський. З 29 вересня 1855 року вступили в дію повітові органи політичної влади. Чернівці безпосередньо підлягали урядові краю, а повіти – повітовим старостам. Край поділявся також на податкові округи (з 1850 року) і громади (з 1859 року). Змішані повітові управи виконували адміністративні та судові функції на території повітів, їм доручалась також організація громад.

Так було до 22 квітня 1860 року, коли спеціальним цісарським патентом автономія Буковини була скасована і вона знову стала округом Галичини. Пов'язувалося це з тиском польських поміщиків, ставленик яких Агенор Голуховський очолював тоді уряд, хоча формально таке рішення пояснювалось необхідністю скорочення витрат на управління у зв'язку з фінансовою скрутою¹.

Розпорядженням міністерства внутрішніх справ від 6 серпня 1860 року на Буковині (з 1 вересня) замість крайових вводились окружні органи управління. З вересня 1860 року по 1 березня 1861 року округ очолював староста–радник двора Яків Мікулі.

Громадська думка в краї щодо цих перемін виявилась однозначно негативною. 24 грудня 1860 року була опублікована

¹ У Чернівецькому обласному держархіві зберігся проект адміністративного влаштування краю, розроблений у ході нововведень А.Голуховського (1860 року). – ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 1461, а. 25, 36-37.

петиція за підписом 250 представників усіх верств населення, так званий “Визвольний заклик Буковини”, в якому висловлювалось прохання відновити крайову автономію.

Реформи Голуховського зазнали невдачі і він пішов у відставку. Лютневий патент 1861 року повернув Буковині статус окремої коронної землі. Край отримав свій статут і виборчий закон. Окружне управління Буковини знову було перетворене у крайове. 9 грудня 1862 року цісарським декретом затверджений герб Буковини – зображення голови бика на синьо-червоному фоні між трьома золотими зорями.

Після створення дуалістичної Австро-Угорської монархії і прийняття Конституції 1867 року відбулися подальші зміни в організації центральних і земельних органів управління.

Вищу владу в монархії уособлював цісар, особа якого оголошувалася священною і недоторканою (ст. 35). Йому надавалися управлінська влада (через відповідальних міністрів), верховне головнокомандування збройними силами, право оголошувати війну й укладати мир, право призначення і звільнення міністрів, призначення членів, президента і віце-президента верхньої палати державної ради, право скликання та розпуску палати депутатів і земельних сеймів, право санкціонування федеральних і земельних законів, право амністії.

Виконавча влада в Австрії здійснювалася кабінетом міністрів, очолюваним міністром – президентом. Кабінет міністрів об'єднував 9 міністерств: внутрішніх справ, культів та освіти, землеробства, торгівлі, залізниць, громадських робіт, юстиції, фінансів і оборони. Три міністерства відали спільними австро-угорськими справами: закордонних справ, військове та фінансів. Вони підпорядковувалися безпосередньо цісарю.

19 травня 1868 року був виданий указ про зміни в організації земельних органів управління. Всі коронні землі мали ділитися на повіти (кожен новий повіт мав об'єднати два чи більше попередніх). У відповідності з цим 8 липня 1868 року крайовий уряд ухвалив поділити Буковину на 8 політичних повітів: Чернівецький, Кіцманський, Вижницький, Сторожинецький, Радіве-

цький, Сучавський, Кимполунзький, Серетський. Вони почали функціонувати з 31 липня 1868 року.

В середньому у 1890 році на один адміністративний повіт Буковини припадало 42 громади, 1305 кв. км території і 73881 особа населення. Аналогічні середні показники для всієї Ціслейтанії (237 неміських адміністративних повітів) виглядали так: число громад – 69, територія – 917 кв. км, чисельність населення – 54739 осіб¹. Пізніше відновлено Гура-Гуморський повіт, у 1903 році – Вашківський, а у 1905 – Заставнівський.

У повітових управліннях велось обширне діловодство з політичних, шкільних, податкових та інших справ. Уявлення про нього дає наступна таблиця².

Таблиця 1.

Сумарний показник діловодства (кількість справ) у повітових управліннях Буковини за 1869-1897 роки

	1869	1893	1894	1895	1896	1897
Чернівецький	9554	27532	29756	32094	34343	36807
Гура-Гуморський	–	5049	24043	26636	19928	22775
Кіцманський	7013	19631	22560	25943	29141	29303
Кимполунзький	5082	1504	18797	19770	23357	27797
Радівецький	6115	18566	20679	23009	39998	41188
Сторожинецький	7989	16984	20730	22004	28672	27613
Сучавський	9880	29197	29062	27358	37471	30393
Серетський	5412	20985	25060	27434	31828	32005
Вижницький	3988	18049	22429	23104	24923	27070

Крайовому управлінню підпорядковувалися всі місцеві адміністративні органи: Чернівецький магістрат, повітові управи (з 1869 року – управління), Чернівецька дирекція поліції, прикордонно-поліцейські комісаріати, митниці, поштово-телеграфне відомство.

¹ Местное управление и местные повинности в Австрии. Том I. – С. 19.

² ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 7362, а. 28.

Крайове управління очолювалося президією. Сюди надходили практично всі справи політичного характеру, справи, що стосувалися виборів, друку, цензури, політичного нагляду. До складу президії входили чиновники V-VI рангів (переважно радники двора та земельного уряду). Президія мала свій робочий орган – президіальне бюро.

Управління ділилося на департаменти. Перші з них появились в 1858 р. У 1861 р. їх налічувалося 4, у 1873 – 7, у 1912 – 11¹. До відання першого департаменту належали військові справи, другого – справи православної церкви, третього – католицька церква, четвертого – громадські справи та університет, п'ятого – промисловість, шостого – соціальне забезпечення, сьомого – санітарні справи, восьмого – ветеринарія, дев'ятого – лісове господарство, десятого – будівництво, одинадцятого – статистика.

Функції та компетенція департаментів встановлювались президентом. Номінально президент особисто очолював фінансову дирекцію, крайову шкільну раду, управління майна православного релігійного фонду, але практичне керівництво ними здійснювали інші чиновники. Так, на чолі фінансової дирекції стояв фінансовий директор, якому підпорядковувались два фінансові радники, два фінансові секретарі та численні службовці. Фінансовій дирекції підпорядковувались податкові відомства (Steueramte). Для прямого оподаткування були введені податкові округи (Bezirke für die direkte Besteuerung), які, ділились на податкові дільниці (Steuerbezirke). Особливі округи створювались для непрямого оподаткування (Bezirke für die indirekte Besteuerung)².

¹ Добржанський О.В. Формування органів крайового управління герцогства Буковина у 50-60-х роках XIX ст. // Питання історії нового та новітнього часу / Збірник наукових статей. Вип. 4. Част. 1. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 28; ДАЧО, ф. 3, оп. 1, Т. 1, а. II.

² Heimatskunde der Bukowina. Zum Gebrauche für Schulen und zum Selbstunterricht / Herausgegeben von Prof. Cornel Kosak und Gend.-Rottm. Eduard Fischer. – Czernowitz: Pardini, 1900. – S. 53.

Органом оподаткування була крайова податкова комісія (Steuer Lokalkomission) з 11 службовців. 8 податкових референтів діяло при повітових управліннях. Загалом до податкової крайової служби прямого оподаткування в 90-і роки ХІХ ст. входило 74 чиновники. Головні податкові служби в Чернівцях і Сучаві мали відповідно 21 і 11 службовців, податкові служби у Гура-Гуморі – 3, Кіцмані – 3, Кимполунзі – 5, Радівцях – 4, Садгорі – 5, Серегі – 5, Вижниці – 5, Сторожинці – 4, Заставні – 4, Солці – 2, Нижніх Станівцях – 2¹. Крім того, в Чернівецькому, Серетському та Сучавському фінансових округах діяв ряд органів для непрямого оподаткування: так званих фінансових варт, митниць та ін.

Уся ця розгалужена система діяла злагоджено та ефективно. Навіть у воєнному 1915 році до відступу австрійських військ з Буковини вона умудрилася забезпечити збір податків майже за цілий рік². Між тим, у другій половині ХІХ ст. податки на Буковині неухильно зростали. Так, з 1847 по 1892 рік основний прями́й податок – земельний збільшився на 67,4 %³. При визначенні суми земельного податку за основу брався кадастровий прибуток. У відповідності з законом 1869 року через кожні 15 років кадастр мав переглядатися.

Суттєва податкова реформа відбулася в Австрії у 1896 році. Перш за все вона зачепила систему прямих податків. До цього часу в Ціслейтанії, до якої належала Буковина, стягувалися такі прями́ податки: поземельний (Grundsteuer), будинковий (Gebäudesteuer), промисловий (Erwerbsteuer) і доходний

¹ Worobkiewicz E. Geographisch-Statistischen Verhältnisse der Bukowina nebst einigen vergleichenden Tabellen. – Lemberg: Druck von Carl Budweiser, 1893. – S. 56-57.

² Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900-1919 р.р.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 235.

³ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – С. 255.

(Einkommensteuer). Закон від 25 жовтня 1896 року про прямі особисті податки замість державних податкового і промислового податків ввів з 1 січня 1898 року 4 нові податки: промисловий податок від підприємств, що підлягали публічній звітності, рентний податок, особистий податковий податок і податок на вищі посадові оклади¹.

Органам місцевого управління і самоврядування цей закон дозволяв стягувати на свою користь додаткові до державних податків збори – крайові та громадські. У 1896 році загальна сума надходжень прямих податків від Буковини становила 1 308 248 гульденів. Поземельний податок склав 458 134 гульдени, будинковий – 435 526, промисловий – 118 437, податковий – 233 411².

На Буковину припадало 1,08% від загальної суми податків. стягнених у Ціслейтанії. На душу населення припадало 1,36 гульденів прямих податків (для порівняння скажемо, що в середньому по Ціслейтанії цей показник складав 4,85 гульденів, у Галичині – 1,96 гульденів, у Верхній Австрії – 6,13, у Нижній Австрії – 13, 61). Однак і така сума була занадто високою, враховуючи рівень соціально-економічного розвитку краю. З цього приводу буковинський депутат державної ради Микола Василько на засіданні бюджетної комісії 12 лютого 1908 року відзначав: “Що до податкової адміністрації, Буковиною адмініструють так, як би якою колонією. До Буковини висилають необізнаних з краєм молодих урядників, котрі, щоби заробити собі на скорий аванс, податки з населення просто видушують. Такий урядник, побачивши прим. 30 моргів пустої полонини якого гуцула, зараз обчислює собі, які то доходи мав би він, як би на таким самім просторі в своїм краю господарив так, як у нього господарюють,

¹ Законы о прямых налогах в Австрии. – С.-Петербург: Типография кн. В.И. Мещерского, 1901. – С. L 11.

² Там само. – С. LVI – LVII.

і – накладає на гуцула податок більший, аніж десятилітній дохід з тих пустих, по горах розкинутих полонин”¹.

Зростали й абсолютні обсяги прямих податків. У 1898 році буковинці сплачували 2 662 тис. крон прямих податків, у 1902 – 3 105 тис., у 1907 році – 3 766 тис. крон².

Головним платником прямих податків були селяни. Так, у 1898-1902 роках буковинський фонд і поміщики платили в середньому щороку 296,5 тис. крон земельного податку, а селяни – 575,5 тис. крон, тобто майже в два рази більше, хоча вони посідали трохи більше як половину всієї земельної площі краю³. У 1907 році поміщики і релігійний фонд, володіючи 54,9 % всіх земельних угідь, сплатили 509 тис. крон земельного податку, а селяни – 1557 тис. крон, тобто втричі більше⁴. Така ж картина спостерігалася і при розподілі будинкового податку. У 1900 році, наприклад, селяни сплатили 464,4 тис. крон цього податку, а в 1907 – 520,6 тис. крон⁵.

Податком “малої людини” називали в Австрії загальний податок із заробітку. Його платниками були переважно дрібні ремісники, кустарі, торговці та інші особи, які виконували будь-яку роботу для заробітку⁶. Водночас зменшувався податок на прибуток підприємців. Так, з 1908 року всі цукрові заводи й акціонерне товариство першого буковинського цементного заводу

¹ Народне багатство. – 1908. – Ч. 5.

² Курило В.М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині. – Чернівці: ЧДУ, 1973. – С.41.

³ Нариси з історії Північної Буковини. – С. 129.

⁴ Курило В.М. Названа праця. – С. 41.

⁵ Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – С. 95.

⁶ Сироїд П.Я. Антинародний характер податкової політики австрійського буржуазно-поміщицького уряду у Східній Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – З історії Української РСР. Вип. 6-7. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 86-87.

у Путні були звільнені від сплати всіх податків, за винятком земельного¹.

Прямі державні податки були основою для нарахування додатків (так званих "Umlagen") для потреб крайового, повітового і громадського самоврядування. У 1895 році вони становили 58 % від державних податків, у 1899 – 82 %, у 1904 році – 96 %. Загалом у 1904 році зібрано 13 812 827 крон податків, у тому числі 3 982 407 крон прямих податків і 10 380 420 непрямих. Посередні податки за товари народного споживання (від цукру, м'яса, солі, спирту, вина, пива, тютюну, чаю) та різні збори зростали особливо швидкими темпами. Якщо у 1881 році ці податки становили 542 577 гульденів, то в 1908 році – 18 388 550 крон².

Несплата податків тягла за собою примусове стягнення недоїмок. Австрійські податкові закони передбачали 3 види екзекуцій: військову екзекуцію; продаж на аукціоні рухомого майна боржників і конфіскацію грошей; продаж з молотка нерухомого майна боржників. Ось як описував способи стягування податків Микола Василько під час виступу у державній раді: "Для нашого уряду податкового, для його екзекутника не існує закон, який деякі предмети виймає з-під екзекуції. Екзекутник забирає з хати все, що тільки знайде, забирає, се, чого рушати йому закон не дозволяє! Як би ви, мої панове, приїхали до нас подивитися на ті річи, які екзекутник зафантував за податки! Знайшли б ви там річи, які вже не мають ніякої вартости, прим. стіл з одної дошки на двох ногах, який тільки в той спосіб стоїть, що одним боком припирає ся його до стіни. Екзекутник забирає не тільки послідній кожух родинний, але і чоботи стягає з ніг"³.

У віданні крайового управління знаходився крайовий фонд Буковини, створений у 1854 році з метою нагромадження коштів для потреб краю. Основним джерелом надходжень до крайового фонду були добавки до прямих податків, обсяг яких

¹ Курило В.М. Названа праця. – С. 42.

² Там само. – С. 42.

³ Проти податкової шруби // Народне багатство. – 1908. – Ч. 5. – С. 57.

встановлювався щорічно. 1861 року крайовий фонд переданий у відання крайового виділу¹.

Важливу роль в організації шкільництва на Буковині відігравала крайова шкільна рада. Цій раді підпорядковувались повітові шкільні ради. Вони очолювались керівниками повітових адміністрацій. У Чернівецькому міському повіті шкільна рада очолювалась, як правило, бургомістром, а у Чернівецькому сільському – ця функція нерідко покладалась на когось із членів крайового уряду.

Крайовій шкільній раді підлягали всі навчальні заклади, що знаходились під контролем повітових шкільних рад, педагогічні та інші училища. В рамках своєї компетенції вона контролювала діяльність повітових і місцевих шкільних рад, затверджувала директорів і викладачів середніх шкіл, шкільні навчальні плани, підручники і посібники, складала різні звіти про стан шкільництва в краї.

Крайова шкільна рада створена на підставі цісарського закону від 8 лютого 1869 року. Цьому передувало прийняття закону від 25 травня 1868 року про взаємини школи та церкви, у відповідності з яким шкільна справа була підпорядкована державним органам. “Право керівництва і нагляду за шкільною та духовною справою, – говориться в законі, – належить державі, керівництво й нагляд над викладанням релігії – церкві або релігійній громаді”. До цього шкільництво на Буковині знаходилося під керівництвом консисторій – спочатку латинської, а потім православної².

До рук латинської консисторії народне шкільництво на Буковині передав шкільний статут від 11 серпня 1805 року (т.зв.

¹ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, т. 1, а. II.

² Никирса М.Д. Документи державного архіву Чернівецької області – джерельна база для вивчення стану освіти на Буковині (поч. XIX ст. – поч. XIX ст.). – Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету (29 вересня 1996 року). – Чернівці: Рута, 1995. – С. 38.

politische Schulverfassung). Після революції 1848 року (реально – у 1850 році) шкільна справа в основному була підпорядкована Буковинській православної церкві¹.

Номінально головою крайової шкільної ради вважався крайовий президент, а фактично її роботою керував крайовий шкільний інспектор. До складу ради входили два представники крайового віділу, референт з адміністративно-господарських справ, крайові інспектори, представники конфесій, учителів і Чернівецької міської громади. За винятком голови і представників сейму, всі члени ради призначалися цісарем на підставі пропозицій міністерства культів та освіти².

Посади крайових шкільних інспекторів були введені законом від 26 березня 1869 року³. У 1898 році в крайовій шкільній раді була одна така вакансія, у 1912 – 3 (по одній для шкіл з німецькою, румунською і українською мовами навчання). Це були чиновники VI рангу, які мали по 7 тис. крон основного річного окладу та 1 472 крони різних додатків⁴.

Перехід шкіл у відання крайового управління викликав позитивні зрушення у шкільній справі. Перш за все відбулось помітне зростання числа шкіл. Якщо у 1869 році в краї налічувалось 152 народні школи, то у 1879 – 201, 1889 – 298, у 1899 – 362, а у 1904/1905 навчальному році – 399⁵. У 1910-1911 навчальному році на Буковині діяла 531 народна школа. 216 з них були українськими, 179 – румунськими, 82 – німецькими, 12 – польськими, 5 українськими, а решта – змішаними. Самовідда-

¹ Див.: Смалъ-Стоцький Ст. Буковинська Русь. – Чернівці: З друкарні товариства "Руська Рада", 1897. – С. 43-44, 48-49.

² Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету (29 вересня – 1 жовтня 1996 року). – С. 38.

³ Там само. – С. 38.

⁴ Personalstand der k.k. politischen Vewaltungsbehörden des Herzogthums Bukowina. 1912. – Czernowitz: Verlag des k. k. Landesregierung, 1912. – S. 19.

⁵ Див.: Нариси з історії Північної Буковини. – С. 221.

ними патріотами українського шкільництва були О.Попович, Є.Ярошинська, В.Радомський, Д.Макогон, Д.Альбота, Д.Падура, К.Малицька та ін. Завдяки їх жертовній праці у 216 українських школах, які приходились на 180 українських громад Буковини, працювало 822 українські вчителі і навчалось понад 40 тисяч дітей¹.

Безпосередньо крайовому президенту підпорядковувалось і управління майном Буковинського православного релігійного фонду. Цей своєрідний економічний комплекс був заснований у 1786 році. Згідно з т.зв. "Духовним регламентом" Йосифа II (на поч. ХХ ст. йому належало 268 495 га лісових, орних та інших угідь) він служив не тільки потребам буковинської митрополії, а й усього краю. За рахунок його коштів фінансувався значною мірою розвиток освіти на Буковині.

Для практичного управління майном релігійного фонду призначалися два директори. У складі дирекції фонду на початку ХХ ст. виділялося 5 департаментів, а загальне число урядовців становило більше 100 осіб. Так, у лісничому відділі цієї дирекції працювало 20 службовців, у обліковому відділі – 8, у юридично-адміністративному – 3².

Рішенням буковинського сейму від 22 листопада 1890 року створене статистичне управління Буковини. Перший том відомостей було видано на підставі даних центральної статистичної комісії Австрії та промислово-торгової палати Буковини за 1885 рік.

Справами охорони здоров'я відала крайова санітарна рада, яка складалася з голови, його заступника та 7 членів ради. Четверо із членів ради призначалися міністром внутрішніх

¹ Мизак Н. "Вірю у моїй розпуці в краще майбутнє" // Чернівці. – 1991. – № 37. – С. 5.

² Bukowiner Haus – Kalender für das Jahr 1905. – Czernowitz, 1905. – S. 33-35; Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. – Париж – Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С. 670.

справ, а решта – крайовим віділом. У 1906 році на Буковині було 30 державних аптек (в 21 громаді), 7 лікарень (5 державних і 2 приватні) на 780 ліжок, 150 лікарів. В цьому році до лікарень було прийнято 10. 887 хворих. Сума всіх видатків державних лікарень склала 502. 135 крон¹.

Упевнено розвивалось поштово-телеграфне відомство. У 1900 році в ньому було 508 чоловік персоналу, у 1906 – 880, у 1907 – 940, у 1908 – 1020 (в т.ч. адміністративних службовців – відповідно 11, 15, 18, 19)².

До військового відомства Буковини належали: 41-й полк інфантерії, 9-й драгунський полк, 22-й полк ландверу, 13-та команда жандармерії, продовольче та інтендантське управління, гарнізонні госпіталь і аптека. На початку 90-х років ХІХ ст. на Буковині зосереджувались 3 544 військовослужбовці³.

До відання крайового управління входили також питання, що стосувались утримання кордонів Буковини, підготовки і проведення рекрутських наборів, дислокації та розквартирування військ, їх постачання.

У Чернівцях розміщувалися і дипломатичні установи іноземних держав. Так, у 1868 р. тут було відкрите російське віце-консульство, піднесене в наступному році до рангу консульства (припинило свою діяльність у 1914 році у зв'язку із початком першої світової війни). З 1893 р. розпочало свою діяльність консульство Румунії в Чернівцях⁴.

У тісному зв'язку з адміністративними органами діяли різноманітні крайові ради з окремих питань економічного та культурного розвитку, що діяли на громадських засадах. Як приклад можна назвати крайову раду землеробства (Landeskulturrat),

¹ Буковина. – 1908. – Ч. 4.

² ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 367, а. 3 (зв).

³ Worobkiewicz E. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina... – S. 86.

⁴ Гриценко І.А. Матеріали російського консульства в Чернівцях як джерело історії Буковини // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. Вип. перший. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – С. 80.

яка була створена на підставі крайового закону від 30 липня 1900 р. (її попередниками були "Крайове сільськогосподарське товариство герцогства Буковини" – з 1851 р., сільськогосподарське об'єднання "Народний друг" – з 1877 р, "Товариство крайового землеробства" – з 1898 р.). Крайова рада землеробства виступала посередницею у відносинах поміщиків та арендаторів з урядовими установами та комерційними закладами, займаючись забезпеченням їх кредитами, сільськогосподарською технікою, найманою робочою силою, організацією сільськогосподарських виставок і т. ін.

На утримання апарату крайового та повітових управлінь витрачалися досить значні суми. У 1862 році, наприклад, штатний розпис крайового управління Буковини виглядав так. У ньому був 1 чиновник IV рангу з окладом 8 000 гульденів, 3 урядові радники VII рангу (з окладом: 1 – 2 000 гульденів, 2 – по 1 800), 6 урядовців IX рангу (1 – 1 200 гульденів, 3 – по 1 000 і 2 – по 800), 13 урядовців X рангу (2 – по 600, 3 – по 500, 4 – по 400, 1 – 350, 1 – 300, 2 – по 250 гульденів). Ще 17 423 гульдени витрачалося на утримання допоміжного апарату крайового управління. Загалом на утримання крайового управління у 1862 році витрачалося 46 373 гульдени¹. Варто зазначити, що I-VI ранги чиновників жалувались цісарем за поданням відповідних міністрів, VII-VIII – міністром внутрішніх справ, а наступні – крайовим президентом².

У 8-ми повітових управліннях на цей час було 5 чиновників VII-го рангу, 3 – VIII-го, 8 – IX-го, 8 – X-го рангу. Утримання повітового керівництва обходилося в 27 200 гульденів, а разом із допоміжним персоналом – у 51 040 гульденів. А всього на управління краєм витрачено 97 413 гульденів³.

¹ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 3 164, а. 2.

² Schulz B. Hilfsbuch zur Einführung in die Praxis der österreichischen Verwaltung. Zweite Aufl. – Wien: Verlag von M. Perles, 1913. – S. 15.

³ Буковина. – 1898. – Ч. 108; Bukowiner Nachrichten – Kalender für das Jahr 1899. Vierter Jahrgang. – Czernowitz, 1899. – S. 141.

У 1898 році відбулось упорядкування оплати чиновників. Про четвертий ранг уже згадувалось, а в п'ятому – замість 3-ступеневої платні (6 000, 5 500 і 4 500 з. р.) встановлено 2 ступені – 6 000 і 5 000 з. р. Відомості про переміни в інших рангах дає таблиця 2.

Таблиця 2.

Зміни в платні чиновників у 1898 році

Ранг	Стара платня			Нова платня		
VI	3 600	3 200	2 800	4 000	3 800	3 200
VII	2 400	2 200	2 000	3 000	2 700	2 400
VIII	1 800	1 600	1 400	2 200	2 000	1 800
IX	1 300	1 200	1 000	1 600	1 500	1 400
X	1 000	950	900	1 300	1 200	1 100
XI	8 00	700	600	1 000	900	800

Діяльність чиновників і службовців чітко регламентувалася як центральними¹, так і місцевими інструкціями. Вже на початку своєї діяльності буковинський сейм прийняв “Dienstpragmatik für die Landesbeamten und Diener”.

Серед урядників, особливо вищих, переважали німці. Цим забезпечувався німецький характер адміністрації, політичне домінування німецького елемента в краї взагалі.

Найгірше у сфері управління було представлено українське населення краю. Так, наприкінці 1894 року на Буковині було 124 політичні урядники (серед них українців – 6), 180 судових (українців – 26), 200 урядників фінансового відомства і релігійного фонду (українців – 5). У Чернівецькому магістраті було 48 урядників (українців – 6). У цілому у 1894 році з 1037 службовців Буковини (без залізничників) українців було лише 77. В

¹ Див., напр.: Minialow E. Dienstpragmatik. Bestimmungen über das Dienstverhältnis des k. k. Staatsbeamten, Unterbeamten und Staatsdiener. – Wien, 1913.

основному це дрібні урядовці переважно фінансового, судового та поштового відомств. Взагалі українська інтелігенція Буковини була малочисельною. Всі її групи разом напередодні першої світової війни не перевищували 1 100 осіб. (0,36% всього населення краю)¹.

Така ж картина спостерігалася й на рівні представництва українців у центральних органах управління Австрії. Так, на 1 січня 1914 року із 259 службовців міністерства внутрішніх справ українцями були 3, зі 152 службовців міністерства культури і навчання – 4, із 614 службовців військового міністерства – 2, із 197 службовців міністерства юстиції, верховного суду і генеральної прокуратури – 13, із 295 службовців міністерства фінансів – 1, із 763 службовців міністерства громадських робіт – 2. Загалом 25 із 6 203*. Із українців вийшов тільки один міністр: у 1917-1918 роках посаду міністра народного здоров'я займав Іван Горбачевський².

Важливою проблемою організації та діяльності адміністративних органів було мовне питання. Державний підхід до питання про мови на різних етапах перебування Буковини у складі Австрії не залишався незмінним. Приєднання Буковини до Австрії відбулося в кульмінаційний період австрійського абсолютизму. Максимальна централізація всього державного життя проявилася і у мовному питанні. В умовах абсолютизму національність і мова не відігравали в Австрії ніякої ролі. Австрійська держава мислилась як централізована, притому, зрозуміло, німецька. І хоча політика Йосифа II щодо абсолютного утвердження німецької мови формально виглядала не як самоціль, а засіб для втілення комплексу ідей його "освітницького абсолютизму", всі

¹ Нариси з історії Північної Буковини. – С. 149.

* Не набагато більше було в центральних органах управління Австрії і румунів – 28. (Див.: **Megner K.** Beamte. Wirtschafts – und sozialgeschichtliche Aspekte der k.k. Beamtentums. – Wien, 1986. – S. 255.

² Die Habsburger Monarchie 1848-1918. Bd. III. Die Völker des Reiches. I Teilband. – Wien, 1980. – S. 571-572.

інші мови народів Австрії були зведені до рівня другорядних. Ця тенденція була продовжена його наступниками і доведена до абсурду: навіть у середині ХІХ ст. стверджувалося, що через 25 років ніхто не буде говорити ні по-угорськи, ні по-чеськи¹. Зрозуміло, про українську (рутенську) мову, не згадувалося.

По-суті, до середини ХІХ ст. етнічної статистики на Буковині не було. А відсутність етнічної статистики не дає можливості точно визначити національний склад населення того часу. З певністю можна констатувати лише те, що (в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.) і українці, і румуни складали більшу частину населення краю. На момент приєднання Буковини до Австрії функції державної мови в краї виконувала волоська. Однак, як свідчать чисельні документи (скарги, судові свідчення, документи про право на володіння землею), в селах, де переважало українське населення, продовжували писати староукраїнською мовою². Традиція писати в сільських установах по-українськи збереглась і в перші роки австрійського панування на Буковині. Основною причиною цього був брак освічених людей, які володіли б німецькою мовою. Однак урядовці в містах (у крайових і дистриктних установах) вели діловодство виключно німецькою мовою. Старі чиновники поступово замінювалися новими – німцями, чехами і т. ін. – носіями всього німецького, в т.ч. німецької мови. Виняткова роль у поширенні німецької мови на Буковині належала німецькій колонізації краю. Правову основу для неї заклав “Патент про переселення” від 17 вересня 1781 р.

Конституційне регулювання мовного питання в Австрії було започатковане в ході революції 1848 р. Тоді конституційний комітет установчого рейхстагу, в якому працювали предста-

¹ Ратнер М. Национальные и политические моменты в парламентской жизни Австрии // Вестник Европы. – 1911. – Кн. 1. – С. 143.

² Герман К.Ф. Боротьба за розвиток української літературної мови на Буковині (1775-1918 рр.) // Українська мова на Буковині: минуле і сучасне. Матеріали ІІ Всеукраїнської наукової конференції. – Чернівці: Місто, 1998. – С. 8.

вники різних народів Австрійської імперії, визнав одним із конституційних принципів рівноправність народностей, їх культурну автономію. Як один із аргументів на користь цього висувалась наявність у кожної народності однакового інтересу у визнанні державної значимості своєї мови. У первісному проекті, підготовленому депутатом Рігером, право на захист народності взагалі і її мови зокрема оголошувалося непорушним і гарантованим державою. Кожен повинен мати право на звернення рідною мовою до офіційних установ і отримання відповіді нею ж. Місцеві мови оголошувались рівноправними при відкритті шкіл та вузів. В остаточному варіанті проекту від комітету § 21 викладений стисліше: "Кожна народність має недоторкане право на захист і розвиток своєї національності взагалі і мови зокрема. Рівноправність всіх мов країни в школах, установах і громадському житті гарантується державою"¹.

Однак Кромерижський проект не втілювався у життя (він міг бути представлений 13 березня 1849 р. для затвердження рейхстагом). 4 березня 1849 р. рейхстаг був розпущений, а Австрія отримала конституцію, даровану цісарем. Вона містила лише одне декларативне визначення щодо національних мов у § 5: "Всі народності рівноправні і кожна народність має право на захист і плекання своєї національної мови".

Патент від 31 грудня 1851 р. звів нанівець всі демократичні нововведення щодо національних прав, у тому числі й мовних. Неоабсолютизм, утверджений цим патентом, і далі послуговувався німецькою мовою як засобом у політичних цілях. Кожен службовець повинен був, принаймні теоретично, крім німецької володіти ще якоюсь земельною мовою, хоча ніколи не регламентувалося, в якій мірі цих знань було достатньо для службового користування. Чиновництво неоабсолютизму (та й пізніше!) було територіально мобільним, рухливим. Значення вивчення мов

¹ Toporul J. Sprachenrecht und Sprachenkampf in der Bukowina. – Czernowitz, 1931. – S. 12.

для нього часто підсилювалося посиленням на вислів Карла V: "Хто розуміє 5 мов, то вартий 5-х чоловік"¹.

Повернення Австрії до конституції започаткував Лаксенбургський маніфест від 22 серпня 1859 р. Однак ні він, ні Жовтневий диплом 1860 р., на Лютневий патент 1861 р. не містили жодних положень стосовно прав народностей. Основним джерелом правового регулювання мовного питання на Буковині після повернення Австрії до конституціоналізму став указ міністерства внутрішніх справ від 3 грудня 1860 р., в якому визначалося, що на Буковині поруч з німецькою діють як офіційні румунська та українська (рутенська) мови. Правда, в указі підкреслювалося, що в політичних відомствах зберігається (як офіційна) німецька мова, а при поданні звернень до них можуть використовуватися румунська та українська мови. Державні відомства зобов'язувалися під час усних слухань та при письмовому оформленні документів використовувати зрозумілу для сторін мову. Іншими словами (як і в Галичині) німецька мова зберігала статус внутрішньої, службової мови державних установ, а українська "випиралася" у так зване зовнішнє діловодство². Зобов'язувала всі адміністративні і громадські органи Галичини й Буковини приймати заяви, написані кирилицею, і цісарська постанова від 10 квітня 1861 р.

На підставі названих нормативних актів 15 лютого 1866 р. крайовим президентом було видане розпорядження № 699, за яким на Буковині визнавалося право користуватися у діловодстві німецькою, румунською і українською мовами³.

Наступним кроком у правовому регулюванні мовного питання в Австрії стала Конституція 1867 р. Знаменита ст. 19

¹ Megner K. Beamte. Wirtschafts – und Sozialgeschichtliche Aspekte der k.k. Beamtentums. – Wien, 1906. – S. 251.

² Здерковський М. Права руської мови в ц.к. судах і державних прокуратурах. – Львів, 1909. – С. 40-41.

³ Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. III. Die Völker der Reiches. I. Teilband. – Wien, 1980. – S. 251.

Закону про права громадян визнала в принципі рівноправність всіх народностей і право кожної з них на збереження і розвиток своєї національності і своєї мови, оголосила вживані в кожній області мови рівноправними в школі, державних установах і громадському житті. Але ці теоретичні положення допускали на практиці різні тлумачення і так і не отримали до кінця існування Габсбурзької монархії повсемісного і послідовного здійснення.

Після 1867 р. в Австро-Угорщині утвердилась своєрідна рангова система національних мов, в якій виділялися три категорії: державні, земельні і народні мови¹. До 1867 р. державною мовою була виключно німецька. З утвердженням дуалізму права державної де-юре отримала й угорська мова, але де-факто першою залишилася німецька, будучи мовою законодавства, центральних урядових установ та армії. Державним мовам підпорядковувалися земельні (крайові) мови, які діяли в коронних землях як офіційні мови місцевих органів влади та самоврядування. Земельна мова оголошувалася мовою сейму (ландтагу), мовою аутентичних текстів державних та земельних законів, діловою мовою резиденції земельного президента (штатгальтера). Але як реальний приклад такої ролі земельної мови можна назвати лише польську мову в Галичині та хорватську у Хорватії. У Ціслейтанії німецька державна мова була одночасно і земельною (за винятком Богемії, де чеська мова утвердилась як друга державна мова, і Тіролю, де другою рівноправною мовою була італійська).

Наступне "рангове" місце належало народним мовам. Під ними розумілися ті, якими в тій чи іншій частині країни розмовляла частина населення, але не домінуюча в даній коронній землі. Австрійське законодавство сповідувало щодо народних мов такий принцип: вони повинні застосовуватися у такій мірі, в якій вони необхідні для елементарної освіти населення і для службових стосунків адміністрації з населенням. Перш за все народні

¹ Gumplowicz L. Das Recht der Nationalitäten u. Sprachen in Österreich – Ungarn. – Innsbruck, 1879. – S. 239-241.

мови відігравали значну роль в області народних шкіл. § 6 закону від 14 травня 1869 р. встановлював, що при визначенні мови навчання у народних школах у більшості випадків мається на увазі народна мова. Держава формально визнала рівноправність всіх мов у школі, на державній службі і в громадському житті. Вона не заперечувала права ні одного із австрійських громадян користуватися у всіх випадках життя своєю рідною мовою. Але на практиці по всій Австрії було не так, в т.ч. й на Буковині.

Неспіврозмірним із питомою вагою у складі населення Буковини був вплив українців на формування австрійської державної ради та крайового сейму. А українська мова в цих установах (як мова ділова і мова законів) взагалі майже не використовувалася.

Не зважаючи на статтю 19 конституції 1867 р. (та й 17-у, яка гарантувала вільний розвиток науки і навчання), до задоволення потреб українського населення краю в освітніх закладах було далеко. Не можна продовжувати поділяти оцінку з радянських часів про вкрай низький стан освіти внаслідок австрійського національного гніту та політики онімечування, як не можна погоджуватися із надмірним захопленням станом українського шкільництва на Буковині за Австрії. Звичайно, зросло число освітніх закладів різного рівня з українською мовою навчання, збільшилася питома вага грамотного українського населення. Але й на початку ХХ ст. українці Буковини за рівнем освіти значно відставали від німців, поляків, румунів. У 1910 р., наприклад, серед українців віком з 11 до 60 років вміли читати і писати 28,5%, серед румунів – 39%, серед поляків – 47,3%, серед німців – 57,5%. В цьому ж році серед учнів всіх освітніх закладів Буковини було 54,3% німців і євреїв, 32% румунів і тільки 19,4% українців, хоча вони були найчисельнішою національною групою в краї. Хоча, безумовно, це було краще, ніж в підросійській Україні, де українську мову майже повністю заборонили Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., та ще й при посиленні на "волевиявлення" самих українців: "Большинство малороссиян сами весьма основательно доказывают, что никакого

малорусского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простолюдинами, есть тот же самый русский язык..."¹.

Не кращим було становище української мови й у практиці і діловодстві крайового управління, хоча та ж 19-а ст. Конституції 1867 р. гарантувала права національних мов в адміністрації. Правда, ця стаття відрізнялася від ст. 21 Кромержьської конституції, яка включала права націй в саму структуру австрійської держави, тоді як ст. 19 була включена в частину австрійської конституції, яка визначала права окремих громадян. Нації, як такі, не розглядалися тут як суб'єкти права, хоча передача права рішень з окремих питань місцевим автономним органам влади (сеймам), по суті, визнавала нації як суб'єктів конституційного права.

Кожна стаття Конституції повинна була підтверджуватися відповідним місцевим законом. Але оскільки румунсько-німецька більшість буковинського сейму такого закону не прийняла, то, як відповідав імперський суд у Відні 1912 року на одну із скарг від буковинців, "рівноправність української мови на території Буковини законом обіцяна, але не дана"². У передовій статті "Справа мов на Буковині" газета "Буковина в лютому 1896 р. відзначала, що й після прийняття конституції 1867 р. "німецька мова осталася й на дальше майже виключно урядовою мовою в письменних зносинах урядів з населенням, проти чого не протестовано і се дасть се тим пояснити, що тоді лиш мала частина сільського населення знала читати і писати, і що для великої мали анальфабетів не могли письменні зносини в її матерній мові мати жодної вартості"³.

Безумовно, що на рубежі XIX-XX ст. ситуація дещо змінилася. Необхідність вивчення крайових мов урядниками різного рангу всіляко постійно заохочувалася. Як інформувала тодіш-

¹ Мова і політика. – К., 2000. – С. 8.

² Нова Буковина. – 1912. – 24 квітня.

³ Нова Буковина. – 1896. – 8 лютого

ня преса, 47% політичних урядників Буковини розуміли румунську мову (27% – письмово і усно, 20% – лише усно), 81% знали українську мову (16% – письмово й усно, 65% – лише усно), 33% – знали обидві мови. Що стосується фінансових урядників, то 77% розуміли румунську мову, 92% – українську, а 56% – і румунську, й українську. Серед залізничних урядників розуміли українську мову – 87%, румунську – 60%, а обидві мови – 60%¹. Ця інформація не може вважатися достовірною хоча б тому, що невідомий рівень "розуміння", "знання" мов, достатність цього рівня для об'єктивного розгляду справ. Такими ж є дані про знання крайових мов членами земельного уряду та головами повітових управлінь. Для прикладу візьмемо 1917 рік. Ні президент краю – граф Р.Меран, ні його заступник А.Гертц української мови не знали зовсім. І з 9 радників земельного уряду нею володіли в тій чи іншій мірі 6, а із 10 повітових голів – 9².

Таким чином, процес становлення української мови на Буковині в часи її перебування під владою Габсбургів був дуже складним. Суперечність між декларованими австрійською державою правами і реальним становищем української мови не могла не викликати постійно наростаючого (в міру росту національної самосвідомості) національного руху українців краю. Тільки цей рух, тільки сподвижницька діяльність його лідерів і рядових учасників забезпечили вживання і утвердження української мови на Буковині.

З самого початку 1-ї світової війни Буковина стала ареною військових дій та дипломатичних зіткнень між Австрією, Росією та Румунією. Зрозуміло, що Австрія намагалася утримати Буковину, яка вже 140 років перебувала в її складі. Прикриваючись турботою про "під'ярмлену Буковинську Русь", хотіла приєднати Буковину до своїх територій Росія. Як свою історичну спадщину її розглядала і Румунія. З точки зору Антанти доля

¹ Нова Буковина. – 1898. – 4. 108.

² Personalstand der k.k. politischen Behörden in Herzogtum Bukowina von 1. Jänner 1917. – S.5-10.

краю повинна була визначитися міжнародною угодою, підписаною Росією, Францією, Італією та Румунією. Згідно з цим договором від 17 серпня 1916 р. Буковина підлягала розділу за етнічним принципом між Росією та Румунією. Всі претенденти "обгрунтовували" свої претензії міжнародно визнаними угодами, "історичним правом" та "правом крові"¹.

В зайнятій російськими військами зоні восени 1914 року було створене "Військове генерал-губернаторство Галичина" у складі новостворених Львівської, Тернопільської, Перемишлянської та Чернівецької губерній. Першим генерал-губернатором (з 17. IX. 1914 року) призначений граф Г.О.Бобринський, а чернівецьким губернатором – С.Д.Євреїнов. Пізніше ці посади займали відповідно генерал Ф.Ф.Трепов і В.В.Лігін.

У 1916 році набуло сили "Тимчасове положення про управління в Галицькому генерал-губернаторстві". Цивільне управління складалося з таких відділів: фінансового, медичного, управління державних маєтків, народної освіти та духовних справ. Але його головним завданням, безперечно, було забезпечення потреб російської армії. Після лютневої революції 1917 року 24 березня комісаром з правами генерал-губернатора призначений Д.Дорошенко, а буковинським комісаром – О.Лотоцький.

Адміністрація останнього австрійського президента краю графа Й.Ецдорфа у зв'язку з війною в Чернівцях знаходилась мало. Разом з крайовим віділом вона переїхала спочатку до Дорна-Ватри, а далі до Колошвару, Праги і Станіслава². Тільки 12

¹ Буркут І. Розпад Австро-Угорщини і проблема державної приналежності Буковини (кінець жовтня – початок листопада 1918 р.) // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 65.

² Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774 року. – С. 88; Нариси з історії Північної Буковини. – С. 208.

жовтня 1917 р. до Чернівців повернувся крайовий президент, а з 20 квітня 1918 р. змогли знову повернутися інші крайові урядові установи. Але, як виявилось, ненадовго.

З 28 жовтня по 3 листопада 1918 року Австро-Угорщина розпалася на окремі самостійні держави. 6 листопада 1918 року Й.Ецдорф офіційно передав владу до рук представників українського та румунського населення Буковини.

Так завершилась історія австрійської адміністрації на Буковині. Її останньою політичною формою було крайове управління, очолюване президентом. І члени президії крайового правління, і президенти присилалися на Буковину з інших австрійських земель. Корінні буковинці посідали лише другорядні адміністративні посади. Німецький елемент був абсолютно пануючим в адміністрації, забезпечуючи вірнопідданість багатонаціонального населення провінції. В період крайового правління на Буковині проявилися загальноавстрійські демократичні тенденції розвитку державного і суспільного життя. Помітно виріс культурний і економічний потенціал краю. Однак Буковина все ж значно відставала від інших провінцій Австро-Угорщини.

РОЗДІЛ 3 ПРЕДСТАВНИЦТВО БУКОВИНИ У ДЕРЖАВНІЙ РАДІ

3.1. Представництво Буковини в установчому рейхстазі 1848-1849 рр.

Утвердження парламентаризму в Україні викликає відчутний потяг до інформації про зарубіжні парламенти. Але водночас практичною потребою стає звернення до історичних форм парламентаризму на терені самої України. В цьому контексті заслуговує уваги минуле Буковини, яка почала засвоювати уроки парламентаризму ще в середині минулого століття.

Тоді в складі Австрійської імперії Буковина пережила революційні події 1848 р., що привели до появи першої австрійської конституції та першого австрійського парламенту – державних зборів (рейхстагу). Зазначимо, що поняття “парламенту” було чужим для тодішнього австрійського конституційного права. Як парламент визначались “державні збори”, пізніше “державна рада”.

Що стосується парламентаризму, то під ним розумілося представництво в управлінні. Цісар Франц-Йосиф у 1850 р. висловився так: “парламентаризм не є оптимальним, але він є запобіжним клапаном у тому розумінні, що люди відчують себе представленими”¹. Опублікована “Віденською газетою” 25 квітня 1848 р. цісарська конституція проголошувала Австрію конституційною монархією під назвою “*Österreichischer Kaiserstaat*” і утверджувала австрійський парламент – рейхстаг. Передбачалась двопалатна структура рейхстагу. Палата панів (*Herrenhaus*) виражала монархічно-абсолютистський компонент суспільства. Сюди входили принци цісарського двору, голови найзнатніших дворянських родів, архієпископи і єпископи князівського рангу, особи, пожиттєво призначувані цісарем та обрані великими зем-

¹ Das Parteiwesen Österreich – Ungarns. – Budapest: Akademiai Kiado, 1987 – S. 14.

левласниками (загалом до 200 чол.). Палата депутатів (Abgeordnetenhaus) формувалася шляхом двоступеневих виборів за квотою 1 від 50 тис. осіб населення і нараховувала 383 члени. Порядок виборів визначався тимчасовим виборчим статутом, опублікованим 11 травня 1848 р. Буковина отримала 3 місця у палаті панів і 8 місць у палаті депутатів.

Однак нова революційна хвиля у травні 1848 р. внесла корективи до порядку виборів. Перші державні збори оголошуються установчими й однопалатними, вибори до палати панів скасовуються. З'являється ще один виборчий закон (1 липня).

За Буковиною залишилось право обрати 8 депутатів від 352,5 тис. жителів (для порівняння скажемо, що Відень обирав 15 депутатів, Галичина – 100)¹. У відповідності з цим у краї було утворено 8 виборчих округів: 7 сільських, 1 міський. Виборчі округи поділялись на дільниці, що створювались в населених пунктах із числом жителів від 250 до 2500.

На першому етапі виборів обиралися виборщики. На цих виборах правом голосу і правом бути обраними володіли всі австрійські громадяни* з 24-річного віку, громадянські права яких не були обмежені і які проживали у своєму виборчому окрузі не менше 6 місяців. Виборчого права були позбавлені жінки, прислуга, робітники з поденною або потижневою оплатою; особи, які отримували допомогу від благодійних установ.

На другому етапі виборщики таємним голосуванням обирали депутатів. Кандидатом міг бути лише той австрійський громадянин, який мав 30 років і в першому турі обраний виборщиком. Обраним вважався кандидат, що здобував абсолютну

¹ Бах М. История австрийской революции 1848 г. Второе издание – М.-П.: Гол. изд.-во, 1923. – С. 217.

* Австрійське державне право строго визначало правила набуття громадянства: народження дитини від австрійсько-підданого, вихід заміж за австрійського підданого, вступ на австрійську державну службу, пожалування.

більшість голосів. У разі потреби могли проводитись другий і третій тури голосування.

На червневих виборах у сільських округах депутатами стали винятково селяни: 5 українців і 2 румуни. До цього спричинилося перш за все прагнення буковинського селянства до скасування панщини, яке на той час уже відбулося у Галичині. І.Франко з цього приводу справедливо відзначав: "Ніякі докази не могли переконати селян, що панщина скасована лише в Галичині, а вони, жиючи під тим самим цісарем, мусять терпіти й далі"¹. Довірити захист своїх інтересів селяни могли тільки селянину. До того ж, згідно з патентом Йосифа II від 1 вересня 1781 р., вони вже мали досвід обрання громадських уповноважених – пленіпотентів. Кожній сільській громаді дозволялося обирати двох повноважних представників, які повинні були відстоювати громадські інтереси у стосунках з поміщиками, адміністративними та судовими органами. Діяльність пленіпотентів вимагала від них не лише довіри селян, а й наполегливості, сміливості, рішучості, часто будучи справою досить важкою, невдячною і навіть ризикованою. Ось як про це писав І.Франко: "... В розумінні гуцулів вибір посла на сейм – то був той самий вибір депутата чи пленіпотента, яких вільно їм було вибирати й досі. Сей депутат мав заступати інтереси громади супроти панів, тимто розуміється, що ним не міг бути пан, лише селянин"².

Від Вижницького виборчого округу був обраний Лук'ян Кобилиця, від Сторожинецького – Юрій Тиміш, від Садгірського – Василь Кирстюк (Кирсте), від Кіцманського – Василь Моргоч (Моргош), від Сучавського – Іван Доленчук, від Радівецького – Михайло Боднар, від Гура-Гуморського – Мирон Чуперко-

¹ Франко І. Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині 19 в. – Твори в 50-ти т. – Т. 47. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 261.

² Там само. – С. 262.

вич¹. Єдиним німецьким депутатом від Чернівців став директор гімназії Антон Краль. Той факт, що саме українські селяни склали більшість серед обраних парламентських депутатів від Буковини був закономірний, однак українці становили найбільшу етнічну групу населення краю.

Загалом у складі державних зборів налічувалося 97 селян (більше 39,5% від числа всіх депутатів). Окрім буковинців, 35 обрано з Галичини, 13 – із Верхньої Австрії, 12 – із Нижньої Австрії, 10 – із Богемії, 12 – із Моравії, 6 – із Каринтії і Крайни, по 3 із Сілезії і Штирії².

Будучи неписьменними, не знаючи німецької мови, українські селянські депутати не могли відігравати якоїсь помітної ролі в рейхстазі. Іван Франко писав про Лук'яна Кобилицю: “Він був німим свідком подій, у яких, певно, 90% не розумів. Щонайбільше він міг вносити подання від громад, прислані на його руки з Буковини, з жалями на панські кривди, на відбирання ґрунтів, полонин і лісів... Важливіше було те, як він голосував у сеймі...”³.

Однак при розгляді окремих питань буковинці проявили досить велику активність, належачи до демократичного крила рейхстагу. Першим із таких питань стало прийняття рішення про скасування повинностей і податей селян (єдиного рішення рейхстагу, яке набуло сили).

Розгляд селянського питання розпочався 24 липня із знаменитої пропозиції сілезького студента Ганса Кудліха: “Віднині кріпосне право із всіма впливаючими з нього правами і обов'язками скасовується”⁴. Обговоренню селянського питання

¹ Л.Кобилиця, Ю.Тиміш, М.Чуперкович в різний час виконували обов'язки пленіпотентів (Див.: Масан О. Буковинські депутати австрійського рейхстагу в 1848-1849 рр. // *Аннали Буковини*. – 1997. – № 3. – С. 759).

² **Bruckmüller E.** *Sozialgeschichte Österreichs* – Wien – München: Herold Verlag, 1985. – S. 35.

³ **Франко І.** Лук'ян Кобилиця. – Твори в 50-ти т. – Т. 47. – С. 264.

⁴ **Бах М.** *История австрийской революции 1848 г.* – С. 354.

було присвячено 38 засідань, на яких депутати внесли 73 пропозиції. Виступали у дебатах і буковинці Михайло Боднар, Василь Кирсте, які вимагали скасування панщини та інших повинностей без жодної винагороди поміщикам. Пропозиція В.Кирсте про те, що “землевласники, які незаконно присвоїли протягом останніх 60 років деякі ділянки землі, негайно і без винагороди повинні цілком повернути їх колишнім власникам, селянам або громадам”, була передана в комісію. Пропозиція М.Чуперковича “про скасування без винагороди всяких зборів з мукомельних млинів і кормових січкарень” не була допущена до голосування¹.

При поіменному голосуванні 31 серпня 1849 року всі селянські депутати від Буковини (крім І.Доленчука, який захворів)² одностайно проголосували проти викупу феодальних повинностей. Антон Краль утримався від голосування. Але більшість депутатів рейхстагу (174 проти 144; 36 утримались) проголосували за викуп. 2/3 викупної суми повинні були сплатити селяни, 1/3 – держава. Прийнятий рейхстагом закон надав селянам право власності на землю, що перебувала в їх користуванні. Цим було закладено фундамент для проведення аграрної реформи. Однак у силу багатьох факторів лише через 11 років після парламентського патенту від 17 вересня 1848 р. на Буковині повсюдно розпочався викуп землі, через 14 років – викуп та врегулювання сервітутів. Тільки через 20 років було дозволено спадкування і купівлю-продаж селянських (рустикальних земель). Викуп земель (т.зв. індемнізація) обійшовся селянам, за даними В.М.Ботушанського, за 40 років у 26,2 млн. флоринів³.

¹ Бах. М. Австрия в первую половину 19 века. Пер. с нем / Под ред. В.Базарова и И.Степанова. – С. 45.

² Kaindl R.F. Die Bukovina in den Jahren 1848 und 1849. – Czernovitz: Pardini, 1900. – S. 9.

³ Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 44.

Одноставність буковинських селянських депутатів порушилась при розгляді питання про подальший статус краю. Як відомо, Буковина з 1787 року входила до складу Галичини як окремий адміністративний округ. І за конституцією від 25 квітня 1848 року (т.зв. конституція Піллерсдорфа) Буковина теж вважалася частиною Галичини. Те ж постановляв і Кромерижський проект конституції в першій його редакції¹. Це не влаштовувало румунських поміщиків, які виношували ідею утворення румунського коронного краю у складі Австрії.

З їх ініціативи у червні 1848 р. у Чернівцях і був створений Буковинський комітет, до складу якого увійшли поміщики М.Зота, С.Гурмузакі, А.Гурмузакі, Й.Василько, К.Петрович, Я.Мікулі, професори богослов'я С.Попович, І.Калинчук, Н.Гакман, депутати рейхстагу А.Краль і М.Боднар, єпископ Є.Гакман². Комітет сформулював свої вимоги у вигляді "Буковинської крайової петиції", яка була передана цісарю Фердинанду I (пізніше – і Францу Йосифу I та до рейхстагу). Як видно із складу Буковинського комітету, автономії краю домагалася і верхівка буковинського православного духовенства. Очевидно, таку позицію певним чином зумовило те, що в Галичині пануючим був католицизм³.

Після того, як петицію передали на розгляд рейхстагу, М.Боднар і М.Чуперкович підтримали її, а українські депутати виступили проти. Більше того, вони розпочали активну кампанію за подачу виборцями петицій про залишення Буковини у складі Галичини. Так, з їх ініціативи 1 листопада 1848 року у Чернівцях зібралися представники сільських громад, які виріши-

¹ Реформа виборчого права в Австрії / Пише правник. – Львів: Накл. НТШ, 1906. – С. 6.

² Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774 р. – С. 29; Ципко К.Г. Національне питання на Буковині в період революції 1848 року // Наукові записки Чернівецького державного університету. Том XVIII. Серія історична. Вип. I. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1956. – С. 26.

³ Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. – С. 196.

ли, що Буковина має залишатись у складі Галичини. 17 лютого 1849 року подана петиція, під якою підписались 54 представники сільських громад Серетського, Сторожинецького, Сучавського та Радівецького повітів¹.

Така позиція українських депутатів викликала різке невдоволення з боку румунських землевласників Буковини. Їх рупор – газета “*Visovina*” у номері четвертому за 1849 рік писала: “Край – це не ті чотири мужики, які через наш нещасний виборчий лад на горе і на сором краю сидять тепер у державній раді, як його представники, як законодавці австрійської держави і дозволяють деяким інтриганам водити себе за ніс, щоб просити злучення Буковини з Галичиною. Горе краєві, що над його долею радять такі представники, горе державі, що від таких законодавців має доставати свої закони. Чи ж можна вважати таку шайку за представників цілої австрійської провінції?”².

У підсумку в конституційній парламентській комісії було 8 петицій буковинців: 4 – за відокремлення від Галичини і 4 – проти. Чотири перші були за відділення і мали лише кілька сотень підписів. Чотири наступні йшли з населених пунктів (одна – від Лук’яна Кобилиці, який на той час уже був позбавлений депутатського звання)^{*}. Як висловився один з членів комісії, чеський депутат Ф.Рігер, відокремлення від Галичини хотіли аристократи і бюрократи, а не народ³. На жаль, український голос на засіданні цієї комісії (Яхимович – від Галичини) не прозвучав. Це важко пояснити, адже загалом українські депутати Галичини, Буковини і Закарпаття поділяли погляди чеської федералістської програми: кожна етнографічна територія повинна стати одним краєм, який мав володіти повною автономією щодо крайових

¹ Масан О. Перші буковинські парламентарії // Молодий буковинець. – 1994. – Ч. 20.

² Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774. – С. 24.

^{*} Це сталося на засіданні рейхстагу 6 лютого 1849 року.

³ Lewyzka I. Das Jahr 1848 und die Ukrainer in Österreich. Diss. – Wien, 1925. – S. 69.

справ¹, вони "виступали за національно-територіальну автономію, тобто, об'єднання однонаціонального населення не обов'язково лише у межах давніх історичних областей, а за принципом його фактичного проживання у той час". Але Буковині була надана адміністративно-територіальна автономія в її історичних межах.

Більшістю голосів (7 проти 2) комісія висловила за відокремлення Буковини від Галичини, і 15 березня 1849 року це рішення мало обговорюватись на пленарному засіданні рейхстагу.

Але 4 березня рейхстаг був розпущений. І зовсім не тому, як офіційно це подавалось, що барився зі створенням конституції (готовий проект міг бути представлений до 13 березня)², і не тому, що в ньому не було представників усіх земель імперії (хоча всі 383 депутати справді ніколи не збиралися). Просто цісарський уряд мав і здійснив намір дати тимчасову конституцію для всієї імперії без участі народних представників.

4 березня 1849 року Австрія отримала іншу конституцію. Її підписали новий цісар Франц Йосиф I, його мати і міністри Шварценбек, Бах, Кроус, Брук, Стадіон, Шмерлінг³. Варто порівняти положення парламентського проекту конституції та "октройованої конституції" щодо представництва та виборчого права. Кромерижський проект передбачав, що Австрія повинна стати неподільною спадковою конституційною монархією. Представницький орган – рейхстаг, що обирався на три роки, утворювали палата земель (Länderkammer) і палата депутатів або народна (Volkskammer). Палата депутатів обиралася в ході прямих виборів, а палата земель формувалася крайовими сеймами по

¹ Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Том. 1. – Скrentон: Укр. роб. союз, 1958. – С. 54-55.

² Спасович В. Новейшая история Австрии // Вестник Европы. – 1873. – № 5 – С. 149.

³ Всемирная история Ф. Шлоссера. Том VII. История новейших времен (1815-1872). Часть I. – Санкт-Петербург – Москва: Изд-е М.О.Вольфа, 1876. – С. 527.

шість депутатів від кожної землі і окружними сеймами по одному депутату від кожного округу країв, що мали два і більше округи¹. Виборчим правом наділялися особи, старші 28 років, які володіли австрійським громадянством і проживали в Австрії не менше року.

"Октройована" конституція від цього проекту відрізнялася майже повним відновленням влади цісаря. Йому належала і законодавча влада, здійснювана разом із двопалатним рейхстагом. Депутатів верхньої палати (Oberhaus) на п'ять років обирали земельні сейми. Нижня палата формувалася з прямих виборів за квотою один депутат від 100 тис. чол. населення. Встановлювався підвищений майновий ценз для виборців: не менше 5 флоринів річних прямих податків.

Так завершився перший етап історії представництва Буковини в австрійському парламенті. Австрійська революція 1848 р. виявилась не в силах створити міцний конституційний порядок. Передбачений конституцією 1849 року представницький орган (рейхстаг) так і не був скликаний. Фактично діяв дорадчий орган із призначуваних цісарем осіб. Президентом його став учень Меттерніха барон К.Кюбек. Саме він після скасування 31 жовтня 1851 року "октройованої конституції" (в ім'я єдності імперії і монархічного принципу) став духовним батьком політичної системи австрійського неоабсолютизму, яка проіснувала до 1859 року.

3.2. Розвиток правових основ австрійського парламентаризму у 1859-1918 рр.

Єдиним відчутним наслідком "весни народів" стали рівність громадян і скасування станових привілеїв та вотчинних

¹ Кульчицький В.С. Австрійська конституція 1849 року і крайова конституція для Галичини 1850 року // Вісник Львівського державного університету ім.Івана Франка. Серія юридична. Вип. 1. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – С. 107.

прав. В умовах військового становища в країні на 10 років припинилося політичне життя. Вирісши на 1 млрд. флоринів, досяг 2 млрд. 400 млн. флоринів державний борг¹. У 1859 р. до економічної кризи додалася ще й політична після ганебно програної війни з Італією і Францією. Все це виявило повне банкрутство неоабсолютизму.

Повернення Австрії від неоабсолютизму до конституції і парламентаризму започаткував так званий Лаксенбургський маніфест від 22 серпня 1859 року, в якому цісар пообіцяв установити парламентський контроль над державними витратами, розширити права органів самоврядування.

Вслід за цим у березні 1860 року був виданий патент про заснування так званого “посиленого рейхсрату” (verstärkten Reichsrath). Під цією назвою діяла стара імперська рада доповнена 38 представниками провінцій, призначеними на розсуд уряду. В такому складі і при таких засадах формування ця рада, по суті, не була представницьким органом, але саме з неї розпочалося відродження представництва в Австрії і саме під її назвою (рейхсрат – державна рада, а не рейхстаг – державні збори, як у 1848 – 1849 рр.).

Відкриваючи 31 травня 1860 року рейхсрат, Франц – Йосиф I сказав, що його завданнями є вирішення найважливіших питань загального законодавства і регулювання державного бюджету. Але, по суті, рейхсрат не мав права законодавчої ініціативи, його діяльність обмежувалась дорадчими функціями. Скликання посиленого рейхсрату пробудило в широких опозиційних колах певні надії на зміни в системі правління. Маленьким кроком в цьому напрямі став Жовтневий диплом 1860 року, підготовлений А.Голуховським.

Цісар заявив про свою готовність ділити надалі законодавчу владу зі зборами представників, обраних його підданими,

¹ Кокошкин Ф.Ф., Вышеславцев Б.П. Австро-Венгрия. – Политический строй современных государств. Т. II. Сборник статей. – С.-Петербург, 1906. – С. 130.

а саме: з рейхсратом – у питаннях, що стосувалися всієї монархії (їх було небагато і вони були перелічені); з провінційними сеймами – у питаннях, що стосувалися областей. Число виборних членів рейхсрату було доведене до 100. Цісар вибирав їх зі списків кандидатів, складених провінційними сеймами в кількості 3-х кандидатів на кожне депутатське місце. Державна рада була покликана лише сприяти цісарю у здійсненні ним влади. Право схвалення за нею визнавалось тільки щодо нових податків, мита, позичок, відчуження майна казни.

Однак Жовтневий диплом повторив долю конституцій 1848-1849 рр., так і не набравши чинності. Реальне відновлення представництва Австрії відбулось лише у 1861 році. 26 лютого “*Wiener Zeitung*” опублікувала Лютневий патент і 46 додатків до нього, центральне місце серед яких належало закону про імперське представництво. Офіційно було представлено, що “Лютневий патент” став подальшим розвитком “Жовтневого диплома”. Насправді ж він йому у всьому суперечив. На перший план замість областей він висував державу, створював компетенцію рейхсрату замість компетенції сеймів. “Вузкий рейхсрат”, який, згідно з дипломом, мав скликатися лише в особливих випадках, патент перетворював у постійну установу, до якої переходила більша частина функцій провінційних сеймів. Нарешті патент дав рейхсрату новий склад, а отже, і нове значення.

Повноваження нового парламенту були більшими: він отримав право законодавчої ініціативи і контролю за державним бюджетом. В країні було реально введено парламентське представництво. Нова державна рада (*gesammter Reichsrath*) вперше зібралась лише на другу сесію 17 червня 1863 року.

Патент ввів також формулу “королівства і землі, представлені у рейхсраті”, яка з 1867 року стала офіційною назвою австрійської частини Австро-Угорської імперії. Вперше вона вжита в патенті при визначенні складу так званого вузького рейхсрату, на відміну від широкого, в якому обговорювались справи всієї імперії, включаючи й Угорське королівство. Разом з Лютневим патентом було опубліковано 15 земельних статутів і 15

виборчих законів для Ціслейтанії, в яких закріплювалися принципи формування представницьких і виконавчих органів земель.

Нова державна рада складалася з двох палат: палати панів (Herrenhaus) і палати депутатів (Abgeordnetenhaus). Допускалося членство тільки в одній з них. До складу першої входило 150-170 представників верхівки дворянства і духовенства та осіб, пожиттєво призначуваних цісарем за їх заслуги. Оскільки верховним і єдиним цінителем цих заслуг був цісар, то призначення пожиттєвих членів, як правило, випадало на осіб, зручних урядові, і відбувалося в такі моменти, коли треба було посилити правлячу партію в палаті панів. Із членів цієї палати цісар призначав її президента і віце-президента.

Структура палати панів з 1861 року залишалась незмінною. У 1905 році загальне число її членів дорівнювало 292. З них постійних членів – 26, помісних дворян – 67, єпископів – 18, пожиттєво призначених – 70. Із обраних членів палати 8 представляли університети (по одному від кожного з 8 австрійських університетів), 20 – адвокатів, 20 – лікарів, 21 – торгово-промислові палати, 23 – неспадкових поміщиків, 19 – господарські спілки¹. А ось як виглядав партійний склад палати: 108 членів палати належали до правих, 60 – до конституціоналістів, 46 – до централістів, 20 – були позапартійними (зокрема 14 ерцгерцогів)².

Буковину в палаті панів у різні роки представляли:

1861–1887	Микола Ромашкан
1862–1873	Євген Гакман
1867–1893	Олександр Василько-Серетський
1874–1875	Теофіл Бендела
1874–1887	Ієронім Алезані
1877–1879	Теокріт Блажевич

¹ **Raufer D.** Das neue Herrenhaus in Österreich. – Wien, 1906. – S. 26.

² **Kolmer G.** Das Herrenhaus des österreichischen Reichsrats. – Wien und Leipzig: K^o. u. k. Hof -Buchdruckerei und Hof – Verlags – Buchhandlung Carl Fromme, 1907. – S. 7.

1880–1895	Сільвестр Андрієвич-Мораріу
1896–1902	Аркадій Чуперкович
1891–1907	Йозеф Главка
1891–1918	Йоганн Меран
1902–1918	Володимир Репта
1903–1904	Конрад Гогенлое
1904–1918	Георг Василько-Серетський ¹ .

Хто були ці люди? Є.Гакман, Т.Бендела, Т.Блажевич, С.Андрієвич-Мораріу, В.Репта представляли православну церкву Буковини, І.Алезані та Й.Меран були президентами краю, Й.Главка – архітектором митрополичої резиденції у Чернівцях; К.Гогенлое – принцем цісарської сім'ї, М.Ромашкан, О. і Г.Васильки – буковинськими поміщиками.

Нижня палата (343 депутати) повинна була обиратися провінційними сеймами (ландтагами), державними зборами Угорщини і сабором Хорватії та Славонії. Як законодавчий орган для Ціслейтанії передбачався ще й так званий “більш вузький рейхсрат” із 203 депутатами (у 1873 році в ньому було вже 353 депутати, у 1896 – 425, 1907 – 516)². Вибори організовувались на основі куріальної системи і високого майнового цензу (10-20 гульденів щорічних податків). У Відні, наприклад, із 500 000 жителів тільки 7 400 могли обирати депутатів ландтагу³.

У відповідності з Лютневим патентом у березні 1861 року відбулися перші вибори до сейму і на Буковині. На першій його сесії на 6 років були обрані депутати рейхсрату. Ними стали: Теофіл Бендела, Ніколаус Петріно, Леон Ісеческул, Георг Іліутс і Юрій Турецький. Барон Н.Петріно, правда, відмовився

¹ **Wagner R.** Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. – S. 33, 35.

² **Кульчицький В.С.** Державний лад і право в Галичині (в другій половині 19 – на початку 20 ст.) – Львів: ЛДУ, 1956. – С. 15.

³ Див.: **Kann R.A.** Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Bd. 2. – S. 127.

від депутатського мандата на користь свого брата Олександра¹. На першому засіданні нового парламенту 29 квітня 1861 р. Ю.Турецький був єдиним присутнім українським депутатом і на пропозицію чеського депутата Ф.Рігера склав парламентську присягу українською мовою.

Після того, як у 1867 році Австрійська імперія перетворилася в дуалістичну Австро-Угорську конституційну монархію, державна рада стала представницьким органом Ціслейтанії, до складу якої входила і Буковина. Угорщина (Транслейтанія) мала свій сейм.

Основними функціями рейхсрату були: затвердження державного бюджету, контроль дій адміністративних органів, розроблення питань законодавства.

Уряд був зобов'язаний щорічно представляти парламенту кошторис передбачуваних на наступний рік витрат по окремих міністерствах і рубриках, план покриття цих витрат із доходів. При здійсненні витрат виконавчі органи не мали права перевищувати затверджений кошторис. Затверджуючи бюджет, парламент надавав урядові право збирати протягом наступного року встановлені попередніми законами податки. В разі несхвалення бюджету уряд втрачав *de jure* право на збирання вже затверджених раніше податків, а нових, ще не визнаних парламентом, він взагалі не мав права стягувати.

Контроль за адміністративними органами здійснювався у вигляді додаткових запитів (інтерпеляцій) до міністрів. Палата депутатів отримала право призначати комісії для розслідування правильності дій адміністративних органів, а міністри були зобов'язані давати відповіді цим комісіям. Тільки парламенту належало право віддати міністрів під суд за порушення законів, конституції. Суд ("державна судова палата") у таких випадках складався з 6 членів палати депутатів і 6 членів палати панів. Але для того, щоб віддати міністра під суд, необхідно було бі-

¹ Beck E. Das Buchenlanddeutschum in Zahlen // Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deuschtum in der Bukowina. – München, 1901. – S. 95.

льше 2/3 голосів усього парламенту. Зробити це було дуже складно.

Уряд теж мав вагомий засіб впливу на парламент. Так, у ст. 14 Конституції 1867 року записано, що парламент мав скликатись щорічно. Проте уряд мав право відкладати його засідання, що часто робило значення парламенту ілюзорним. За цією статтею цісар міг видавати остаточні розпорядження, якщо ще не скликана палата, але лише в особливих випадках, під відповідальність уряду. Передбачалось, що ці розпорядження не могли змінювати основний державний закон, тривалий час обтяжувати державні фінанси. Вони втрачали зобов'язуючу силу, якщо протягом 6 тижнів після зібрання парламенту не представлялись палатам.

Право законодавства належало парламенту з питань, спільних для всіх земель імперії. Решта питань належала до компетенції місцевих ландтагів.

Формально палати були рівними, але ініціатива належала палаті депутатів. Пропоновані урядом законопроекти в галузі військового і фінансового законодавства повинні були підходити спочатку на обговорення палати депутатів і лише після прийняття рішення нею відправлялися на розгляд верхньої палати. Самостійно вносити поправки до такого законопроекту верхня палата не могла. Якщо палата депутатів не погоджувалась із запропонованою палатою панів поправкою, то остання мала право цілком відкинути законопроект, але не могла затвердити цю поправку.

Законопроекти з інших питань могли вноситись як до палати депутатів, так і до палати панів. У тих випадках, коли вимагалася згода обох палат, та палата, яка першою приймала позитивне рішення, повідомляла про це іншу палату. Друга палата або приймала проект, або пропонувала зміни, або взагалі відхиляла. Якщо проект був прийнятий за умови внесення змін, то він направлявся назад до палати, яка розглядала його першою, а потім переправлявся між палатами до досягнення повної згоди щодо змін. Загалом палата панів через внесення поправок могла

затягувати обговорення і прийняття незручних для неї законопроектів. Прийняття закону проходило наступні стадії: перше читання проекту, доопрацювання законопроекту у відповідній парламентській комісії, друге читання і дебати, третє читання і голосування всього законопроекту без дебатів.

Силу закону набував законопроект, прийнятий обома палатами і санкціонований цісарем. Офіційна формула звучала так: “Законодавчою владою розпоряджається цісар зі згоди рейхсрату”.

Закони від 31 липня 1861 року, 15 травня 1868 року визначили основні засади внутрішнього розпорядку рейхсрату. Трохи пізніше вони були доповнені положенням від 12 травня 1873 року, яке визначало порядок діловодства рейхсрату. § 17 цього закону зобов’язав обидві палати виробити свої регламенти. Палата панів затвердила його 25 січня, а палата депутатів – 2 березня 1875 року.

Депутати зобов’язувались бути присутніми на засіданнях рейхсрату. Від цього обов’язку звільняла тільки формальна відпустка або хвороба. Відпустка на 8 днів дозволялась головою палати, на довший термін – палатою. Згідно із законом від 7 червня 1861 року депутати отримували добові в сумі 10 гульденів і гроші на проїзд в обидва кінці з розрахунку: 1 гульден 32 крейцери за кожних 10 км (підстава – закон 1861 року і розпорядження міністра фінансів від 31 липня 1876 року). Цих добових грошей депутати могли бути позбавлені при від’їзді, більш як 2-тижневій перерві у роботі рейхсрату¹.

Для обговорення питань загальнодержавного значення були створені так звані делегації, до яких входило по 60 представників від обох парламентів, з яких 20 обиралися верхньою, а

¹ Див.: Нольде А.Э. Порядки австрійського парламента. С.-Петербург: Сенатс. типографія, 1906. – С. 3-4.

40 – нижньою палатою кожного парламенту¹. Вони скликалися щорічно то у Відні, то у Будапешті, засідали окремо і зносилися між собою тільки письмово, повідомляючи одна одній свої рішення тільки по спірних питаннях. Імперський уряд звертався зі своїми пропозиціями одночасно до обох делегацій. У тих випадках, коли делегації після триразових спроб не змогли прийти до остаточного рішення, кожна з делегацій мала право запропонувати проведення об'єднаного засідання. На ньому питання вже не дебатовалося, а просто ставилося на голосування і вирішувалося більшістю голосів. Делегації обговорювали питання бюджету спільних міністерств, законодавства зі спільних питань, визначали участь Австрії й Угорщини у спільних витратах. Буковина направляла до делегацій одного представника. В різні часи це місце посідали: І.Лупул, Г.Василько, М.Василько².

Навесні 1867 року земельні сейми обирали депутатів рейхсрату, якому належало обговорити і прийняти нову імперську конституцію. Від Буковини були обрані: Олександр Петріно, Євдоксій Гормузакі, Йозеф Прокопович, Сильвестр Андрієвич-Мораріу, Якоб Симонович.

Прийнята рейхсратом у грудні 1867 року конституція складалася з ряду основоположних законів: про імперський уряд, про права громадян, про створення імперського суду, про судову владу та ін. Цей кодекс законів був дійсний для земель, представлених у рейхсраті й утворюючих Ціслейтанію. Лише в кінці 1868 року Ціслейтанія стала називатися Австрією, а держава в цілому Австро-Угорщиною. У 1868 році створений перший парламентський уряд на чолі з князем Карлом Ауеспергом.

¹ Лозинський С.Г. Царствование Франца-Йосифа: Политический очерк современной Австрии. Петроград: Изд-е акц. Общества "Брокгауз-Эфрон", 1916. – С. 91.

² Буковинские ведомости. – 1898. – Ч. 11; Николай Василько. Посольская деятельность в державной раде и в краевом сейме в роках 1901-1903. – Черновцы, 1904.

Параграф 10 Закону про імперське представництво визначав, що рейхсрат щорічно скликається цісарем. Він був оголошений не представництвом народу, а земель. До нижньої палати депутати “посилались” сеймами.

У 1871 році депутатами рейхсрату від Буковини стали Ф.Піно фон Фріденталь, А.Кохановський, Т.Бендела, К.Томашук, А.Шонбах. Усі німецькі депутати належали до ліберальної партії, яка з 1860 до 1897 року одноосібно представляла німецьке населення краю. Очолював лібералів багаторічний депутат сейму і рейхсрату, відомий адвокат Йозеф Ротт.

До цієї партії належав і Костянтин Томашук. Хоча він вважав себе румуном (батько був українцем, а мати – румункою), його політична і парламентська діяльність – це діяльність вірнопідданого австрійця, переконаного провідника урядової політики. Будучи прекрасним майстром промови, він часто представляв у державній раді програмні положення ліберальної партії з найважливіших питань¹.

Вершина діяльності К.Томашука – відкриття університету у Чернівцях. В ньому він був першим ректором, деканом правничого факультету, завідувачем кафедрою цивільного процесу.

У 1871 році сейми востаннє послали своїх депутатів до рейхсрату. Виборча реформа, проведена 2 квітня 1873 року зі згоди цісаря, ліквідувала залежність державної ради від сеймів, відібравши у них право обрання депутатів.

Однією з причин такого рішення було те, що надто часто ця залежність створювала загрозу зриву роботи парламенту. Так, із 203 членів палати депутатів на кінець січня 1870 року 61 були відсутні. В березні цього ж року, після того як склали свої мандати польські депутати, – їх залишилося лише 129. Серед інших

¹ Див.: **Wagher R.** Aus dem Leben Dr. Konstantin Tomaszchuk's.. In.: Alma Mater Francisko Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihres Eröffnung 1875. – München, 1975. – S. 284 – 288.

причин можна назвати економічну кризу, бажання ослабити антигабсбургський рух у слов'янських областях.

Першим актом реформи цілком можна вважати тимчасовий закон від 13 березня 1872 року, який уповноважив заміщувати кабінет шляхом прямих виборів всяку вакансію, створену під час сесії. Остаточний закон, санкціонований 3 квітня 1873 року, не тільки узаконив прямі вибори, але й збільшив число депутатських місць з 203 до 353 і перерозподілив їх. Доля міст і торгових палат була збільшена на 6%, доля сільських місцевостей – зменшена на 2% , а великих землевласників – на 4%¹.

Виняткова важливість цієї реформи в історії австрійського парламентаризму пояснюється тим, що було введено обрання депутатів безпосередньо населенням. Почали утверджуватись прямі стосунки між виборцями і кандидатами в депутати, закладається підґрунтя для поступового розвитку політичних партій. Законом про прямі вибори до рейхсрату був введений 6-річний законодавчий період, який ділився на 6 сесій. Перші прямі вибори відбулися у 1873 році (новообраний рейхсрат відкрився в листопаді). Але прямі вибори ще не означали справді народного представництва. На виборах 1873 року з 20.074.645. чол. населення лише 254.012 осіб мали виборчі права). Ними користувалися лише ті, хто щорічно сплачував не менше 20 крон прямих податків. У 1882 році це право здобули і ті, хто платив мінімум 10 крон прямих податків на рік (т.зв. “п’ятигульденові чоловіки”).

Ці “напівзаходи” майже не змінили загальну картину виборчого права. На початку 90-х років Австро-Угорщина посідала одне з останніх місць у Європі за числом виборців на 1000 осіб населення: 72 – в Австрії, 48 – в Угорщині (для порівняння приблизно тоді ж цей показник у Франції складав 271, у Греції –

¹ История 20 века (Западная Европа и внеевропейские государства). Под ред. проф. Лависса и Рамбо / Пер. с фр. Том 7. – Изд-е Тов. “Бр. А. и И. Гранат и К°”, 1906. – С. 107.

232, в Німеччині – 217, Данії – 139, Італії – 97)¹. У 1873 році на 1000 жителів Буковини припадало 65 виборців, у 1879 – 76, у 1885 – 79, у 1891 – 72, а в сільських районах – відповідно 95, 103, 109 і 86². У 1896 році виборчий ценз знижується до 8 крон. 14 червня 1896 року виборче право надається всім особам чоловічої статі, старшим 24 років. Після цього головною перешкодою для утвердження загального, прямого, рівного виборчого права залишилася куріальна система, яка забезпечувала станове представництво.

До 1896 року в Австрії існували 4 курії (особливі розряди, категорії виборців), кожна з яких посиляла депутатів до рейхсрату абсолютно окремо від інших. Перша курія представляла великих землевласників, друга – жителів міст і фабричних селищ, третя (з 1868 року) – торгову палату, а четверта – сільські громади. На Буковині поряд із виборщиками від сільських громад у виборах депутатів безпосередньо брали участь власники помість, які не входили до складу громад, якщо вони платили не менше 10 флоринів прямих податків.

Кожна з цих курій мала раз і назавжди дане право обирати визначене число депутатів, незалежно від кількості виборців у ній. У 1873 році серед 353 членів “куріальної” палати депутатів було 85 від великої посілості, 118 – від міст, 21 – від торгової палати, 129 – від сільських громад. У першій курії на одного депутата припадало 59 виборців, у другій – 580, у третій – 23, а в четвертій – 8400.

Так тривало до 1896 р., коли в ході виборчої реформи було введено ще й п’яту курію³. Виборче право в ній уже не обмежувалося ніяким майновим цензом. Тож загальне число виборців цієї курії перевищувало 5 млн. осіб, оскільки до неї входили

¹ Adler V. Das allgemeine, gleiche und direkte Wahlrecht und das Wahlunrecht in Oesterreich. –Wien, 1893. – S. 16.

² Ibid. – S. 19.

³ Закон із 14 червня 1896 р. // Вісник законів державних для королівств і країв заступлених в раді державній. Річник 1896. Вип. LXVI. – С. 111.

виборці й перших чотирьох курій. Від цієї курії обиралося ще 72 депутати на додаток до 353 від 1-4 курій¹.

Введення курії “загального виборчого права” не могло зробити парламент “народним”. Це був компроміс, який зберігав куріально-станові привілеї, але допускав до виборчих урн усе чоловіче населення, що досягло 24 років і не було обмежене у громадянських правах. Виборче право стало загальним, але все ще не стало рівним. Курія великої посілості (0,07% виборців) обирала 20% депутатів, міста (9,86% виборців) – 27,7% депутатів, промисловці і купці (0,01% виборців) – 5% депутатів, сільські громади (31,06% виборців) – 30,3% депутатів, п’ята курія (58,33% виборців) – 17% депутатів. Нерівність виборчих прав була очевидною, адже кожен, хто відповідав необхідним умовам виборчого права в кількох куріях, міг вотувати або подавати свій голос кілька разів.

На виборах 1897 року перша курія (5 480 крупних поміщиків) обрала 85 послів, міста – 116, торгова і промислова палата – 21, сільські громади – 131, а більше 5 млн. виборців загальної курії – 72². На Буковині ця “рознарядка” виглядала так: з 11 депутатів двох обирала перша курія (біля 150 дідичів), одного – релігійний фонд (11 консисторських радників), двох – міста, одного – торгова палата, трьох – сільські громади і двох – загальна курія³. Між різними краями депутати розподілялись наступним чином: Богемія – 110, Далмація – 11, Галичина і Краків – 78, Верхня Австрія – 20, Нижня Австрія – 46, Зальцбург – 6, Штирія – 27, Каринтія – 10, Крайна – 11, Буковина – 11, Моравія – 43, Сілезія – 12, Тіроль – 21, Форарльберг – 4, Істрія – 5, Герц-Градська – 5, Трієст – 5.

¹ Kolmer G. Parlament und Verfassung in Österreich. Sechster Band. 1895-1898. –Wien und Leipzig: K. u. k. Hof – Buchdruckerei und Hof – Verlag – Buchhandlung Carl Fromme, 1910. – S. 158.

² Урьяс Е.Л. Рабочее движение в Австро-Венгрии в 1867-1914 годах. – Москва, 1959. – С. 22.

³ Буковинские ведомости. – 1898. – Ч. 11; Буковина. – 1905. – Ч. 148.

Для обрання у всіх куріях необхідна була абсолютна більшість голосів. Якщо вона не досягалася в першому турі, то проводився другий тур голосування, але вже тільки за кандидатів, які здобули найбільше число голосів.

Вибори 1901 року були такими ж. Тому на Буковині, як і в усій монархії, розгорнувся масовий рух за демократизацію виборчої системи. Масові політичні мітинги у Чернівцях відбулися 15 і 29 жовтня, 12 листопада 1905 року.

28 листопада 1905 року по всій Австрії пройшов генеральний страйк. Багатолюдні віча проводились і в селах. На Буковині найбільші з них у 1905-1906 роках відбулися у Вашківцях, Садгорі, Кам'яній, Берегометі, Шипинцях, Оршівцях, Розтоках. Багато із селян сподівались, що введення загального, рівного виборчого права приведе до розподілу великого землеволодіння¹.

Виборча компанія 1901 року наочно розкрила ще одну неприємну для уряду проблему: країна стала індиферентно ставитися до долі державної ради, від якої нічого не ждали. Кількість голосуючих порівняно з попередньою виборчою кампанією зменшилась.

З 1905 року Франц-Йосиф відверто став на сторону введення в Австрії загального виборчого права, за що в народі його почали величати “цісарем виборчого права” (Wahlrechts Kaiser)². 22 лютого 1906 року міністр-президент Гауч вніс проект нового закону про виборче право. У першій своїй промові він заявив, що завдання уряду полягає в тому, аби шляхом зниження цензу і

"

¹ Кравец Н.Н. Борьба трудящихся Северной Буковины за всеобщее избирательное право (1905-1909) // Вопросы истории СССР. Вып. 25. – Харьков: Изд-во при ХГУ издат. объедин. “Вища школа”, 1984. – С. 124-127.

² Кареев Н. История Западной Европы в начале XX столетия (1901-1914). Часть I: Главы 1-8. – Петроград: Типография М.М.Стасюлевича, 1916. – С. 251.

введення загального голосування “створити повне національне представництво”¹.

12 вересня 1906 року парламентська комісія прийняла § 7 проекту. В остаточній його редакції говорилось, що правом обирати депутата користується кожна особа чоловічої статі, яка досягла 24 років, є австрійським підданим, не менше року проживає в місці обрання і не позбавлена виборчих прав. Правом бути обраним у депутати наділяється кожна особа чоловічої статі, що досягла 30 років і не менше трьох років перебувала в австрійському підданстві.

Прийняти § 7 означало прийняти весь закон, оскільки в ньому полягала сама суть реформи. Законом від 26 січня 1907 року куріальна система була скасована. У 1907 і 1911 роках вибори до палати депутатів відбулися вже на основі загального, прямого, рівного чоловічого права при таємному голосуванні. Жінки здобули виборче право тільки у 1918 році. Позбавлялась виборчих прав і частина молоді, сезонні робітники. Розподіл виборчих округів забезпечував нерівне представництво національностей.

Згідно з новим виборчим законом Австрія поділялась на 480 виборчих округів, що обирали 516 депутатів (у первісному проекті передбачалося 455). Різниця між числом округів і числом депутатів пояснюється тим, що в 36 галицьких округах обирались відразу по два депутати, тоді як усі решта обирали по одному. Такий привілей Галичина отримала для забезпечення польського представництва в округах, де переважало українське населення.

За виборчим законом 1907 року Буковина отримала 14 мандатів до державної ради. Округи з 1 по 4 були німецькими, з 5 по 9 – українськими, з 10 по 14 – румунськими. Основу для утворення виборчих округів становили судові повіти. Але вони не співпадали. Ось як, наприклад, формувалися українські вибо-

¹ Брусиловский И.К. Выборы в австрийский парламент // Русское богатство. – 1907. – № 6. – С. 67.

рчі округи. До першого входили всі 24 села Кіцманського судового повіту і 17 сіл Садгірського; до другого – 11 сіл Садгірського і 7 Сторожинецького; до третього – всі 29 сіл Заставнівського; до четвертого – 10 сіл Станівецького, 7 сіл Вашківецького і 4 села Вижницького; до п'ятого – 11 сіл Путильського, 12 – Вижницького, 3 – Селятинського і 5 сіл Кимполунзького судових повітів¹.

Введення справді загального і прямого виборчого права сприяло значному росту активності виборців. На виборах у травні 1907 року не виявилось ні однієї провінції, де процент голосуючих був би нижчий від 60%.

Загалом із 516 виборчих округів Ціслейтанії німцям належало 233, чехам – 107, українцям – 33, словенцям – 24, італійцям, сербам і хорватам – 13, румунам – 5. Очевидно, що сама суть реформи полягала в забезпеченні гегемонії німецьких голосів, а не просто вдосконаленні парламентаризму. В трактуванні авторів закону його призначенням і основним змістом було "прагнення зберегти непорушними існуючі національні відносини, національний Status quo і надати йому довговічного характеру"².

Це був один з найскладніших і найсуперечливіших нюансів реформи. У чистому вигляді принцип загального, рівного для всіх виборчого права реалізувати в Австрії було не так просто. Загальне виборче право, засноване тільки на числі, надто різко порушило б різні інтереси. А головне: німецька національність виявлялась найменш представленою. Тому питання про загальне виборче право пов'язувалось із питаннями про національну автономію, про зв'язок числа депутатів від окремих областей із сумою сплачених цією областю податків.

Професор Раухберг, наприклад, довідками зі статистики прямих податків доводив, що кожен німець в Австрії платить 22 крони, тоді як чех – 10 крон, поляк – 5, українець – 3, словенець

¹ Приписи до заступництва держави і про вибори до ради державної. – Чернівці: з друк. "Руська Рада", 1907. – С. 77-78.

² Лозинский С.Г. Царствование Франца-Иосифа. – С. 179.

– 7, сербо-хорват – 3, італієць – 12, румун – 4. “Ці цифри, – писав він, – дають важливий доказ того, яку значну частину економічної сили австрійська держава отримує від німецької праці, а тому політичні потреби німців незрівнянно важливіші, ніж потреби племен, більш відсталих економічно¹.”

Надійність цих міркувань уже тоді заперечувалась як з точки зору допустимості ідеї про представництво кількості крон, а не кількості населення, так і з точки зору суті капіталу, що виступав під німецьким іменем у країні з таким змішаним населенням (банк – німецький, а вкладники?). Зрештою, визначальною була не аргументація, а реальне співвідношення політичних сил. Показовими в цьому плані є слова графа О.Черніна про те, що “парламент повинен відображати мініатюрну фотографію сукупних інтересів населення”, оскільки правильного представництва ніде й ніколи не було².

17 червня 1907 року рейхсрат розпочав свою роботу. Його відкриття відбулося у дуже урочистій обстановці, слова присяги лунали 8 мовами: німецькою, чеською, польською, українською, румунською, словенською, італійською і сербською³. Але попри це депутатів рейхсрату, як і раніше, обирали за різною нормою національного представництва. У 1906 році, наприклад, одного депутата обирали 39 400 німців, 51 600 поляків, 54 500 сербів і хорватів, 55 500 чехів, 102 300 українців⁴. У 1901, 1907 і 1911 роках українців у складі палати депутатів було відповідно 2,4%, 6,2% і 6%, тоді як частка українців у всьому населенні в 1900 році складала 13,2%. За таких умов українці Галичини і Буковини обрали до рейхсрату у 1879 році – 3 депутатів, у 1897 році – 11, у 1907 році – 32, у 1911 – 29. Серед депутатів-

¹ Neue Freie Presse. – 1907. – 9 Maj.

² Czernin O. Oesterreichs Wahlrecht und Parlament. – Prag, 1905. – S. 4.

³ Обзор иностранной жизни и политики // Современный мир. – 1907. – № 7-8. – С. 80.

⁴ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині. – С. 17.

українців, обраних у 1911 було 10 адвокатів, 3 судді, 3 університетські професори, 2 поміщики, 1 вїйт, 1 селянин¹.

Спостерігалася велика нерівномірність розподілу по-сольських мандатів між різними австрійськими землями. У 1897 році, наприклад, один посол у Зальцбурзі припадав у середньому на 28 900 осіб, у Тиролі – на 38 700, у Верхній Австрії – на 39 200, а на Буковині – на 58 700 осіб².

У жодній з коронних земель вплив Відня на вибори не був таким сильним, як на Буковині. У 70 – 80-ті роки багато депутатських місць посідалось людьми, які провалились у своїх рідних округах, а тут проходили як урядові кандидати. Особливо часто це випадало на долю Радівецького округу. Саме тут здобули депутатські мандати 3 міністри: Юліус фон Хорст, Фелікс фон Піно Фріденталь і Сігізмунд Конрад Ейбесфельд.

У зв'язку з цим С.Смаль-Стоцький писав: “В 1885 році кидається нам в очі, що Буковинська Русь при виборах до Ради державної захвалює кандидатури барона Конрада Ейбесфельда і др. Ріхарда Невечероля... Отсі кандидатури краще малюють тодішнє наше політичне становище і всю нашу неміч, ніж ціла книга. Русини брали собі за заступника міністра освіти Ейбесфельда, аби отримати... в Кіцмані русинську гімназію”³.

Палата депутатів 1907 року, на думку більшості австрійських дослідників, була найкращим парламентом в австрійській історії: 516 депутатів від 34 політичних партій представляли 8 націй.

Ось як виглядала політична палітра цього рейхсрату.

¹ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині. – С. 17.

² Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині 19 ст. – С. 128.

³ Буковина. – 1909. – Ч. 6. Додаток.

Таблиця 3.

Фракції рейхсрату у 1907 році

Група німецьких аграріїв	33
Група німецьких радників	13
Християнсько-соціальна спілка німецьких депутатів	96
Клуб німецьких соціал демократів	50
Старонімецька група	3
Чеський клуб	25
Чеський націонал-соціальний клуб	11
Чеська католицька національна партія	17
Клуб чеських соціал-демократів	24
Польський клуб	55
Польська народна партія	16
Клуб польських соціал-демократів	6
Український союз	25
Українські соціал-демократи	2
Союз південних слов'ян	20
Словенський клуб	17
Італійська народна партія	10
Клуб італійських лібералів	4
Група італійських соціал-демократів	5
Румунський клуб	5
Єврейський клуб	4
Позафракційні депутати	12

А почалось утворення депутатських груп уже у рейхсраті, створеному згідно з Жовтневим дипломом 1860 року. Правда, поза парламентом вони ще не були формально пов'язані якимись угодами. У 1861 році депутати поділялись на німецьких автономістів, великоавстрійців, юніоністів, федералістів. У 1867 році основними силами були ліберали і консерватори. Цей поділ зберігався і в 70-ті роки. Нові партії (німецький національний союз,

християнсько-соціальна партія) вступили до рейхсрату тільки у 1897 році¹.

Вибори до рейхсрату 1911 року виявились останніми. У скликаному 30 травня 1917 року після 3-річної перерви рейхсраті було 497 депутатів. Але вплинути на хід подій вони вже не могли. Імперія розпадалась. Останнє засідання палати депутатів відбулось у жовтні 1918 року. В її історії представлені і 67 буковинців. Але лише 15 із них була українцями, хоч українське населення Буковини становило до 42%.

3.3. Українські депутати від Буковини у державній раді

Постійне представництво буковинських українців у палаті депутатів рейхсрату, по суті, розпочалось лише у 1890 році, коли депутатський мандат здобув Василь Волян (1832-1899)*. На цей час австрійський уряд почав з більшою увагою ставитися до українців Буковини. Привели до цього два основні фактори. З одного боку, урядові кола почали побоюватись посилення москвофільського руху, а з іншого, – вони поступово втрачали довір'я до буковинських румунів, частина яких після утворення Румунії почала відверто орієнтуватись на неї. Як противагу першим і другим у Відні почали розглядати українців.

Лікар за фахом, доцент судової медицини на правничому факультеті Чернівецького університету, Василь Волян був людиною поміркованих політичних поглядів. Спершу народовець (член-засновник “Руського Народного дому у Чернівцях), потім – москвофіл, Волян, за оцінкою С.Смаль-Стоцького, не мав чітких позицій у національному питанні².

¹ Полтавський М.А. История Австрии. Пути государственного и национального развития. Часть 2. – С. 106.

* Українськими депутатами рейхсрату більш ранніх скликань були І.Турецький (1861-1865), Є.Гакман (1862-1873), Я.Симонович (1864-1873), Й.Прокопович (1867-1873), І.Войнарович (1873-1879).

² Див.: Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. Реальна політика // Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 3-4. – С. 117.

Ставши депутатом, Волян вступив у Відні до консервативного депутатського клубу графа Гогенварта, а в 1892 році очолив “консервативний руський клуб” у буковинському сеймі. У 1893 році Волян став одним із засновників москвофільського політичного товариства “Народная Рада”. Спочатку це викликало подив, а потім і осуд як в українських політичних колах, так і в українській пресі Буковини. В ході передвиборної кампанії 1897 року “Буковина” висловила, що Воляна ніхто не числив послідовним русином¹.

Опонент Воляна на цих виборах В.Буреш розкидав по цілому повіту картки з запитаннями: “1. Що доброго зробив др. Волян за останні 6 літ в Раді державній для свого повіта? 2. Чи др. Волян мав коли яку промову у справах крайових? Чи др. Волян взагалі боронив інтереси русинів, котрих заступав?”². Все ж Волян був обраний вдруге по IV курії, але невдовзі помер.

Попри всю непослідовність і суперечливість своєї діяльності, Волян був першим свідомим представником українства Буковини у палаті депутатів. І він був там один, людина на схилі літ, зі сформованими поглядами на суспільне життя, змінити які вже не міг. А Буковині служив і після смерті. Він залишив заповіт, у якому записав на благодійні цілі 54 тис. золотих ринських, у т.ч. 2 000 для Чернівців, а 21 000 – на утворення стипендії ім. Воляна³.

У 1893 році депутатом рейхсрату став радник крайового суду Сидір Винницький. Це була добре знана в краї людина, в т.ч. в університетських колах. У 1888 році міністерство освіти іменувало його членом комісії для правничих іспитів в університеті⁴. На виборах 1897 року Сидір Винницький знову балотувався від “Руської Ради” по V курії і був обраний 506 голосами про-

¹ Буковина. – 1897. – 22 січня, 12 лютого.

² Буковина. – 1897. – 8 лютого.

³ Буковина. – 1899. – Ч. 127.

⁴ Буковина. – 1889. – Ч. 4.

ти 106. У Відні брав участь у нарадах руського клубу, хоча формально до нього не вступав¹.

Виборча кампанія 1897 року дала депутатський мандат Ієротею Пігуляку (1851-1924). Шанований професор реальної школи, один із лідерів Української націонал-демократичної партії Буковини, активний діяч крайового сейму, він володів цим мандатом більше 20 років, до кінця існування австрійської монархії. Вірячи в глибинні можливості послідовного парламентаризму, Є.Пігуляк нерідко висловлював розчарування роботою реального австрійського парламенту. “Дивлюся здивований, – говорив він, – на ту безладну метушню і безнастанне хвилювання і здається мені, що все те радше можна би прирівняти до крикливої ловлі оселедців, як до поважної праці над законами”². Вельми актуальні слова і до сьогодні!

У 1899 року на місце померлого В.Воляна депутатом державної ради був обраний Микола Василько (1868-1924). Саме йому судилося стати найвизначнішим політичним представником українців Буковини як у палаті депутатів, так і в урядових колах Відня. “... Він поставив українську справу в сеймі і парламенті, перед австрійським урядом і ширшим світом на ступінь далеко вищий, як хто й коли-небудь перед ним. На Буковині ввєднував Василько у влади все, що тільки вона могла дати українцям. Він сам зробив у політичній ділянці більше, ніж уся решта загалу”³.

Народився М.Василько 24 березня 1868 року в селі Слободзія – Комарівці Сторожинецького повіту. Походив із багатї поміщицької родини (батько його був одним із румунських провідників у буковинському сеймі). Здобув ґрунтовну освіту і німецьке виховання у “Терезіанумі” – віденському інституті, що готував здебільшого до дипломатичної служби. Не вважав себе

¹ Буковина. – 1897. – Ч. 42. 65.

² Буковина. – 1908. Ч. 9; Зоря. – 1895. – № 1-24. – С. 119-120.

³ Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – Ч. 2-3. – С. 180.

замолоду українцем (як писав Кость Левицький, він все життя звав себе і підписувався Николаєм)¹, а був навіть членом студентського румунського товариства. “Буковина” іронізувала, що Василько говорив по-українськи: “Я буду написати лист і ріжу хліб з ножем”, а до української інтелігенції промовляв по-німецьки”².

Здобувши освіту і втративши за борги більшу частину батьківського маєтку, М.Василько осів у родинному Лукавці Сторожинецького повіту. Був обраний громадським старостою і досить швидко здобув повагу та довір'я українських селян, захищаючи їх інтереси. В Лукавці він заснував сільську читальню, започаткував будівництво школи. У 1898 р. був обраний депутатом Буковинського сейму.

На час обрання депутатом рейхсрату М.Василько належав до старорусинів. Про це сам він писав так: “Старорусини” не означало тоді зовсім “росіянин” або “старослов'янин”. Тодішня староруська партія на Буковині відрізнялася від націонал-демократів лише тим, що була консервативна, а послідна – поступова. Саме в час моєї належності до староруської партії під впливом Росії почалась між членами цієї партії національна переміна і се приневолило мене вже по так короткім часі партію покинути. З тої пори ... належу до українських націонал-демократів”³.

Поворотною в утвердженні його політичної позиції була промова в палаті депутатів 1 березня 1900 року, в якій М.Василько заявив, що руський народ на Буковині автохтонний і заслуговує на достойне представництво в управлінні, на рівноправність у політичному та духовному житті краю. “Буковина була, є і мусить лишитися слов'янським краєм, – підкреслив він.

¹ Волинець С. Передвісники і творці листопадового зриву. Західноукраїнські громадські і політичні діячі. – Вінніпег: Вид. спілка “Тризуб”, 1965. – С. 175.

² Буковина. – 1900. – Ч. 32.

³ Народний голос. – 1911. – Ч. 9.

– Ми не хочемо румунів в Буковині пригнобляти, але не будемо в сім краю терпіти пашаликове господарство, яке завелось було з-за часів барона Алезані ...”¹.

М.Василько вміло створював собі політичний імідж, широко використовуючи для цього пресу. Спочатку його підтримували “Буковинские ведомости”, засновані В.Волянном. Пізніше він сам заснував німецькомовний орган “Bukowiner Post”. А після зближення з націонал-демократами його підтримували “Буковина”, “Народний голос” та інші видання. “Проголосивши себе державним патріотом, – згадує Т.Галіп, – вивішував при всяких нагодах жовто-чорний стяг, але водночас убирав свого візника в козацький костюм і наказував вплітати в гриву коней жовто-блакитні стіжки”. Недарма С.Смаль-Стоцький, який уважно приглядався тоді до М.Василька, писав у листі до О.Маковея в 1899 році: “Соса” – а бог його зна? Крутить, вертить на всі боки, мудра і спосібна бестія, гладкий чоловік ...”².

Ставши депутатом Віденського парламенту, М.Василько вдало використовував свої обширні зв’язки у столиці, започатковані ще у період навчання в аристократичному “Терезіанумі”. Це допомагало йому ефективніше від інших буковинських депутатів відстоювати інтереси краю.

В передмові до книги про свою діяльність М.Василько писав, що всі його промови, пропозиції і запити – це лише крик душі його народу³. І не було на Буковині важливих справ, яких би він не торкався, добиваючись сприятливих для українців рішень. У 1898-1900 роках, наприклад, були зроблені інтерпеляції до міністра залізниць про підвищення тарифу на вивіз дерева з

¹ Буковина. – 1900. – Ч. 22, 23; Sprawozdanie посла Николая рыцаря Василька о его деятельности в державной думе и краевом сейме в роках 1898 до конца 1900 / Перевел с немецкого языка парох Емилиян Маковиевич. – Черновцы, 1902. – С. 35.

² Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 3-4. – С. 131-132.

³ Rechenschafts – Bericht des Abgeordneten Nikolai V. Wassilko über seine Thätigkeit im Reichsrathe und Landtage in den Jahren 1898 bis incl. 1900. – Czernowitz, 1901. – S. III.

Буковини; до міністрів землеробства, освіти і залізниць про будівництво мережі локальних залізниць; до президента міністрів про буковинський пропінатійний фонд; до міністра фінансів про вимір персонального подорожного податку з православного духовенства на Буковині; внесені пропозиції про підвищення платні чистителям крайових доріг, про допомогу потерпілим від повені на Черемоші; про реорганізацію суду на Буковині та інші. Показово, що саме на пропозицію М.Василька засідання державної ради 3 травня 1901 року було перерване на 2 години у зв'язку із похоронами депутата, шкільного радника Деметра Ісопескула, який помер у Відні¹.

Все це зумовлювало відчутну підтримку М.Василька в краї. Помножена на віденські зв'язки, вона робила його сильною політичною фігурою на Буковині. Про це свідчить, наприклад, перемога у конфлікті з президентом краю, бароном Бургіньоном, про якого 17 жовтня 1902 року на засіданні державної ради М.Василько говорив, що той хоче проводити на Буковині життя паші турецького, незалежного від столиці держави. Бургіньона відкликали з Чернівців.

Діяльність М.Василька не обмежувалась інтересами Буковини. В 1901 році він вимагав зміни виборчої системи і справедливого представництва українців монархії, протестував проти німецької гегемонії в Австрії, захищав українське студентство Львова; виступив на боці учасників рільничих страйків у Східній Галичині, боронив інтереси українських виборців у промові про вибори до галицького сейму².

Одним з найкращих парламентських виступів М.Василька була його промова в Австрійській Делегації 19 гру-

¹ Sprawozdanie посла Николая рыцаря Василька о его деятельности в державной думе и краевом сейме в роках 1898 до конца 1900. – С. VII, 47-48.

² Василько Н. Посольська діяльність в державной раде и краевом сейме в роках 1901-1903. – С. 8, 22; Жуковський А. Історія Буковини. Ч. 11. – С. 55.

дня 1903 року. Тоді він різко виступив проти внесеної молодочеським послом Карлом Крамаржем ідеї про перебудову Австрії у федерацію автономних країв і заявив, що український народ домагається не автономії країв (Галичина під пануванням поляків уже тоді була державою у державі), а автономії народів¹.

М.Василька глибоко хвилювали проблеми духовної єдності українців Буковини і Галичини. З приводу конфліктів між українцями – православними і уніатами, буковинцями і галичанами він говорив: “Де на світі діляться через конфесію німці від німців, мадяри від мадярів, чехи від чехів, румуни від румунів? Ніде! І соромом для духовних русинів було би, коли б се у нас могло статися. Та чи можливо, щоб серце народу не билося почуттям спільноти, щоб малоповажні різниці творили стіну між нами”².

До 1918 року був М.Василько оборонцем українців Буковини у Віденському парламенті, у спільних делегаціях. У 1915 році він став одним із засновників Загальної Української Ради у Відні, одним із організаторів “Гуцульського куреня”. У 1918-1920 роках виконував функції дипломатичного представника ЗУНР в Австрії, а в 1920-1924 роках – посла УНР у Швейцарії та Німеччині. На цьому посту він і помер – 2 серпня 1924 року в німецькій лікувальній місцевості Рейхенгаль на 56 році життя.

У 1907 році до рейхсрату потрапили 5 українських посланців з Буковини від націонал-демократичної партії: Микола Василько, Антон Лукашевич, Єротей Пігуляк, Ілля Семака і Микола Спинул. Разом з українськими депутатами від Галичини вони утворили “Український клуб”. У складі української фракції було 13 адвокатів, 6 професорів університетів або реальних шкіл, 4 священники, 2 судді, 2 редактори, 1 крайовий службовець, 1 жандарм-пенсіонер і 1 великий землевласник. Один із польських авторів зазначив, що Український клуб налічував у своєму складі 17 професійних правників, і що такого співвідношення не

¹ Волинець С. Передвісники і творці листопадового зриву. – С. 178.

² Буковина. – 1908. – Ч. 9.

мало ніяке угруповання в парламенті¹. За партійністю члени клубу розподілялися так: 22 націонал-демократи, 3 радикали, 2 соціал-демократи, 5 москвофілів (обидва соціал-демократи стали членами партійної фракції угорських соціал-демократів)².

Головою клубу був обраний відомий вчений-юрист С.Дністрянський. У своїй першій парламентській промові в грудні 1907 р. він привернув увагу до безправності українського населення Австро-Угорщини.

Вже на другому засіданні палати депутатів українці оголосили "Декларацію українських депутатів" парламенту відносно державно-правового статусу українського населення в Галичині і Буковині (її зачитав Антон Лукашевич – один із секретарів палати). Лейтмотивом "Декларації" була вимога реальної національної автономії українським землям.

На виборах 1911 року перемогли представники національно-демократичної партії М.Василько, Є.Пігуляк, І.Семака, М.Спинул. Вперше депутатом державної ради (від Вашківського виборчого округу) став видатний український політик Буковини С.Смаль-Стоцький. У своїх парламентських виступах він ратував за реформування Австро-Угорщини у корпоративний союз незалежних держав, за порозуміння, терпимість і злагоду у міжнаціональних стосунках. За стабільність і врівноваженість політичних поглядів С.Смаль-Стоцького поважали і в парламентських, і в урядових колах (в 1911 р. він отримав дворянський титул)³.

Уявлення про голосування за українських депутатів державної ради дає наступна таблиця:

¹ I. Winiarski. Rusini w Radsie Panstwa. 1907-1908. – Lwow, 1909. – P.23.

² Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю.С.Шемшученка. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – С. 57.

³ Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ – Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 129.

Таблиця 4.

Кількість голосів за українських кандидатів до рейхсрату від Буковини на виборах 1907 і 1911 років

	1907	1911
М. Василько	6 938	8 147
А. Лукашевич	6 603	7 035
Є. Пігуляк	6 339	9 222
І. Семака	5 151	5 398
І. Спинул	5 803	—
С. Смаль-Стоцький	—	6 000

Створивши “Буковинський парламентський клуб”, депутати від Буковини входили і до союзу українських послів, що налічував 29 членів із числа націонал-демократів і радикалів. Головою цього об’єднання був обраний Кость Левицький, а заступниками Василько, Лагодинський і Окуневський¹. В обнародуваній 19 липня програмі “Союз” визначив своїми цілями захист громадян від перевищення повноважень властей, захист конституції та заснованих на ній прав власності і свободи, виборчу реформу; національну автономію у Східній Галичині і Північній Буковині; забезпечення культурної автономії та видання закону про мови; поліпшення умов життя всіх верств населення в Галичині і на Буковині; скорочення терміну військової служби; заснування українського університету.

У 1914-1916 роках державна рада не скликалась. Більшість буковинських депутатів у цей час перебувала у Відні. Разом з окремими депутатами крайового сейму вони утворили там “Буковинський клуб”, засідання якого проводились під головуванням М.Василька щовівторка. Політичні цілі клубу відображали традиційний курс М.Василька: “Вірні цісареві і державі”.

¹ Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907-1914 років. Друга част. – Львів: Вид. спілка “Діло”, 1937. – С. 83.

"Для нього, – підкреслює О.Добржанський, – це був зоряний час. Він діяв надзвичайно активно, організовуючи гуцульських стрільців, ведучи переговори з різними владними структурами, допомагаючи біженцям, захищаючи простих українців від безпідставних звинувачень¹. Однак способи, якими переважно діяв М.Василько, – закулісні переговори, таємні домовленості, – викликали невдоволення галицьких депутатів державної ради, підривали єдність дій буковинських і галицьких політиків.

Члени клубу відновили видання "Буковини", клопотали про допомогу українським біженцям, вдовам і сиротам полеглих жовнірів з Буковини, пораненим. У статистичному бюро комітету допомоги безкорисно працював І.Семака. А.Лукашевич за дорученням клубу найбільше займався роботою "Народної канцелярії", яка безкоштовно давала консультації, різні поради. Філії "Народної канцелярії" були створені у Кіцмані, Сторожинці, Вашківцях, Радівцях².

Після трирічної перерви робота рейхсрату відновилася на початку 1917 року. Але якихось кардинальних рішень прийняти він уже не зміг. Останні намагання українських депутатів від Буковини були спрямовані на досягнення національної автономії в рамках Австрійської монархії. Надія на це з'явилася, коли в ході Брест-Литовських мирних переговорів 8 лютого 1918 року була підписана таємна угода між УНР і Австро-Угорщиною. В ній, зокрема, говорилося: "...Австрійський цісарсько-королівський уряд вирішив вжити заходів, які, розбудовуючи існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, яка мешкає в Австрії, подальше забезпечення її національного і культурного розвитку.

¹ Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали між-нар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 44.

² Народний голос. – 1915. – Ч. 1, 5.

...Австрійський уряд запропонує обом палатам Австрійського парламенту законопроект, згідно з яким ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від Королівства Галичини і знову злучені з Буковиною в новостворений коронний край. Австрійський уряд має реалізувати цей намір не пізніше 20 липня поточного року”¹.

До підписання цієї угоди був причетний і М.Василько як неофіційний консультант делегації УНР з питань утворення західноукраїнської держави².

Надмірна довіра до австрійської влади, однак, виявилася помилкою. Угоді не судилося збутись. По суті, це остаточно перекреслило ідею створення українського автономного краю у складі Австрії, хоча буковинські політики ще продовжували її відстоювати. Так, з цією метою Антон Лукашевич організував на початку вересня віча виборців у Прилипчому, Луці, Кострижівці, Звенячому, Хрещатику, Репуженцях, Кулівцях, Василеві, Чунькові. В середині вересня такі ж віча відбулись у Дорошівцях, Брідку, Миткові, Мосорівці, Самушині; на початку жовтня – у Вікні й Погорілівці³.

Останнє засідання рейхсрату, в якому брали участь буковинські депутати, відбулося 22 жовтня 1918 року. З розпадом Австро-Угорщини припинилась і депутатська діяльність парламентаріїв, у тому числі й буковинських. 6 листопада І.Семака, М.Спинул разом з О.Поповичем приймали владу від останнього австрійського президента Буковини графа О.Ецдорфа. Подальша політична доля українських буковинських парламентаріїв

¹ Несук М. Договір, спалений у присутності посла. Таємна угода між Українською Народною Республікою і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 року та її доля // Політика і час. – 1993. – № 6. – С. 64.

² Масан О. Хочемо до України // Чернівці. – 1993. – № 44.

³ Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918-1920 роках). – Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року. – Чернівці: Прут, 1994. – С.43-44.

пов'язана з різними функціями в ЗУНР і УНР, в організаціях українців зарубіжжя.

Таким чином, представництво Буковини в австрійському парламенті пройшло через ряд послідовних етапів: установчий рейхстаг 1848-1849 рр.; розширений рейхсрат 60-х рр.; державна рада Ціслейтанії 1867-1917 рр. В міру розвитку правових основ австрійського парламентаризму, утвердження ідеї федералізму, демократизації виборчої системи росли масштаби цього представництва, розширювалося коло проблем, які воно допомагало вирішувати в краї. Проведення виборчих кампаній, виконання депутатських функцій сприяло формуванню національних політичних еліт краю, виробленню їх політичних програм, зміцнення зв'язку провінції із центром та іншими австрійськими землями.

РОЗДІЛ 4 ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ

Австрійське громадське право (Gemeinderecht), під яким розумілися не тільки правові положення про організацію громад (сільських, міських, повітових, окружних, крайових), але й, крім цього, ті положення, що регулювали справи, виконання яких належало громадам, бере свій початок з революційного 1848 р.¹ У відповідності з цим правом самоврядування на Буковині в розглядуваний період здійснювалося на 2-х рівнях – крайовому (сейм) та міському і сільському.

В кінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. на Буковині існували ще й повітові органи самоврядування – повітові ради й управи. Повітові представництва склалися з виборних осіб від поміщиків, торгово-промислових платників податків, від міських та сільських громад. По суті, принципи представництва були тут ті ж, що й у сеймі. Функції ж повітових зібрань зводились до нагляду і посередництва, що не узгоджувалося з автономією громад і заважало їх ефективній роботі. 7 грудня 1872 р. крайовий сейм прийняв закон про скасування повітової ланки самоврядування (31 грудня 1873 р. він був санкціонований цісарем).

¹ Neuhofer H. Handbuch des Gemeinderechts. Organisation und Aufgaben der Gemeinden Österreichs. – Wien – Neu – Vork: Springer – Verlag, 1972. – S. 2.

Графічно структуру самоврядування на Буковині в розглядуваний період можна зобразити наступним чином:

4.1. Буковинський сейм – орган крайового самоврядування

Органи земельного представництва почали формуватися в Австрії ще в другій половині XIV – на початку XV ст. Це були станові установи – земельні збори (ландтаги), які склалися з представників вищого духовенства, світської знаті і міст. Тільки в окремих землях до сеймів входили також “вільні селяни” (у Тіролі, наприклад). Зрозуміло, що в умовах абсолютизму сейми були декоративними установами при намісниках провінцій.

Буковина була одним з найпізніших австрійських надбань і через відсутність статусу окремого коронного краю протя-

гом 86 років не мала власного представницького органу. У 1787 році вийшов окремий закон, який визначив представництво Буковини в галицькому становому сеймі.

Галицький становий сейм (під назвою “галицькі крайові стани”) утворений у 1775 році. Його діяльність регламентувалася ординаціями 1775, 1782, 1817 років¹. Ніякої ініціативи цей сейм не мав, а компетенція його зводилась лише до висловлення побажань, та й то через намісника.

Румунське боярство Буковини не задовольнялося скромною участю в галицькому становому сеймі, а прагнуло до самостійного порядкування справами в краї. З цією метою воно неодноразово подавало відповідні петиції до Відня, домагаючись для Буковини автономного статусу. Але тільки на основі “октройованої” конституції від 4 березня 1849 Буковина у 1850 році отримала право на представницький орган – сейм.

Однак в умовах неоабсолютизму, що встановився після скасування цієї конституції, земельні представницькі органи не функціонували. Це стало можливим лише після обнародування Березневого патенту 1860 року, Жовтневого диплома 1860 року, Лютневого патенту 1861 року.

Патент від 5 березня 1860 року визнав за земельними сеймами право подавати цісарю потрібне число кандидатів до державної ради, з яких той обирав потрібну кількість. 20 жовтня 1860 року цісар визнав “історико-політичну індивідуальність” усіх земель імперії і висловив готовність ділити із земельними сеймами законодавчу владу у вирішенні місцевих питань, не віднесених до компетенції державної ради. Коло цих питань мало бути досить обширним, оскільки повноваження державної

¹ Кульчицький В.С. До питання про галицький становий сейм (1775-1848 років). – Наук. зап. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. Том XXXVIII. Серія юридична. Вип. третій. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1956. – С. 65-71.

ради обмежувалися законодавчими функціями у фінансовій і військовій сферах¹.

Цей план (А.Голуховського) провалився. Патент від 26 лютого 1861 року, підготовлений централістом А.Шмерлінгом, звузив компетенцію і сферу діяльності земельних сеймів до “необхідних меж”, тобто до обговорення і вирішення чисто місцевих питань. Змінився і порядок виборів до сейму. Нове законодавство передбачало вибори до сейму не по національних куріях, а по станових, тобто в основу виборів був покладений не національний, а матеріальний, майновий принцип. Зроблено це було для забезпечення послушної проурядової більшості в земельних представницьких органах. Саме лютневий патент став законодавчою базою для розвитку сеймів, в тому числі й буковинського*. Конкретні ж повноваження, порядок виборів і діяльності буковинського сейму визначили “Крайовий закон для герцогства Буковина” і “Крайовий виборчий закон до сейму герцогства Буковина” від 26 лютого 1861 року. Ці конституційні акти (для Буковини як коронного краю) діяли майже до кінця австрійського періоду буковинської історії**.

¹ Лозинский С.Г. Царствование Франца-Иосифа: политический очерк современной Австрии. – Петроград: Изд-е акц. общества “Брокгауз-Эфрон”, 1916. – С. 65-66; Полтавский М.А. История Австрии. Пути государственного и национального развития. Часть II. От революции 1848 до революции 1918-1919 годов. – Москва: ИСБ РАН, 1992. – С. 73-74.

* Провал плану Голуховського повернув Буковині статус коронного краю, а отже, і право на сейм. Після 1867 р. в 17 представлених у державній раді королівствах і землях існувало 17 сеймів (для міста Трієст з його територіями громадська міська рада була одночасно і сеймом).

** Лише 1 листопада 1909 року буковинський сейм прийняв новий виборчий закон, а 26 травня 1910 року прийнятий закон про зміну крайової конституції. Був ще, правда, додатковий закон від 13 травня 1876 року, який збільшив число послів сейму до 31 (додався ще один віриліст – ректор університету Франца-Йосифа у Чернівцях).

Про перші вибори до буковинського сейму, що відбулися в березні 1861 року, є дуже мало відомостей. У складі сейму було 30 депутатів: 29 обраних і один віриліст – греко-православний архієпископ Євген Гакман, який отримав місце і голос у сеймі за посадою.

Згідно з виборчим законом від 26 лютого 1861 року вибори проводились по куріях. До першої курії (“великої посілости”) належали крупні землевласники (по-місцевому: “дідичі”), які мали табулярні маетки і сплачували не менше 100 золотих ринських податку на рік. Утворюючи окремих виборчий округ з місцем голосування у Чернівцях, ці 150 виборців обирали 10 депутатів (§ 1). У цьому виборчому окрузі виділялися два своєрідні виборчі кола. У першому обиралися 2 депутати від буковинської консисторії і монастирів у Драгомирні, Путні та Сучаві, а в другому – всі світські землевласники в ході прямих виборів обирали ще 8 депутатів. У цьому ж колі мали право голосу спіземлевласники, корпорації та інші об’єднання (§ 2).

Друга курія обирала 5 депутатів від міського населення краю: двох від Чернівців та по одному від Радівців, Серету і Сучави (§§ 3, 4). В основному це були чиновники, представники духовенства, міська буржуазія, працівники вільних професій. Так, у 1870 році сеймовими послами від міст були бургомістр Чернівців Антон Кохановський, судді Йозеф Помпе і Юліан Тромпетер; у 1880 році – бургомістр Антон Кохановський, адвокат Йозеф Ротт, податковий інспектор Фердінанд Старк, член крайового виділу Йоганн Войнарович; у 1890 році – бургомістр Антон Кохановський, суддя Корнелій Косович, член крайового виділу Йоганн Войнарович; у 1905 році – директор магістрату Йозеф Відман, адвокати Бенно Штравхер і Йозеф Вейденфельд, університетський професор – юрист Артур Скедль¹.

¹ Schematismus für das Herzogthum Bukowina pro 1905. – 1n: Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1905. – S. 10; Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1890. – S. 9; Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1880. – S. 133; Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1870. – S. 122.

Третя курія формувалася із представників торгової та промислової палат. Вона обирала до складу сейму двох депутатів, утворюючи окремих виборчий округ (§ 5). Виборцями тут були члени палат, а обиралось, як правило, – їх керівництво.

Першими послами від палати були обрані президент торгової палати Вільгельм Альт та його заступник Ісаак Рубінштейн. Розпорядженням міністра торгівлі від 19 травня 1870 р. був затверджений порядок виборів торгово-промислової палати Буковини. Дійсними її членами могли на 6 років стати тільки особи купецького та промислового стану, які були австрійськими підданими, досягли 30-річного віку, мали помешкання в краю, платили щонайменше два флорини заробкового податку, вміли читати і писати однією із крайових мов.

До четвертої курії належало сільське населення (сільські громади). Право голосу мали ті, хто сплачував не менше 4 гульденів прямих податків на рік. Ось як розподілялося населення Буковини залежно від величини сплачуваного земельного податку:

Таблиця 5.

Платники земельного податку на Буковині

Земельний податок в гульденах	На 1 000 платників
До 1	403
від 1 до 2	166
від 2 до 5	188
від 5 до 10	97
від 10 до 20	63
від 20 до 50	55
від 50 до 100	19
від 100 до 200	6
від 200 до 500	2
більше 500	1

На виборах від сільських громад виборчими округами були повіти, а місцем голосування – повітові центри (Чернівці,

Кіцмань, Радівці, Садгора, Серет, Сторожинець, Сучава, Вашківці, Заставна, Вижниця з Путилою, Гура-Гумора із Солкою, Кимполунг із Дорною). Всього обиралися 12 депутатів: по одному від кожного повіту (округу). Серед обранців бачимо голів повітових управлінь, повітових комісарів, поміщиків, суддів, керівників різних крайових установ. Від 4-ї курії в різні часи обиралися крайові президенти Ієронім Алезані і Фелікс Піно фон Фріденталь, перший ректор університету, депутат державної ради Костянтин Томащук, українські депутати державної ради Микола Василько, Степан Смаль-Стоцький, Єротеї Пігуляк.

Перші три курії обирали депутатів безпосередньо. При цьому виборці першої групи з числа крупних землевласників мали право за запрошенням крайового президента надсилати бюлетені для голосування (§ 9). Четверта – через своїх виборщиків, т.зв. “вальманів”. Один виборщик обирався від 500 виборців. Якщо ж у громаді, крім того, було ще 250 і більше жителів, то обирався і другий представник. Невеликі громади, число мешканців яких було менше від 500, обирали одну виборчу особу (§ 13). Виборщики повинні були обиратися двома третинами всіх членів громади (§ 14).

Термін проведення сеймових виборів призначався таким чином, щоб спочатку були обрані депутати від сільських громад, тоді депутати від міст і торгово-промислової палати й аж наприкінці депутати від крупних землевласників. Уже перший етап виборів (“правибори”) давав сільським громадам мало можливостей обрати виборщиками справді своїх, селянських представників. У 1903 році, наприклад, в ході додаткових виборів до сейму у Заставнівському окрузі було обрано 95 виборщиків: 3 поміщиків, 4 великих орендаторів маєтків, 13 священників, 5 судових чиновників, 14 старших учителів, 24 двірників (начальників громад), 33 селян¹.

Перші три курії, особливо курія великої посілості, мали відчутні переваги на виборах. Якщо в курії великої посілості

¹ Буковина. – 1903. – 7 серпня.

один депутат обирався від 14 чоловік, то в міській – від 35 тисяч, а в сільській – від 45 тисяч¹. Це чітко відображало той факт, що з 26 лютого 1861 року виборче право було представництвом не народу, а станів.

З 1861 року законодавством детально регламентувалось активне і пасивне виборче право громадян. У курії великої посілости правом обирати володіли повнолітні громадяни Австрії, що мали власні маєтки і сплачували не менше 100 гульденів реального річного податку.

Порядок виборів в інших куріях визначали §§ 12-15 крайового виборчого закону. Право бути обраними до сейму (§ 17) мали тільки громадяни Австрії, що досягли 30 років, володіли громадянськими правами, а також активним виборчим правом у певній курії краю. У § 18 “Виборчого закону” визначалось коло осіб, позбавлених виборчих прав. Виборчих прав були позбавлені жінки, військовослужбовці, особи, що знаходились під опікою, на утриманні, ті, хто не сплачував податку, був заарештований за опір властям.

У відповідності з § 16 кожен виборець міг скористатися своїм виборчим правом тільки в одному виборчому окрузі і тільки особисто. Щоправда, виборці курії великої посілости могли виражати свою волю і через довірену особу, яка теж мала належати до цієї курії і могла голосувати тільки за одного кандидата.

Вибори до сейму здійснювались під безпосереднім контролем крайового президента. Він повідомляв про місце і час проведення виборів, під контролем і з участю крайового управління складалися списки виборців, виготовлялась необхідна для виборів документація (посвідчення виборців, виборчі бюлетні, посвідчення про обрання депутатом та ін.), перевірялись підсумки виборів у всіх виборчих округах.

Питання про підсумки виборів розглядалось також крайовим віділом, а за його поданням – і сеймом. Тривалий час визнання виборів дійсними не залежало від числа виборців, які

¹ Народна справа. – 1908. – 14 жовтня.

з'явилися на них. З 1861 року участь у виборах була тільки правом громадян з правом голосу.

Майже 50 років порядок виборів до буковинського сейму залишався незмінним. Однак така тривала “стабільність”, суть якої полягала у вигідній урядові консервації станового представництва, не означала ні того, що переміни були непотрібні, ні того, що їх у краї ніхто не бажав і не добивався. Хоча загалом Буковина, безумовно, належала до числа найпопослушніших австрійських провінцій, оскільки багатоетнічність населення при відсутності абсолютної переваги (у всіх сферах суспільного життя) одного із етносів дозволяла урядові зберігати статус-кво у сеймовому представництві.

Очевидною необхідність сеймової виборчої реформи стала на рубежі ХІХ-ХХ ст. Одним із основних завдань було подолання куріальної нерівності на виборах. У відповідності з першочерговим зменшення представництва дідичів (за старим сеймовим порядком їм належала добра половина посольських мандатів) і збільшення представництва міст. Міське населення вимагало цього відповідно до свого оподаткування і ролі у виробництві. Якщо у 1862 році на Буковині нараховано 46.662 фл. (93.324 крони) промислового податку (це складало 7,24% загальної суми податків з краю), то у 1902 році ця сума склала вже 610.519 крон (19,49% загальної суми податків). У 1861 році на Буковині діяло 7.961 торгове і промислове підприємство (174 підприємства на 10.000 населення), а у 1904 році – 17.427 таких підприємств (252 підприємства на 10.000 жителів)¹.

Корінної демократизації вимагали і вибори від сільських громад. Першочерговим тут було запровадження прямих вибо-

¹ Debatten zum Gesetz der Nationalitätenausgleich von 1910 (X. Wahlperiode, V.Session, I.Sitzung von 15. 10. und 3. Sitzung von 16. 10. 1909). – Stenographische Protokolle der Bukowiner Landtages der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/1910. – Gzernowitz: Bukowinaer Vereins – Druckerei, 1910. – S. 116.

рів. Що стосується збільшення представництва селян, то про нього всерйоз ніхто не турбувався, хоча у передреформеному сеймі селянство представляли тільки 2 депутати: українець Левицький і румун Бубурудзан. На засіданні сейму Левицький говорив про це так: “До тепер є в Соймі лише двох представителів хліборобів, я і Бубурудзан. А позаяк хлібороби творять переважну частину населення Буковини, то належить їм безумовно більше мандатів”¹.

Але найкоріннішою проблемою, безперечно, був перегляд національного представництва у сеймі. За підсумками виборів початку ХХ ст. до сейму потрапляло 14-15 румунів, 7-8 німців та євреїв, 5 українців та 4 вірмен і поляків. Українцям належало в сеймі лише 16,6% мандатів, тоді як у складі населення – 41,2%. Зрозуміло, що таке представництво породжувало гострий національний антагонізм на виборах, конфліктні ситуації в сеймі, ускладнювало вирішення важливих питань крайового життя.

Про українське представництво у перших складах сейму відомо не так уже й багато. Наприкінці 60-х років до сейму обрано 4 селянські українські послы. Серед послів, обраних у 1870 році, теж було четверо українських – Букатар, Храпко, Войнарович і Є.Гакман². Двічі, але невдало, у 1867 і 1870 роках до складу сейму балотувався Ю.Федькович.

У 1890 році “Буковина”, повідомляючи про те, що українці Буковини отримали 3 місця у сеймі (їх посіли Є.Пігуляк, І.Тимінський, В.Волян), а Василь Волян став заступником крайового маршалка, навела слова з привітання українських товариств у Чернівцях: “...Через сю номінацію признало наше центральне правительство доперва по 30 роках конституційного

¹ Debatten zum Gesetz der Nationalitätenausgleich von 1910. – Stenographische Protokolle der Bukowiner Landtages der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/1910. – S. 119.

² Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774 р. – С. 43-44.

правління тепер в перший раз офіційно, що рускому народови припало мати в крайовій репрезентації на Буковині по крайній мірі друге місце. З того признання слідує, що центральне правительство пізнало вже конечну потребу числитися із руским народом на Буковині яко з політичним фактором австрійської держави"¹. Які ж причини зумовили посилення уваги Відня до проблем українства Буковини?

По-перше, до цього спричинився ріст національної свідомості, “внутрішньої організованості та громадської виробленості”, як писала “Буковина”. До цього, у 50-70-х роках української інтелігенції не було, крім малосвідомого українського духовенства. “Повна мертвечина панує тут до 80-х років ...” за висловом В.Костащука².

Цілком збігається з ним і оцінка М.Кордуби: “... До 90-х років не було й ніякої чутки про які-то рускі справи в сеймі, ні оден голос не піднісся, щоби стати в обороні покривдженого народу. Був, правда, час, в 70-х роках, коли між соймовими послами засідали чотири рускі мужики, але вони ще не були настільки свідомі, щоб самостійно провадити яке-то діло”³.

В цей час починається формування української еліти, засновуються її товариства (“Руська бесіда” – 1869, “Руська Рада” – 1870, “Народний дім” – 1885, “Українська школа” – 1887), з 1885 року почала виходити перша українська газета “Буковина”. По-друге, тривогу у Відні почав викликати ріст у 1880-і роки москвофільського руху на Буковині. Українці ж, особливо після того, як у 1884 році керівництво їх рухом взяли народовці, виступали противниками москвофілів, перш за все на культурному полі. В цьому випадку, безперечно, використовувався досвід Галичини, польська верхівка якої мала великий вплив у Відні.

¹ Буковина. – 1890. – Ч. 20.

² Костащук В. Громадське й культурне життя Буковини від 1848 до 1914 років // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Кн. 1. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – С. 26.

³ Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – С. 78.

Частина польських політиків, яка усвідомила невідворотність процесу формування національної свідомості у русинів, досить активно підтримала, на протигагу москвофілам, тих русинських діячів, які розглядали галицьких русинів як частину самостійної української нації. Третім чинником, як вже вказувалось, безумовно, став румунський фактор після утворення румунської держави.

У 1892 році українці отримали в сеймі 5 мандатів: С.Смаль-Стоцький, Є.Пігуляк, В.Волян, І.Тимінський, І.Бежан. Але якщо С.Смаль-Стоцький та Є.Пігуляк стояли на послідовно-українських позиціях, то три останні дотримувались москвофільських поглядів і підтримували в сеймі румунську консервативну партію. На виборах 1898 року депутатом став М.Василько. У 1903 році українськими депутатами сейму були С.Смаль-Стоцький, М.Василько, Є.Пігуляк, Т.Левицький, Є.Гакман.

З ініціативи М.Василька та А.Ончула в цьому ж році створений новий сеймовий клуб, відомий під назвою “Вільнодумний союз”. До нього увійшли всі українські послы, румун А.Ончул, єврей Б.Штраухер, вірменин С.Стефанович. За свої економічні вимоги “Вільнодумний союз” ставив: підвищення добробуту населення; зупинення процесу обезземелення; заснування крайового банку; підтримку промислів і різних форм спілкового руху; за політичні – введення загального і прямого виборчого права, таємного голосування, усунення політичних привілеїв для окремих суспільних верств; визнання рівних прав усіх народів, що населяли Буковину; за культурно-просвітні – перш за все розвиток освіти на національному ґрунті¹. З національних питань “Союз” поділявся на клуби. Керівництво союзом здійснювалося трьома головами, що обирались від 3-х клубів.

На виборах 1904 року “Союз” отримав переконливу перемогу. Його кандидати здобули 11 із 12 мандатів по III курії (6

¹ Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ – Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 103.

із них належало українським народовцям). Загалом “Союз” отримав 18 мандатів, тоді як консервативна румунська та польсько-вірменська партії разом – 13 місць. Внаслідок поразки на виборах румунська національна партія Янку Флондора саморозпустилася в листопаді 1904 року.

Зі створенням “Союзу” сейм запрацював значно інтенсивніше. Вже під час першої сесії нового сейму були обговорені і прийняті законопроекти про реформу виборів до сейму, зміну громадського закону, заснування крайового банку, підвищення заробітної платні вчителям, амортизацію пропінанційного фонду, затверджено бюджет на наступний рік та ін.

Після того, як у 1896 році в Австро-Угорщині фактично було введено загальне, хоча й не рівне (бо курії збереглися) виборче право на виборах до державної ради, питання про сеймову виборчу реформу більше 10 років не сходило з порядку денного буковинського сейму. Пропозиції про повну чи хоча б часткову зміну сеймового виборчого порядку вносили О.Василько, Ю.Попович, Є.Гормузакі, Й.Ротт, Б. Штравхер та інші. В лютому 1897 року на пропозицію депутатів Ротта, Смаль-Стоцького і Ціргофера сейм прийняв спеціальну постанову, в якій доручив крайовому віділу виробити проект закону про зміну порядку виборів до сейму і запропонувати його вже на наступній сесії¹.

Однак робота над законопроектом затягнулася. Реальна підготовка до сеймової виборчої реформи почалася лише з 1904 року, особливо активізувавшись у 1907-1908 роках, в ході боротьби за загальне виборче право і після його введення. На першому засіданні п'ятої сесії десятого скликання 15 жовтня 1909 року депутат Вольчинський від імені постійної сеймової комісії заявив про готовність проекту виборчої реформи і необхідність його якнайшвидшого прийняття (це був не перший проект, підготовлений комісією: з більш раннім варіантом не погодився Відень). На третьому засіданні 16 жовтня 1909 року сейм 3/4 голосів (23 голосами проти 7) прийняв у третьому читанні зако-

¹ Буковина. – 1897. – 23 лютого.

нопроект про виборчу сеймову реформу. “За” проголосували: Абрагамович, Бейян, Богосевич, Бубурудзан, М.Василько, Відман, Вольчинський, Гальбан, Гормузакі, Калитовський, Калінеску, Левицький, Лупу, Малик, А.Ончул, Т.Ончул, Пігуляк, Попович, Репта, Симонович, Смаль-Стоцький, Стефанович, Фльондор. “Проти” – Адлер, Вейденфельд, Ландвер, Лангеман, Скедль, Штравхер, Тітінгер¹.

26 травня 1910 року закон про новий виборчий сеймовий порядок і закон про зміну крайової конституції був санкціонований цісарем. В основу нового виборчого порядку було покладено національне представництво, введення національних виборчих округів (національного кадастру).

Ідея ця була в Австро-Угорщині не нова. Один із дослідників австрійського виборчого права Г.Стракош-Гросман писав, що представництво мандатів по окремих куріях і виборчих округах покращувалось іноді за рахунок взаємодії національних виборчих округів, які заслужили на увагу у “виборчій геометрії”, особливо в Богемії, де була зроблена перша спроба “кодифікації національної автономії”².

Спроби реформувати крайові конституції на ґрунті національної автономії робились також в Тіролі, Істрії, Моравії, але тільки в Моравії завершились успішно. Після річних переговорів у 1905 році там був досягнутий компроміс між німцями і чехами, кодифікований чотирма законами. Спочатку на курії був поділений сейм, а потім – і виборці. В кожній громаді частина виборців належала до німецьких, а частина – до чеських виборчих округів³.

¹ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/10. – S. 132.

² Strakosch-Großmann G. Allgemeine Wahlrecht in Osterreich seit 1848. – Leipzig und Wien: Franz Deuticke, 1906. – S. 35.

³ Bernatzik E. Das österreichische Nationalitätenrecht (Sonder – Abdruck aus der Vervassers österreichischen Verfassungsgesetzen). – Wien:

Зрозуміло, що моравський досвід не міг бути невідомим постійній комісії, яка працювала над проектом реформи виборів до буковинського сейму. Був він відомим і для більш широкого загалу. Ініціатором запровадження цього досвіду на Буковині називають румунського депутата сейму і державної ради Аурела Ончула¹. Син чернівецького університетського професора, вихованець престижного Терезіануму, доктор права (здобував юридичну освіту у Чернівцях і Відні), він був добре освідомлений у загальноавстрійських справах. До того ж якийсь час А.Ончул займав посади повітового голови, генерального директора крайової страхової установи в Моравії.

Але якщо порівнювати буковинський проект виборчого закону з моравським виборчим порядком, то очевидно, що буковинською сеймовою комісією була здійснена незмірно більша робота. На Буковині мова йшла про національне розмежування не двох, а п'яти народностей. Це була найважливіша і найскладніша для реформування проблема Буковини.

Її розв'язання планувалося через введення національних виборчих округів (національного кадастру). Поділ виборчих округів – це стрижень підготовки реформи, “перша точка нарад” постійної комісії та сеймових дебатів, – як писала газета “Буковина”². Підкреслюючи значення введення національних округів, Гурмузакі на засіданні сейму заявив: або реформа з національним кадастром, або жодної реформи³. Первісний варіант передбачав створення окремих румунської, української, німецької,

Manzsche k. u. k. Hof – Verlags – und Universitäts Buchhadlung, 1917. – S. 888-893.

¹ Див.: Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. –S. 92; Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. III. Die Völker des Reiches. I Teilband. – Wien, 1980. – S. 618.

² Буковина. – 1909. – 23 липня.

³ Bukowiner Nachrichten. – 1909. – 8 Oktober; Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/10. – S. 121.

єврейської та польської національних курій. Опоненти заперечували доцільність такого нововведення, мотивуючи це технічними труднощами, оскільки давалось би вести рахунок угорців, липованів, допускати їх мандати. І все ж до міністерства внутрішніх справ був переданий проект єврейського депутата Б.Штраухера, який передбачав заснування окремої єврейської курії.

В ході сеймових обговорень Б.Штраухер для посилення своїх аргументів наводив цифри, що єврейське населення несло на собі 2/5 прямих податків і більше як 2/5 непрямих, а у Чернівцях – 92% промислового податку, 82% – будинкового і 65% – особистого податку¹. В меморандумі одного з лідерів єврейської національної спілки в Австрії Якоба Кона говорилося, що голоси єврейських виборців майже в усіх коронних землях були об'єктом суперечок між партіями і що доцільно було б дати їм можливість виступити під окремим прапором.

Однак реакція міністра внутрішніх справ барона Гердтля була негативною. Уряд не погодився на осібну єврейську курію, висловивши тим за словами депутата Відмана, позицію: “немає єврейського народу, є лише релігійна спільнота”. Крайовий президент Бляйлебен під час сеймових дебатів як завжди дипломатично заявив, що не хоче бути третейським суддею в цьому питанні, але процитував К.Е.Францоza: “Єврейська нація на сході є ...”². Складаючи 4,68% населення всієї Австрії, євреї утворювали в Галичині 11,4%, а на Буковині – 13,3%, досягаючи в окремих містах 50-60% населення³. Слід відзначити, що й серед буковинських євреїв були противники введення національного кадастру. А.Добржанський, аналізуючи політичну боротьбу навколо сей-

¹ Bukowiner Nachrichten. – 1909. – 8 Oktober; Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/10. – S. 203.

² Ibid. – S. 120.

³ Ратнер М. Национальные и политические моменты в парламентской жизни Австрии // Вестник Европы. – 1911. – Кн. 1. – С. 148.

мової реформи, наводить цитату із статті одного із лідерів євреїв доктора Менчеля, в якій говорилось, що "кадастр оточить на-родності колючим дротом, через які пробратись буде неможли-во" і що це стане катастрофою для євреїв, відділених від інших націй¹.

Зрештою був знайдений компромісний варіант (до кінця він не влаштував ні німців, ні євреїв, – про що свідчать голоси проти законопроекту в сеймі). Євреї погодились на те, що разом з німцями творитимуть один відділ національного кадастру, але зажадали певного визначення своїх мандатів через територіальне відмежування в курії сільських громад і створення двомандатних міських округів. Загалом поділ мандатів, призначених для німців і євреїв, мав наступити за обопільною згодою².

Що стосується угорців і липованів, які проживали в краї, то їм, як відзначала газета "Буковина", було "полишено вільну руку, значить вони можуть вписатися в катастер, в котрий хотять, хоч засадою має бути, що зобов'язані ступати за більшістю даної громади, або цілого виборчого округу"³. Новий виборчий закон збільшив число депутатів сейму до 63 (в процесі підготовки проекту фігурували і цифри 56, 59). Два мандати, як і раніше, було виділено для вірилістів – митрополита православної церкви Буковини і ректора університету у Чернівцях.

У ході дебатів німецький депутат А.Скедль пропонував ввести ще один мандат віриліста – від католицької церкви Буковини. Свою пропозицію він аргументував так: митрополит має голос віриліста, консисторія має свій мандат, по мандату мало румунське і українське духовенство, а отже, і католицьке духо-венство повинне отримати вірилістичний голос для свого прела-

¹ Добржанський О.В. Політична боротьба навколо реорганізації буковинського сейму на початку ХХ ст. // Питання історії нового та новітнього часу (Збірник наукових статей). Випуск п'ятий. – Чернівці: Прут, 1997. – С. 22.

² Буковина. – 1909. – 28 липня.

³ Там само.

та. Однак ця пропозиція не знайшла підтримки. А голоси буковинської православної церкви в сеймі М.Василько пояснював її “колосальним історичним місцем”. Православний релігійний фонд, за його словами, відіграв таку культурну місію в краї, як ніхто інший¹.

61 депутат сейму отримував мандат із виборів. Для виборів у курії великої посілості (13 мандатів) утворювалось 6 виборчих кіл. Перше утворювали наділені правом голосу члени буковинської православної консисторії і представники монастирів у Драгомирні, Путні та Сучавиці; друге – румунське духовенство; третє – українське духовенство; четверте – румунські великі землевласники; п’яте – вірмено-польські великі землевласники; шосте – великі землевласники інших національностей.

I, II і III кола обирали по одному депутату, IV і V – по 4, а VI – 2. Члени першого виборчого кола повинні були обирати депутата надсиланням бюлетеня за вимогою земельного голови (§ II). Депутати від другого і третього виборчих кіл обирались прямим голосуванням голососпроможних служителів православної церкви (§ 12). Решта ж 10 депутатів від курії великої посілості обирались прямим голосуванням землевласників, належних до австрійського громадянства, чий річний земельний податок становив 2000 крон на рік, і старших 24 років (§ 13). У першому колі виборцями були 10 духовних осіб, у другому колі налічувалося 297 виборців, у третьому – 78, у четвертому – 52, у п’ятому – 47, у шостому – 61².

§ 3 виборчого закону 2 депутатські мандати було віддано торгово-промисловій палаті, члени якої утворювали окрему курію. Ці мандати були предметом досить гострих політичних торгів німців і євреїв.

¹ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/10. – S. 122.

² Czernowitzer Zeitung. – 1911. – 1 Jänner.

Виборці сільських і міських громад, а також виборці загальної курії поділялись на румунські, українські, німецькі і єврейські, польські національні округи (§ 4).

Курія громад у відповідності з § 5 розподілялась на національні виборчі округи наступним чином: з 1 по 10 – румунські, з 11 по 20 – українські, з 21 по 25 – німецькі і єврейські. Вся Буковина утворювала 26-й виборчий округ в курії громад, в якому обирався польський депутат. У 21 і 22 виборчому округах обиралися по два депутати, в усіх інших – по одному (всього – 28). Від загальної курії (§ 6) обиралось 18 депутатів. Ось як розподілялись національні виборчі округи тут: румунські – з 27 по 32, українські – з 33 по 38, німецькі і єврейські – з 39 по 42, польський – 43-й. У 39-му виборчому окрузі обиралися два депутати, в решті – по одному. В загальній курії голосували всі повнолітні члени громад (чоловічої статі) з піврічним цензом осідлості, виборці всіх інших курій. Виборці однієї національності всіх громад, що знаходились в одному виборчому окрузі, утворювали один виборчий клас і обирали свого посла окремо. Один виборець не міг голосувати у двох національних куріях.

Повне уявлення про розподіл мандатів між куріями дає таблиця 6.

Таблиця 6.

Розподіл сеймових депутатських мандатів між куріями

<u>1. Курія великої посілості</u>	
Консисторії та монастирі	1
Румунське духовенство	1
Українське духовенство	1
Румунські великі землевласники	1
Вірмено-польські великі землевласники	1
Великі землевласники інших національностей	1
<u>Всього</u>	13
<u>II. Курія торговельно-промислової палати</u>	
	2

<u>III. Курія громад</u>	
Румунські національні виборчі округи	10
Українські національні виборчі округи	10
Німецькі та єврейські національні виборчі округи	7
Польські національні виборчі округи	1
<u>Всього</u>	28
<u>IV. Загальна курія</u>	
Румунські національні виборчі округи	6
Українські національні виборчі округи	6
Німецькі та єврейські національні виборчі округи	5
Польські національні виборчі округи	1
<u>Всього</u>	18

Єдині вибори на основі нового крайового виборчого закону відбулися у 1911 році. Один мандат припадав на 7 919 осіб німецького населення, 10 183 – єврейського, 9 957 – румунського, 17 517 – українського¹. Серед українського населення Буковини один депутат сейму приходився на 78 священників, 500 урядовців, 5 тисяч робітників і 10 тисяч селян².

Після виборів конституювались національні курії в сеймі. Ось як виглядав склад новообраного сейму по куріях.

1 курія: Беян Діоніс, Драчинський Теофіл, Гурмузакі Костянтин, Вартерес Прункул, Попович-Нікуліца Костянтин, Репта Володимир, Фльондор Ніку, Тарнавський Іполіт (голова курії – Д.Беян, заступник – К.Гурмузакі);

2 курія: Абрагамович Христоф, Блюм Йозеф, Гломбинський Станіслав, Гожицький Микола, Квятковський Станіслав, Скібіневський Олександр, Стефанович Кастан, Фішер Янку (голова курії – К.Стефанович, заступник – О.Скібіневський);

¹ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/10. – S. 122.

² Ibid. – S. V-VI.

3 курія: Попович Еусебіо, Бонше Георг, Реуц Ромул, Бланду Ніку, Василівський Миколай, Цуркан Аурел, Попович Дорі, Кісанович Михай, Ісопескул-Грекул Костянтин, Скалат Модест, Лупу Флоря, Сербу Георг, Ончул Аурел, Симонович Теофіл, Купаренку Іоанн, Попович Еусебіо (голова курії – А.Ончул, заступник – К Ісопескул);

4 курія: Малик Артур, Попович Омелян, Галіп Теодор, Бежан Дмитро, Іваницький Теодор, Левицький Тодор, Куреш Марко, Лисан Георгій, Пігуляк Єротей, Лукашевич Антон, Семака Ілля, Спинул Микола, Василько Микола, Гаврищук Микола, Смаль-Стоцький Степан, Осадець Микола (голова курії–О. Попович, заступник – А.Малик);

5 курія: Ландвер Ервін, Кешман Антон, Грушка Едуард, Кіппер Фріц, Креган Венцель, Кельнер Леонон, Скедль Артур, Кромаер Йоганн (голова курії – А.Скедль, заступник – А.Кешман);

6 курія: Рудіх Соломон, Гехт Якоб, Фокшанер Мар, Вайсельбергер Сало, Вендер Нойман, Штравхер Бенно, Кац І. (голова курії – Б.Штравхер, заступник – І.Кац).

У процентному відношенні вірилістам належало 3% мандатів, поміщикам – 21%, торговельно-промисловій палаті – 3%, сільським громадам – 44%, містам – 29%¹. Щодо національності, то українцям в новообраному сеймі належало 27% мандатів, румунам – 37%, німцям і євреям – 27%, полякам – 9%², хоча за переписом 1910 року населення відповідно становило 37%, 33%, 21% і 5%.

Безумовно, представництво українців у сеймі покращилось. 15 із українських послів належали до націонал-демократів, один – до національно-радикальної партії, один – до соціал-демократів. Усі вони (за винятком соціал-демократа Миколи

¹ Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914). – С. 111.

² Там само; Герасимович Г. Про новий виборчий закон до сейму. – Чернівці, 1910. – С. 8-12.

Гаврищука) увійшли до українського депутатського клубу, очолюваного М.Васильком¹ (його заступником був Є.Пігуляк, а секретарем – М.Спинул). Заступником маршалка сейму був обраний Т.Драчинський, членами крайового віділу – Є.Пігуляк, О.Попович, а їх заступниками – Т.Галіп та І.Семака.

Загалом новий виборчий закон дещо демократизував виборчу систему: запровадив прямі вибори депутатів від сільських громад, таємне голосування, збільшив загальне число депутатів сейму. Водночас з точки зору демократизації виборів новий виборчий закон не був досконалим, бо до певної міри ще відчувався вплив старої станової (куріальної) системи, яка була представлена церквою, землеволодінням, торгово-промисловою палатою.

Право голосу мали тільки чоловіки з 24-х років, які платили не менше 2 крон податку, проживали в даній місцевості не менше півроку. Позбавлялись виборчих прав жінки, військовослужбовці, ті, хто перебував під опікою чи на утриманні громади, хто не платив податків, хто був засуджений за опір владі. Через різні обмеження було позбавлено виборчих прав 150 тис. чол. дорослого населення Буковини².

Але найбільше значення мала спроба буковинських політиків вирішити проблему національного представництва і національної злагоди в сеймі. Як писав відомий дослідник національних проблем в Австро-Угорщині Роберт А.Кан, "... національний договір між русинами, румунами, німцями, євреями, поляками і мадярами на Буковині не був результатом якоїсь особливо розумної реформи; він виник на основі умов однієї землі, яка виявилась більш плідотною для розвитку національної терпимості...". "Тут русини і румуни – обидві безісторичні народні групи в Австрії будували свої національні вимоги не на традиціях при-

¹ Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга після 1774 року. – С.51.

² Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914). – С. 111.

вілейованого, панівного народу, а винятково на етнічних вимогах"¹.

Введення нового виборчого порядку як інституційної форми буковинського порозуміння було компромісом *ad hoc* (для даного випадку)² між п'ятьма національностями, жодна з яких не мала абсолютної переваги. Цей компроміс дав національностям певну автономію управління. Історія однак, відвела йому вкрай короткий час для своїх переваг, оскільки з початком першої світової війни парламентське життя на Буковині припинилося. Обраний у 1911 році сейм мав тільки одну сесію, присвячену справі санації народних кас.

11 лютого 1910 року сеймом був прийнятий закон, який встановлював обов'язковість участі виборців у виборах і передбачав застосування заходів примусу в разі невиконання цього обов'язку³. Сейм ухвалив:

1) Всі виборці Буковини, які вибирають членів державної ради чи сейму, мусять явитись особисто в дні виборів перед виборчими комісіями (§ 8);

2) Хто цього виборчого обов'язку не виконав і не представив достойних оправдань, підлягає грошовій карі в сумі від 1 до 50 крон; грошова кара не замінюється арештом (§§ 2, 8);

3) Як поважна причина неявки розглядається хвороба самого виборця чи хвороба в родині і невідкладні торгово-промислові справи, справи урядові, перебування за кордоном (§ 3);

4) Кару призначає повітова влада (§ 4)⁴;

¹ Robert A. Kann. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Erster Teilband. – S. 331, 333-335.

² Див.: Венк С. Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе. – Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – Москва: ИСБ РАН, 1995. – С. 17-18.

³ Закон про охорону свободи виборів і про виборчий примус. – Чернівці: Руська Рада, 1911. – С. 21.

⁴ Буковина. – 1909. – Ч. 226.

5) Притягнутим до відповідальності за невиконання виборчого обов'язку громадянам надається право усно чи письмово оскаржити в повітовій управі рішення про призначення кари у 8-денний строк з часу повідомлення про покарання (§ 7).

Дещо раніше 26 січня 1907 року був прийнятий закон, який визначав покарання за порушення виборчого порядку. Так, виборчий підкуп карався позбавленням волі на строк від 1 до 6 місяців; поширення невірних даних про час і місце виборів, фальшивої інформації про намір кандидатів у депутати відмовитись від балотування – адміністративним арештом (від 1 до 6 тижнів); фальсифікація підсумків виборів – адміністративним арештом від 1 до 6 місяців. Таке ж покарання накладалось за порушення принципу таємності голосування, за примусове спонукання кандидата в депутати до зняття своєї кандидатури. Закон передбачав також покарання за “прилюдне частування виборців” у день виборів. Усі названі порушення виборчого закону підлягали юрисдикції повітових судів або повітових управ.

Повноваження депутатів розпочиналися з моменту затвердження їх обрання на спеціальному засіданні першої сесії новообраного сейму та прийняття присяги на вірність цісарю. Вони володіли правом ухвального голосу (тільки особисто) з усіх питань, що виносились на розгляд сейму та сформованих ним органів.

Депутати володіли правом пропонувати питання до порядку денного сеймових засідань, вносити проекти рішень, петиції (заяви) від імені своїх виборців*. Депутат сейму мав також право на звернення (запити, інтерпеляції) до будь-якої урядової установи й отримання на нього письмової відповіді.

Сеймові депутати володіли імунітетом. Положення про нього були сформовані в імперському законі від 3 жовтня 1861 року. § 1 цього закону визначав, що депутати державної ради й

* Такі заяви громадян від їх делегацій чи представників без депутата не приймалися.

обласних сеймів не могли бути притягнуті до відповідальності за голосування та вираження думок при виконанні своїх обов'язків.

У відповідності з § 2 члени державної ради і сеймів не підлягали затриманню без їх згоди і не могли притягуватись до судової відповідальності за карні діяння (крім випадків захоплення на місці злочину, але й у такому разі суд був зобов'язаний повідомити сейм про арешт).

На вимогу сейму попереднє затримання скасовувалося, а судове переслідування відкладалося на всю сесію (це право поширювалось і на час перерви засідань)¹. Ці положення були конкретизовані відповідним рішенням буковинського сейму.

Сейм обирався на 6 років (за весь час його існування було 11 виборчих періодів) і працював посесійно. Перша сесія буковинського сейму розпочалась 6 квітня 1861 року.

Сесії призначалися цісарем, в основному, восени. Характерно, що в різних коронних землях сейм скликався неодноразово. Так, у 1903 році буковинський сейм був скликаний 10 вересня, у Нижній Австрії, Галичині, Каринтії – 14 вересня, у Верхній Австрії – 17-го, у Моравії і Штирії – 21-го, у Крайні – 22, в Чехії і Тіролі – 29-го. При цьому сейми не мали права на безпосередні зносини між собою. Їм заборонялося видавати маніфести, що фактично позбавляло можливості безпосередньо звертатися до народу.

Цісар міг розпустити сейм будь-коли, ще до закінчення встановленого строку повноважень. Очолював сейм маршалок (Kreishauptmann, капітан), який призначався цісарем. За весь час існування буковинського сейму його маршалками були:²

Євген Гакман	1861–1863
Євдоксій Гурмузакі	1864–1874

¹ Областное, административное и общинное устройство Галиции по австрийскому законодательству. – Петроград: Гос. типограф., 1915. – С. 6.

² Див.: Biedrzycki E. Historia polakow na Bukowini. – Krakow: Nakl. Univ., 1973. – P. 77-78.

Антон Кохановський	1875–1884
Олександр Василько-Серетський	1884–1893
Ян Лупул	1893–1904
Юрій Василько-Серетський	1904–1910
Олександр Гурмузакі	1911–1918

Є.Гакман за походженням українець, А.Кохановський – поляк, а всі інші – румуни.

Виконавчим органом сейму, його своєрідним “адміністративним урядом”, був крайовий виділ, який формувався з числа депутатів сейму. Одного представника до його складу обирала перша курія, одного – депутати від міст і торговельно-промислової палати, одного – представники від сільських громад, а ще одного обирав весь сейм. Одночасно для кожного члена крайового виділу обирався заступник. Члени крайового виділу повинні були проживати у Чернівцях. Вони отримували призначувану сеймом платню. Очолювався крайовий виділ маршалком сейму¹.

Після виборчої сеймової реформи (з 1911 року) число членів крайового виділу зросло до 6. У 1911 році до складу виділу входили українці Є.Пігуляк і О.Попович, вірменин К.Стефанович, румун А.Ончул, єврей Н.Вендер. У період між сеймовими сесіями крайовий виділ порядкував усіма належними до компетенції сейму справами. Компетенція виділу визначалася крайовою конституцією, а також спеціальною інструкцією².

Порядок денний сейму формувався з урядових пропозицій, пропозицій крайового виділу чи сеймової комісії та пропозицій окремих депутатів. Черговість розгляду питань визначалась маршалком сейму, але першочерговими, безперечно, були ті, що пропонувалися крайовим урядом. Тривалість, інтенсив-

¹ Про буковинський сейм краєвий і про вибори до сейму. Поученє для буковинських руских виборців, видане політичним товариством “Руска Рада” в Чернівцях. – Чернівці, 1890. – С. 6.

² Instruktion für die Geschäftstätigkeit des Bukowiner Landesausschusses. – Gzernowitz, 1910.

ність сесій сейму бували різними. У 1905 році, наприклад, осіння сесія сейму тривала 4 тижні. За цей час ухвалено 33 законопроекти, розглянуто 59 пропозицій, улагоджено 416 петицій¹.

Для прийняття правомочного рішення вимагалась присутність більше половини від депутатського складу сейму. Рівність голосів при голосуванні означала відхилення обговорюваної пропозиції. “Для внесення будь-яких змін до Крайового статуту і Крайового виборчого закону... потрібна була присутність щонайменше трьох чвертей усіх депутатів і згода не менше двох третин присутніх”².

Законодавством передбачалось кілька стадій прийняття сеймових рішень. Спочатку пропозиція про розгляд того чи іншого питання без обговорення передавалась на розгляд відповідної комісії. Після цього підготовлений комісією проект рішення виносився на розгляд сейму (в першому читанні). Доопрацьований проект голосувався по структурних частинах і загалом у другому читанні. Далі сеймове рішення мусило бути засвідчене (контрасигноване) відповідним міністром і санкціоноване цісарем. Отже, рішення сейму, по суті, ставало “актом цісарської волі”. Саме залежністю крайового сейму від монарха перш за все визначався несаможітний характер Буковини як коронної землі. Це було характерно і для інших спадкових земель Габсбургів. Діяльність президента краю і всіх підлеглих йому адміністративних установ не підлягала контролю сейму.

Офіційною (робочою) мовою сейму була німецька мова. По-німецьки депутати виступали на засіданнях, німецькою мовою велось діловодство.

Важливими робочими органами сейму були постійні комісії: фінансова, мандатна, правнича, адміністративна, петиційна, шляхова, економічна, депутатської недоторканості та ін. Чи-

¹ Народна рада. – 1905. – Ч. 24.

² Шибя О.М. Правовий механізм функціонування сойму Буковини (1861-1914 роки). – Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Правознавство. Вип. 1. – Чернівці: “Рута”, 1996. – С. 49.

сельність цих комісій була різною. Дозволялось брати участь у роботі кількох комісій. Більшість комісій очолювались німецькомовними і румунськими депутатами. У 1905 році, наприклад, конституційну комісію очолював Відман, адміністративну – Калінеску, фінансову – Вольчинський, шкільну – Лупу, економічну – Ончул. Помітну роль в організації роботи сейму відіграло і його бюро, куди входили маршалок, його заступники, секретарі та керуючий справами.

Одним із центральних аспектів історії буковинського сейму є визначення реальних меж його компетенції. Її розгляд вимагає звернення до конституційного закону про імперське представництво (“Grundgesetz über die Reichsvertretung”) від 21 грудня 1867 року, який визначив повноваження державної ради та земельних представницьких органів, їх співвідношення і взаємозв’язок.

Компетенція державної ради вже розглянута нами у попередньому розділі. В найбільш загальному вигляді § 11 Закону про імперське представництво визначав її так: “До предметів відомства імперської ради належать всі справи, що стосуються прав, обов’язків та інтересів, спільних для всіх представлених в імперській раді королівств і областей...”¹.

“Всі інші предмети законодавства, які на точній основі цього закону не віднесені до відання імперської ради, – говориться в § 12 закону*, – підлягають віданню обласних сеймів королівств і областей, представлених в імперській раді, і вирішуються в обласних сеймах і при їх сприянні, відповідно до ос-

¹ Извлечение из основного государственного закона об имперском представительстве 21 декабря 1867 года. – Областное, административное и общественное устройство Галиции по австрийскому законодательству. – С. 1.

* Положення § 12 наводяться в редакції, встановленій ст. III закону від 26 січня 1907 року.

новних засад державного устрою”^{**}. Правда, цей же параграф передбачав право земельного сейму передати будь-які питання своєї компетенції на обговорення і розгляд державної ради¹.

Детальне визначення компетенції буковинського сейму міститься в крайовій конституції від 26 лютого 1861 року (§§ 16-25). Тут виділяються три групи повноважень.

До першої належали ті, що стосувалися суто крайових справ (культура краю; громадські будівлі, що зводились за крайовий рахунок; підтримка добродійних установ за рахунок крайових коштів, використання крайових прибутків). До другої групи входили так звані делеговані повноваження (справи місцевих громад, церковні та шкільні справи, розквартирування військових підрозділів). Третю групу складали справи щодо устрою краю, які відносились до відання сейму різними спеціальними імперськими законами (наприклад, законом про громади від 3 березня 1861 року, законом про будівництво та збереження недержавних доріг і шляхів від 27 квітня 1861 року та ін.). Правові рамки цієї компетенції залишалися майже незмінними до кінця входження Буковини до Габсбургської монархії.

Нові сеймові закони стосувались перетворення землі в об'єкт купівлі-продажу, формування крайового бюджету, встановлення місцевих податків і зборів, управління крайовим земельно-викупним фондом (створеним згідно з урядовим розпорядженням від 12 листопада 1853 року), крайовим фондом, пропінаційним фондом, фондом крайових лікувальних закладів, розвитком банківської справи, управління місцевими та сільськими громадами, розвитком культури, освіти, охорони здоров'я, церковними справами.

^{**} Положення § 12 наводяться в редакції, встановленій ст. III закону від 26 січня 1907 року. – С. 3.

¹ Извлечение из основного государственного закона об имперском представительстве 21 декабря 1867 года. – Областное, административное и общественное устройство Галиции по австрийскому законодательству. – С. 3-4.

Сейм не мав якоїсь чіткої програми законотворчої діяльності як на найближчу, так і на більш віддалену перспективу. На його розгляд надсилалися і загальноімперські закони, але тільки для ознайомлення та з'ясування ставлення сейму до них. Подібний "розгляд", як правило, завершувався висловленням схвальної оцінки.

Головна сфера діяльності сейму стосувалася крайових господарських справ. В її основі лежало формування фінансових можливостей. У цьому плані до відання краю належали, перш за все, розробка і прийняття крайового бюджету. Але бюджетні права знову ж таки зводилися в основному до введення додатків до прямих державних податків. Крайові додатки, які не могли перевищувати 10% прямих державних податків, щорічно затверджувались сеймом (вища ставка податку була можлива тільки з дозволу цісаря).

Були ще й громадські додатки. Якщо їх сума знаходилася в межах 50% від прямих податків, то їх затверджував крайовий виділ, а якщо більша – сейм приймав відповідний закон. Ці додатки іноді навіть перевищували основну податкову суму.

Часто всі ці додатки були просто необхідними для вирішення невідкладних завдань. Наприклад, на 1896 рік крайова шкільна рада передбачила видатки 342 670 фл. Розглянувши питання фінансування шкільної справи, сейм установив, що на ці видатки було лише 160 296 фл. доходів (80 000 давав православний релігійний фонд, 58 000 – громади і двірські обшари). Покрыття суми в 181 401 фл. можливе було лише через збільшення податків¹.

Але іноді навіть це не вирішувало справи. Так, на засіданні 23 вересня 1905 року сейм прийняв рішення про зрівняння зарплати вчителів з оплатою праці державних урядників VIII-XI рангів. У квітні 1908 року це рішення було відхилене (несанкці-

¹ Буковина. – 1896. – 18 січня.

оноване) з огляду на складні фінансові проблеми в краї і державі¹.

На які ж нужди витрачались кошти, що знаходились у розпорядженні сейму та крайового виділу? У 1863 році, наприклад, ці кошти розподілені за 16 статтями. На власні сеймові потреби витрачено 14 975,68 флоринів (18,6% усієї суми); на утримання крайового виділу 9 330,62 фл. (11,6%); утримання лікарень – 17 932,76 фл. (22,3 %); витрати на жандармерію – 5 610,88 фл. (6,9%); утримання крайових доріг – 522,16 фл. (0,6%); утримання крайової акушерської установи – 2 176 фл. (2,7%); санітарні витрати – 1 714,87 фл. (1,7%); витрати на щеплення – 1 027,19 фл. (1,2%); витрати на обслуги – 668,3 фл. (0,83%); витрати на покриття вексельних операцій – 1 013,15 фл. (1,26%); премії за вбитих хижаків – 354,37 фл. (0,44%); витрати на переміщення втікачів – 46 фл. (0,05%); витрати на крайову бібліотеку і музей – 1 830,31 фл. (2,27%); інші витрати – 2 832,39 фл. (3,5%)².

У подальшому крайовий бюджет значно виріс. Змінилась дещо і структура витрат. На перше місце вийшло фінансування шкільництва. З крайового бюджету фінансувалось також будівництво лікарень, залізниць, доріг, адміністративних приміщень, крайова агрокультура, зведення протипаводкових дамб і регуляція рік, утримання жандармських постів, розквартирування війська, виплачувалась заробітна плата і пенсії крайовим службовцям, вчителям і лікарям. Усі ці видатки на початку ХХ ст. стали непосильними для місцевого бюджету³.

¹ Буковина. – 1908. – Ч. 47.

² Див.: Шибя О.М. До історії становлення і розвитку крайового самоврядування на Буковині (Буковинський ландтаг у 1861-1914 роках) // Ерліхівський збірник. Вип. 1. – Чернівці, 1994. – С. 44.

*Див.: Шибя О.М. Формування фінансової бази органів місцевого самоврядування на Буковині в період 1861-1914 років // Проблеми фінансового права. Міжнародна наукова конференція. Вип. 2. – Чернівці, 1996. – С. 298-299.

Реальний вплив сейму на політичний, економічний та культурний розвиток краю, безумовно, не залишався незмінним. Загалом він зріс як з точки зору законотворчих, так і контролюючих функцій. З цієї точки зору в історії буковинського сейму виділяють щонайменше два періоди – до 1903 року і після. Зокрема, так вважає А.Жуковський. “...Спочатку, – пише він, – роль майже декоративної інституції... і за складом, і реальними можливостями працювати...”¹. Становище, на його думку, корінним чином змінилося після створення в сеймі у 1903 році “Вільнодумного союзу”. “Щойно відтоді автономна управа краю із своїми різними інституціями ставала дійсністю: у ній брали участь всі народності Буковини”². Загалом з таким висновком можна погодитись. Але ніколи “сеймова” автономія Буковини не підіймалася до рівня розвинутих австрійських коронних земель. Основним об’єктом сеймового законодавства були крайові господарські справи. Бюджетні права сейму обмежувалися встановленням додатків до державних податків, а контрольні – до нагляду за міськими та сільськими органами самоврядування.

4.2. Міське самоврядування

На час приєднання Буковини до Австрії у містах останньої адміністративно-правові відносини будувались на принципах магдебурзького права, основою якого було юридичне оформлення економічної значимості та визнання суспільної ролі міщан. Магдебурзьке право узаконювало стан міського населення як самостійного прошарку, визначало основні норми самоврядування.

До буковинських міст перший австрійський військовий намісник краю генерал Г.Сплени у своєму “Описі Буковини” відніс Сучаву, Чернівці, Серет і Вижницю. У 1774 році у Чернів-

¹ Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга. – С. 43.

² Там само. – С. 47.

цях проживало 290 сімей, у Вижниці – 125, у Сучаві – 76, у Сереті – 72¹.

Відразу ж після австрійської окупації Чернівці і Сучава стали центрами дистриктів. Але адміністративним центром усього краю були визначені Чернівці. Становище крайової столиці зумовило швидкий ріст населення Чернівців. За 13 років військової австрійської адміністрації воно подвоїлося, склавши у 1787 році 2686 чоловік. Протягом ХІХ століття населення Чернівців збільшилося майже в 10 разів, досягнувши у 1900 р. 47575 мешканців².

Вже у 1775 році Сплєні запропонував утворити в буковинських містах магістрати, які мали складатися із міського судді, нотаря, шести сенаторів, ярмаркового судді і певного числа виконавчих урядників. Пізніше, у 1779 році подібну пропозицію зробив і другий військовий намісник Буковини генерал К.Енценберг. На його думку, магістрати мали складатися з бургомистра і 4-х членів міської ради, до відома якої входив розгляд дрібних правопорушень і судових спорів³. Якоюсь мірою Енценберг реалізував свій задум. З його донесення Генеральному командуванню у Львові від 6 жовтня 1781 році довідуємось, що міське управління у Чернівцях складалося з міського судді, 4 радників (або батьків міста) та одного міського писаря⁴.

До австрійських часів у Чернівцях діяв інститут старост (з 1499 року їх змінилось більше 50). Старости відповідали за збір податків, за порядок, за проведення ярмарків⁵. Староста

¹ Сплєні, Габріель фон. Опис Буковини. – С. 21-22.

² Вечерка Х. Розвиток міста Чернівці, 1775-1900 // *Аннали Буковини*. – Том. IV. – 1997. – № 3. – С. 674.

³ Див.: Kaindl R.F. *Geschichte von Czernowitz*. – S. 101.

⁴ Polek J. *Czernowitz. Historische Skizze // Oesterreichische Städtebuch/ Statistische Berichte größeren österreichischen Städten*. 11 Jahrgang 1888. – Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1888. – S. 3.

⁵ Див.: Wagner R. *Von Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. Festgabe zu seinem 80. Geburtstag*. – Ausburg: Hofmann – Verlag, 1991. – S. 218.

Чернівців також підтримував дипломатичні відносини з Польщею, мав суддівську владу. Старостами призначалися лише знатні бояри. В разі відсутності старости його повноваження виконував митник¹.

В час військової адміністрації Чернівці отримали свій герб, який був використаний на міській печатці 1784 р. На ній була зображена відчинена міська брама із сімома зубцями, в отворі якої поміщався двоголовий австрійський орел з щитком на грудях. Щиток перетинався горизонтальною лінією. Над брамою у два ряди розміщувалися вісім каменів, під нею – дві перехрещені лаврові гілки².

Рескриптом двора від 25 серпня 1785 року Придворна військова рада (Hofkriegsrath) доручила Енценбергу розробити проект міського порядку (Städteordnung) для трьох міст – Чернівців, Сучави і Серету та представити його для схвалення урядові. Такий проект був вироблений* і всередині грудня 1785 р. направлений Галицькому генеральному командуванню. Найбільший інтерес у цьому документі викликають розділ I (“Про конституцію 3-х міст і їх магістрати”) та розділ V (“Розподіл обов’язків між членами магістрату”)³.

¹ Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Чернівецька область. – К.: Гол. ред. української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – С. 64-65.

² Масан О. Європейські символи Чернівців // Буковинський журнал. – 1992. – № 4-5. – С. 167; Масан О.М., Чеховський І.Г. Чернівці: 1408-1998: Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто, 1998. – С. 8.

* Його оригінал (60 сторінок рукопису) виявлений дослідниками у Відні в архіві міністерства внутрішніх справ. У державному архіві Чернівецької області збереглась переписка військової адміністрації Буковини з Придворною військовою радою про склад, управління та судові функції Чернівецького і Сучавського магістратів (ДАЧО, ф. 29, оп. 1, спр. 45).

³ Див.: Enzenberg's Entwurf des Städteordnung für die Bukowina. – In: Ziegler F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militär – Verwaltung (Siebente Bilderreihe. – Die Jahre 1785 und 1786). – Czernowitz: Pardini, 1990. – S. 62-67, 92-94.

§ 1 першого розділу визначав, що “три буковинські міста – Чернівці, Сучава і Серет – повинні у майбутньому бути вільними містами, а їх мешканці, що отримують бюргерське право, будуть розглядатися як вільні громадяни”.

У § 3 підкреслювалось, що в містах “не повинні існувати відокремлені німецькі, молдавські, вірменські та інші громади, а всі разом повинні складати лише одну – єдину громаду...”. Тут же підкреслювалось, що “повинно якомога більше заохочуватись збільшення кількості німецьких громадян”.

§ 4 регулював порядок заселення міст: “Ті, хто хоче будуватися або поселитися у містах, повинні легітимізуватися по свідченням (свідоцтвом) інстанції, від якої вони приходять, про свою добру поведінку і чесну роботу і про те, що вони мають трохи коштів, аби будуватися чи купити житло, для того, щоб міста не заповнювалися безпутними і невідомими елементами, які швидко стануть тягарем для них”.

§ 5 передбачав, що громадянське право (бюргеррехт) повинне надаватися перш за все митцям, пристойним і стараним ремісникам, торговцям, мануфактурникам і селянам, які мають значні заслуги в обробітку землі. За надання бюргерського права і почесного титулу до міського фонду мала бути сплачена помірна плата.

§ 6 дозволяв звільнення на 10 років ремісників, митців і мануфактурників, які оселялись у містах і здобували бюргерські права, від усіх виплат землевласнику, звільнення від панщини і поставки рекрутів, від розквартирування війська і поставки кінної упряжі.

§ 7 вводив громадянську присягу: “Передовсім його царській величності, Придворній військовій раді, Галицькому генеральному командуванню мають підлягати ці міста, бути відданими їм з усією вірністю і доводити свою лояльність як наслідок складеної присяги”.

§ 8 (“Вибір магістрату”) давав містам дозвіл зі свого середовища обирати магістрати як свою безпосередню владу, “яку вони мають визнавати як свою першу інстанцію і віддавати їй

належну пошану”. І оскільки міська громада мала складати єдине тіло без огляду на національність і релігію, їх магістратами можна було обирати тих (крім євреїв), хто для цього найбільше підходив і міг найкраще завідувати довіреною установою.

Згідно з § 9 магістрат у кожному з 3-х міст мав складатися з одного міського судді і 4-х членів магістрату, які повинні були обиратися громадянами на 3 роки більшістю голосів. Вибори мали відбуватися лише за попередньо одержаною згодою земельної адміністрації і під головуванням присланого нею комісара. Спеціально створений громадянський комітет повинен був запропонувати як на посаду міського судді, так і на посади членів магістрату по три підходящі кандидатури. Якщо у комісара проти названих кандидатур не було ніяких заперечень (якщо були, то комітет мав запропонувати іншу), то тоді вся громада мала обирати найдостойніших більшістю голосів. У проекті підкреслювалось, що слід пильнувати за тим, аби у магістраті одночасно були представники різних націй, щоб не виглядало, ніби тій чи іншій нації надається перевага.

§ 10 визначав, що після виборів обрані мають бути названі комісаром з виборів у земельній адміністрації для затвердження. Після затвердження земельна адміністрація мала привести їх до присяги і представити всій громаді.

Для підвищення ефективності роботи магістрату § 11 передбачав, що кожне місто повинне потурбуватися про доброго адвоката, який хоч трохи розбирався б у праві і мовах, якими розмовляють у краї. У виконанні канцелярських справ йому мав допомагати писар. Крім того у Чернівцях і Сучаві пропонувалося ввести посади поліцейських інспекторів, службовця магістрату і по 2 нічних сторожі. §§ 12-13 регламентували питання зарплати працівникам магістратів у Чернівцях, Сучаві і Сереті.

Згідно з § 14 всі справи магістратів поділялися на судові (правові), економічні та політичні.

А ось як виглядав розділ проекту про “розподіл справ у магістраті” (розділ V).

§ 1 цього розділу вимагав: “Щоб кожен член магістрату був повністю задіяний, необхідно, щоб справи розподілялись належним чином, щоб кожен знав, у чому полягає його функція”. Міський суддя (§ 3) із залученням адвоката повинен був здійснювати нагляд за всім, головувати на засіданнях магістрату. Два члени магістрату призначалися міськими казначеями і займалися збором прибутків (§ 5). Третій член магістрату повинен був виконувати функції головного шефа поліції, здійснюючи загальний нагляд за поліцейською справою. У Чернівцях і Сучаві йому підпорядковувалися поліцейські інспектори, у віданні яких знаходилось і забезпечення розквартирування військ (§ 6). Четвертому члену магістрату доручалися функції керівника податкової служби (§ 7). § 8 визначав, що на обов’язкові щотижневі засідання повинні з’являтися всі співробітники (магістрату) і ніхто не мав права бути відсутнім без поважних причин.

Львівське генеральне командування без жодних змін направило проект Енценберга до Відня. 26 січня 1786 року Придворна військова рада отримала його і вже 8 лютого схвалила більшу частину пропозицій. Одночасно були внесені деякі поправки. Рішення Придворної військової ради стало першим спеціальним правовим актом, що визначив статус буковинських міст і порядок управління ними (“Міське упорядкування” стосувалося Чернівців, Сучави, Серету).

Перші вибори до Чернівецької міської ради (управи) відбулися 7 травня 1786 року під наглядом спеціального комісара. Міським суддею став Василь Палладій, а радниками – Георгій Димитрович, Тодор Попович, Йосиф Гампель і Микола Фьолькер¹. Міський суддя здійснював загальне керівництво магістратом, виконував суддівські функції (до розгляду в магістраті приймалися лише дрібні майнові справи до 10 гульденів, що стосувалися осіб, нешляхетних станів). Були обмеження і фінансово-

¹ Масан О. Старі Чернівці на рубежі епох, культур, цивілізацій // Вітання з Чернівців // Gruss aus Czernowitz. – Чернівці: Вид. спілка “Час”, 1994. – С. 90.

розпорядчі функції магістрату: він мав право на самостійні видатки в межах 10 гульденів, а на більші – потребувався дозвіл окружної влади. У наступні роки на посаду голови Чернівецької міської управи обирались Леопольд фон Лаутербах (1787-1794), Антон Тома (1794-1795), Йозеф Гампель (1796-1800, 1802-1811), Карл Фугнер (1800-1802), Олександр Бельдович (1811-1817), Андреас Клуг (1817-1832).

Уже через 5 місяців після введення розглянутого вище міського порядку колишня система управління краєм розпалася. Буковина (як 19-й округ) була приєднана до Галичини. Чернівці перетворилися в головне окружне місто. Тут знаходилось окружне управління. Порядок формування магістрату дещо змінився. Спочатку обирався бюргерський комітет, який потім обирав суддю і радних. Поступово зростав персонал магістрату. У 1796 р. до його складу входили поліційний ревізор, синдик, рахівник, 7 поліцаїв на чолі з капралом, два нічні сторожі, наглядач школи, наглядач шпиталю, лісничий і єгер.

Декретом Придворної канцелярії від 12 березня 1807 року знову була врегульована діяльність міської управи. Вона складалася з голови, актуарія, міського касира, 2-х канцеляристів та 7 поліцейських службовців¹. Такі управи існували тоді в більшості міст Галичини. До їх відома належало управління міськими маєтками, адміністративні справи, поліція, а також суд для вирішення справ про опікунство, цивільних і карних справ².

У 1821 р. у відповідності з цісарським розпорядженням у Чернівцях було введено громадянське право і громадянську присягу. А з 1822 року бере свій початок упорядкований реєстр (список) громадян Чернівців. Тоді започаткована “Громадянська книга окружного міста Чернівці”. Це був солідний фоліант із золотим тисненням, через що й отримав назву “золотої книги”.

¹ Oesterreichisches Städtebuch. 11 Jahrgang. 1888. – S. 4.

² Див.: Петрів Р. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772-1850). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 55-56.

Першим громадянську присягу 4 липня 1822 року прийняв Йозеф Шнірх¹. Місто отримало право надання громадянства у Чернівцях (плата – не більше 20 флоринів) та почесного громадянства (за особливі заслуги)².

Вже в першому міському статуті 1786 р. розрізнялись корінні громадяни Чернівців і новоприбулі, новопоселенці. Для стимулювання припливу останніх гарантувався ряд особливих свобод, а перш за все – безплатне виділення місць під забудову, тридцятирічне звільнення від податків та десятирічне звільнення від орендної плати за землю кам'яних новобудов. За статутом 1864 р. в громаді виділялися члени громади, співгромадяни та іногородні. Питання про надання громадянства вирішувала сама громада. Але претендувати на це право могли далеко не всі бажуючі, а лише ті чоловіки, які вільно управляли своїм майном, не були обмежені у виборчих правах і сплачували протягом 3 років не менше 20 гульденів будинкового або земельного податку (на території громади). Міська рада володіла можливістю надавати права почесного громадянства. Втрата члена громади наступала в разі припинення австрійського громадянства, належності до громади, вчинення злочину.

До "іногородніх" Закон від 15 жовтня 1869 р. відносив усіх осіб, які не належали до членів громади. Вони мали право бути на території Чернівців за умови дотримання "бездоганного способу життя" і наявності засобів для існування, щоб не стати "тягарем для громади". В разі утисків з боку громади іногородні мали право звернення до крайового управління.

Нове врегулювання самоврядування у Чернівцях відбулося в 1829-1832 роках у відповідності з директивами Придворної канцелярії від 29 жовтня 1829 року та від 2 вересня 1832 ро-

¹ Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz. – S. 119.

² Симигинович С. Підручник для громадської управи в воєводстві Буковині для ужитку членів ради громадської і громадських секретарів. На руске переклав др. Стефан Смаль-Стоцький. – Чернівці, 1904. – С. 17.

ку. Міська управа була реорганізована в магістрат з обмеженими правами¹. Його очолював бургомістр. Першим з них став юрист Франц Лігоцький з Моравії (1832-1848). Далі бургомістрами іменувались Адальберт Суханек (1848-1856), Йозеф Ортинський (1856-1859), Йозеф Лепши (1859-1861), Юліус Губріх (1861-1864)².

Врегулювання магістрату у 1832 році значно розширило коло повноважень міського самоврядування. Вже заходи Ф.Лігоцького засвідчили ефективність нововведень. Систематичними стали засідання громадського комітету, значно виріс міський бюджет. 20 березня 1848 р. розпочала діяти міська ратуша. А після реорганізації владних структур у 1855 році магістрат виконував також політичні функції на терені міста. Цим він прирівнювався до окружного управління і підлягав безпосередньо земельному урядові. Але занадто великий вплив земельних і районних владних структур, мале значення міської управи, безперечно, гальмували розвиток міста.

Лише закон від 8 березня 1864 року дав Чернівцям окремий статут, що запровадив автономію міської громади. Територію громади утворювали центральна частина Чернівці та передмістя Роша, Клокучка, Калічанка і Гореча. З невеликими змінами (від 15 жовтня 1869 року, 23 грудня 1873 року та ін.) цей статут діяв до кінця входження Буковини до складу Австро-Угорщини. Він налічував 109 статей і передав управління Чернівцями до рук міської громадської ради і магістрату. § 12 статуту визначив, що рада громади є постановляючим і контролюючим органом, а магістрат – адміністративним, виконавчим.

Наприкінці ХІХ ст. подібну автономію мали 33 міста в Ціслейтанії, 26 – в Угорщині і 21 – в Хорватії та Словенії. За числом жителів серед міст Австро-Угорщини Чернівці у 1896 р. посідали 12-е місце (позаду Відня, Будапешта, Праги, Триєста,

¹ Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz. – S. 109; ДАЧО, ф. 39, оп.1, т.1.

² Див.: Wagner R. von Moldauwappen zum Doppeladler. – S. 224.

Львова, Граца, Брно, Кракова, Дебрецена, але нарівні, наприклад, з Лінцем)¹.

Чернівецька міська рада складалася із 50 виборних представників громади. Члени ради обирались на 4 роки. Через кожні два роки половина складу ради оновлювалась шляхом виборів (вперше ця половина була визначена жеребкуванням). Дозволялось і повторне обрання при відсутності “жодної законної перешкоди” (§ 38)². Такі засади формування виборних органів були характерні і для інших міст Австрії. Так, Львівська міська рада за статутом 1870 року складалася із 100 депутатів, які спочатку обирались на 3 роки, а з 1896 р. – на 6 років, але через кожні 3 роки 50 депутатів у порядку жеребкування віддавали свої місця в раді заново обраним депутатам.

Заміщення вакансій вибулих у силу різних причин членів ради відбувалось, як правило, одночасно з додатковими виборами, які проводились кожного другого року. Якщо ж число вибулих депутатів досягало 12, то ще до настання додаткових виборів призначались спеціальні вибори.

Члени громадської ради виконували свої функції безплатно, але при виконанні громадських справ, що вимагали витрат, могли претендувати на їх компенсацію з каси громади (§ 45)³.

Засідання ради були прилюдними, хоча за клопотанням головуючого або 5 депутатів могли оголошуватися закритими (крім засідань, на яких розглядалися розрахунки громади або договори громадян). Депутації на засідання не допускалися (§§ 79-80)⁴.

У розділі II статуту визначались повноваження міської ради. В § 57 зокрема говорилось, що вона “повинна всебічно

¹ Czernowitz im Vergleich mit anderen Städtlen // Bukowiner Nachrichten – Kalender für das Jahr 1897. Zweites Jahrgang – Czernowitz, 1897.– S.99.

² Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – Czernowitz: Im Selbstverlage des Stadtmagistrates, 1895. – S. 16-17.

³ Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – S. 20.

⁴ Ibid. – S. 32.

охороняти інтереси громадян і законним шляхом піклуватись про їх задоволення”. На практиці це означало, що рада здійснювала такі види діяльності (§§ 55, 58-68)¹:

- організовувала виконання загальнодержавного та крайового законодавства, постанов і розпоряджень вищестоящих органів влади та управління;
- влаштовувала наступні чергові вибори вибулих членів ради;
- стежила за використанням та збереженням громадського майна;
- дбала про утримання в належному стані громадських доріг, вулиць, площ, мостів, парків;
- контролювала якість продовольства, яке продавалося на базарах, ярмарках, в магазинах міста, та точність зважування товару;
- організовувала і направляла діяльність різних підрозділів поліції та пожежної служби;
- забезпечувала будівництво та утримання народних шкіл і лікувальних закладів;
- турбувалася про розвиток і утримання комунального господарства Чернівців (електроосвітлення, трамвайного руху, водогону, каналізації);
- організовувала благодійні акції, створювала фонди допомоги бідним;
- врегульовувала дрібні спори між фізичними та юридичними особами.

Відповідно до цих завдань міська рада поділялася на секції. У 1887 році їх було 5. Перша секція у складі 7 осіб займалася організаційно-правовими питаннями, переписами, статистикою, ощадними касами. Друга секція (7 осіб) відала фінансами, розквартируванням військових. Третя, також у складі 7 осіб, займалася будівництвом, технічними роботами, протипожежною службою, освітленням міста. До компетенції четвертої секції (5

¹ Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – S. 23-29.

осіб) належали питання діяльності місцевої поліції, санітарної служби, допомоги бідним. П'ята секція (5 осіб) вирішувала культові та освітні справи. Для вирішення окремих питань у складі ради створювались і спеціальні комісії¹.

У 1887 році відбулось 65 відкритих і 32 закриті пленарні засідання, 134 засідання секцій і комісій міської ради. На них було розглянуто 613 справ, з яких у правовій секції – 124, у фінансовій – 272, у будівельній – 119, у поліцейській – 31, у культурній і шкільній – 37, у спеціальних комісіях – 30.

Але будучи авторитетним органом самоврядування, міська рада далеко не завжди справлялася зі своїми завданнями. Ось як писав про це у статті "Криза в Чернівецькій міській раді" ("Czernowitzer allgemeine Zeitung") професор правничого факультету Чернівецького університету Євген Ерліх (у передруці "Буковини"): "Управа громади є у всіх галузях образом неладу, занедбання, якому пари не можна знайти ніде. Те, що діється, – се чистий сором. Але до того сорому, здається, – не має в міроздатних кругах почуття ніхто. Правда, всі органи громади ... мають цілий ряд дуже почесних мужів – осіб, що можуть стати окрасою кожної корпорації, та все таки загальне враження дуже сумне". Є.Ерліх оголосив про намір створити у Чернівцях "партію чистих рук" без різниці національності та віросповідання і з девізом: "Сьома заповідь"².

Міська рада підлягала безпосередньо земельному урядові, який стежив за тим, щоб вона не переступала своїх повноважень. Від сейму міська рада залежала лише у випадках великих продаж нерухомого майна (на суму більше 10.000 фл.), отримання значних субсидій і т. ін. Інші майнові справи рада вирішувала самотійно.

¹ Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1887 / Vorgelegt vom Bürgermeister Anton Ritter Kochanowski von Stawczan. – Czernowitz : Verlag des Stadtmagistrates, 1889. – S. 63-78.

² Буковина. – 1905. – 13 грудня; Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für des Jahr 1887. – S. 65.

Все майно міської громади було точно проінвентаризоване із зазначенням цін, об'єктів, розмірів, площ. Кожен член громади мав право у будь-який час перевірити наявність і стан цього майна. Вважалося, що громадське майно повинне щороку давати прибуток, за рахунок якого розвивалося виробництво, вирішувалися соціальні та культурні проблеми. Формально кожний член громади мав право на використання певної частки громадського майна.

Чи не найскладнішим для міської ради (і магістрату) було питання про формування власного бюджету. За два місяці до кінця року бургомістр був зобов'язаний представити господарський план і проект бюджету на наступний рік і затвердити їх на сесії міської ради за місяць до початку наступного року. Не пізніше, як через три місяці після закінчення господарського року бургомістр повинен був прозвітувати про використання громадського майна у минулому році. За два тижні до звіту коротка інформація про основні наслідки господарювання вивішувалася у магістраті і була доступна для всіх жителів міста.

З метою нагромадження коштів для будівництва та соціальних фондів міська рада могла вводити "Громадські податки". Вони визначалися як певний процент від основних державних податків, як націнка на певні товари або якась робота на користь громади. Якщо громадський податок перевищував 60% від державного податку, а націнка на товар була вищою, ніж 75%, то їх введення мало затверджуватися крайовим віділом. Громадяни мали право у 14-денний термін оскаржити рішення ради про підвищення громадського податку.

Статут 1864 року визначив і порядок виборів до міської ради. Як активним, так і пасивним виборчим правом володіли тільки члени громади та почесні громадяни. Встановлювався досить високий майновий ценз: не менше 5 гульденів прямих податків на рік у центрі міста і 3 гульденів – у передмісті¹. У

¹ Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – S. 6.

зв'язку з цим, наприклад, у 1897 році із 60 тисяч населення Чернівців право голосу мали лише 2200 осіб¹.

Виборчого права позбавлялись особи, визнані винними у скоєнні злочину, військовослужбовці дійсної служби, жінки й особи, котрі знаходились під батьківським наглядом та опікуномством, особи, які користувалися опікою для бідних, заробітчани-поденники, ремісники без постійного промислу (§§ 16-17)². Правда, в 1864 р. виборчі права отримали євреї, які пізніше постійно мали найбільше представництво в міській раді. Тоді ж єврейське населення Чернівців отримало право придбання та володіння нерухомістю.

Обраним міг бути всякий член громади з виборчим правом, якому виповнилося 24 роки (§ 18). Не могли бути обраними службовці громади (поки знаходились на службі), особи, які вчинили проступки проти громадської моралі, особи, позбавлені служби за порушення службової дисципліни, особи, визнані винними у скоєнні злочинів; особи, над майном яких відкритий конкурс (§§ 19-20)³.

Серед обраних у 1904 р. 50 членів міської ради було 17 чиновників (діючих або пенсіонерів), 5 професорів і вчителів, 4 адвокати і нотарі, 3 підприємці, 3 інженерно-технічні працівники та будівельники, 2 поміщики, 2 письменники і журналісти, 1 медичний працівник, 1 працівник торгівлі, 1 офіцер-пенсіонер та 11 приватних осіб⁴.

Вибори здійснювались у 3-х виборчих округах. Центр міста становив перший округ, передмістя Роша – другий, а передмістя Каличанка, Клокучка і Гаряча – третій. Перший виборчий округ обирав 45 депутатів, другий – 3, а третій – 2 (§ 21)⁵.

¹ Див.: Ботушанський В. Наша Ратуша // Радянська Буковина. – 1990. – 31 серпня.

² Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – S. 7-8.

³ Ibid. – S. 8-9.

⁴ Österreichisches Städtebuch. Statistische Berichte von größeren österreichischen Städten. XI. Band. – S. 1235.

⁵ Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – S. 9.

При складанні списків виборців до першої курії записували 25% всіх виборців: міщан, представників інтелігенції, священників, урядовців, офіцерів, професорів, учителів та ін. До другої курії вписували третину всіх виборців: платників податків у порядку величини цих податків (від більшої до меншої). До третьої курії вписували решту 42% з числа тих, хто не сплачував податків, в алфавітному порядку. Списки виборців вивішувалися за місяць до виборів.

Голосування проводилося спочатку у першій курії, а потім – у другій і далі – у третій і приводились два тури голосування, при цьому в другому турі брали участь кандидати, що набрали найбільше голосів, але їх мало бути вдвічі більше від визначеного числа членів міської ради.

Окремої уваги заслуговує питання про національний склад міської ради. У 1890 році, наприклад, в ній було 20 євреїв, 13 німців, 9 румунів, 2 українці і 1 чех¹. Але це не було пропорційне національне представництво. Але це не було пропорційне національне представництво. Тоді ж населення Чернівців за національним складом становило: євреї і німці – 51%, українці – 20%, румуни і поляки – по 14%, інші національності – 1%. За підрахунками В.М.Ботушанського, серед 50 депутатів міської ради євреї і німці становили 66%, румуни – 18%, поляки – 10%, українці – 4%, інші національності – 2%². До цього українське населення міста десятиліттями не мало представництва у міській раді. У 1892 р. число українських депутатів у ній зросло до трьох, але вже у 1899 р. не було жодного³. Не випадково буковинська українська еліта, за словами письменника і журналіста Теодота Галіпа, неодноразово висловлювала своє невдоволення тим, що "інтереси чернівецьких українців не знаходили належної

¹ Ботушанський В.М. Наша ратуша // Радянська Буковина. – 1990. – 31 серпня.

² Ботушанський В. Коли в Чернівцях правив бургомістр // Чернівці. – 1999. – 23 квітня.

³ Там само.

уваги з боку автономної міської влади, в котрій панувала ліберальна котерія, по-теперішньому сказав би, плютократи – чужинці¹. Тільки на виборах 1911 році українці міста вперше виступали самостійно (на цей час вони мали у складі ради 4-х представників). У 1909 році членом президії міської ради (правда, з дорадчим голосом) вперше став українець – надрадник Ясеницький².

Виконавчим органом Чернівецької міської ради був магістрат. Він складався з бургомістра, віце-бургомістра (за рішенням від 23 грудня 1873 року була введена і посада другого віце-бургомістра)³, 4-х міських радників та необхідної кількості службовців і обслуговуючого персоналу (§ 47)⁴. У 1893 році, наприклад, Чернівецький магістрат складався з бургомістра, двох віце-бургомістрів, 4-х міських радників (Stadträthe), 48 радників громади (Gemeinderäthe), 3-х радників магістрату, міського фізика, міського лікаря, міського будівельного інспектора, міського касира, інспектора поліції, ярмаркового комісара, міського ветеринара, коменданта пожежників, керівника лісників, міського садовода і 32 службовців⁵ (діяльність останніх визначалась спеціальним розпорядком)⁶. Міські радники обиралися на 2 роки, залишаючись при цьому членами ради. Вони складали перед бургомістром присягу на вірність цісарю. Міська рада встановлювала для них платню.

¹ Масан О.М., Чеховський І.Г. Чернівці: 1408-1998. Нариси з історії міста. – С. 35.

² Буковина. – 1909. – 6 марта.

³ Див.: Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz. – S. 118.

⁴ Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – S. 21.

⁵ Worobkiewicz E. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina nebst einigen vergleichenden statistischen Tabellen. – Lemberg.: Druck von Carl Budweiser, 1893. – S. 51-52.

⁶ Dienst-Pragmatik für die Gemeinde – Beamten und Diener der Stadt Czernowitz. Beschluß der Gemeinderaths v. 23. Dezember 1913. – Czernowitz, 1914.

Радівці, Сучава і Серет мали тоді ж міські управи, а Гура-Гумора, Кимполунг, Садгора, Вижниця, Заставна, Путила, Дорна-Ватра – лише голів громад.

У складі магістрату виділялися департаменти. У 1887 році їх було 3. Перший департамент (12 осіб) вирішував правові, особисті та економічні справи. Другий (8 осіб) займався питаннями будівництва і підприємництва, військовими питаннями. До відома третього департаменту (16 осіб) входили поліція, ярмарковий комісаріат, транспортна і протипожежна служби. Загалом протягом цього року департаменти провели 109 засідань, розглянувши на них 1132 справи¹. З розвитком міського господарства число департаментів зросло. У 1914 році їх було вже 5². Департаменти ж ділилися на відділи.

У кінці XIX – на початку XX ст. міські фінанси значно зросли. Так, якщо у 1887 році загальна сума доходів склала 29078, то у 1903 році – 1 693 919 крон. Основну частину доходів становили міські податки всіх видів (у 1903 році – 1033484 крони), доходи від громадського майна, транспорту, санітарно-комунального господарства.

Відповідно змінилися і витрати з міського бюджету: у 1887 році – 34 767 флоринів, у 1903 році – 1870150 крон. Основні видатки у 1903 році стосувались представництва громади та організації її служб (273754 крони), забезпечення правопорядку (100685 крон), для утримання та освітлення вулиць, парків і алей (252565 крон), санітарної та ветеринарної служби (422062 крон),

¹ Див.: *Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1887.* – S. 79-94.

² *Czernowitzer illustrierter "Allgemeine" – Kalender für das Jahr 1914.* – Czernowitz: Druck und Verlag der "Allgemeine Druckerei", 1913. – S. 133; ДАЧО, ф. 39, оп. 1, т. 1, а. 1.

організації освіти (318418 крон). Всього 18821 крона виділялась на розвиток культури в краї¹.

Очолював міське самоврядування бургомістр. Він обирався радою з числа її членів на 4 роки, а віце-бургомістр і міські радники – на 2 роки (§§ 41, 42, 49)². Вибори бургомістра вважалися дійсними за присутності не менше $\frac{3}{4}$ всіх членів ради, а обраним вважався той, хто набрав абсолютну більшість голосів. Якщо два голосування не виявляли переможця, бо проводився другий тур виборів, в якому брали участь два члени ради, що набрали найбільше голосів (при рівності голосів допускалося жеребкування). Для обрання у другому турі необхідно було здобути абсолютну більшість голосів (при їх рівності долю виборів знову ж таки вирішував жереб). У статуті передбачалася також ще одна цікава деталь. Якщо новообраний бургомістр міста передумав заступати посаду, то протягом 8 днів призначалися повторні вибори за тією ж процедурою.

Міським статутом обумовлювалося, що права бути обраним бургомістром позбавлялися особи, які не проживали на території міста, члени буковинського крайового виконавчого комітету, загальнодержавні та крайові службовці, духовенство всіх конфесій. Позбавлялися права обрання на посаду бургомістра і віце-бургомістра і їх найближчі родичі.

Вибір бургомістра затверджувався цісарем. Після цього бургомістр на зібранні міської ради урочисто давав клятву вірно служити цісарю, дотримуватися законів і сумлінно виконувати свої обов'язки. Вельми характерно, що свою клятву він скріплював натиском руки крайового президента. Віце-бургомістр теж

¹ Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1887. – S. 65; Österreichisches Städtebuch. Statistische Berichte von größeren österreichischen Städten. XI. Band. – S. 1259-1261.

² Dienst-Pragmatik für die Gemeinde – beamten und Diener der Stadt Czernowitz. Beschluß der Gemeinderaths v. 23. Dezember 1913. – S. 19,21.

присягав на урочистому зібранні ради, але вже перед бургомістром (§ 44)¹.

Бургомістр наглядав за адміністративним діловодством громади, йому підпорядковувалися всі установи і службовці громади, йому належало право усунення з посад у громаді, він представляв громаду як у цивільних, так і в адміністративних справах (§§ 82-83).

З 1864 року бургомістрами Чернівців були: Яків Петрович (1864-1866), Антон Кохановський (1866-1874, 1887-1905), Отто Амброс Рехтенберг (1879-1880), Вільгельм Клімеш (1881-1887), Едуард Райс (1905-1907), Фелікс Бревер фон Фірт (1907-1913), Сало Вейсельбергер (1913-1914)².

Найвідомішим із чернівецьких бургомістрів був Антон Кохановський, який 26 років займав цю посаду. Він народився 17 листопада 1817 р. у сім'ї державного службовця в Тернополі. У Чернівецькому університеті вивчав філософію і право. Склавши у 1850 р. іспит на звання адвоката, отримав адвокатське призначення у Чернівці. Досить швидко до нього прийшло професійне визнання. Він зацікавився муніципальними справами, у 1864 р. вперше був обраний до міської громадської ради, а ще через два роки став бургомістром Чернівців. У період його керівництва Чернівці помітно оновлювалися: відбулося багато позитивних змін у промисловості, торгівлі, освіті, упорядкуванні вулиць та будинків.

З 1868 р. А.Кохановський був депутатом австрійської державної ради від Чернівців, обирався депутатом буковинського сейму, його маршалком. Широке коло інтересів А.Кохановського спонукало його до участі в багатьох професій-

¹ Dienst-Pragmatik für die Gemeinde – beamten und Diener der Stadt Czernowitz. Beschluß der Gemeinderaths v. 23. Dezember 1913. – S. 20.

² Beck E. Das Buchenlanddeutschum in Zahlen // Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschum in der Bukowina. Band 16. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten. – S. 100-101.

них, громадських організаціях. Так, він очолював адвокатську палату у Чернівцях, об'єднання приватних службовців, об'єднання музикантів, був віце-президентом крайової сільсько-господарської спілки та буковинської спілки Червоного Хреста.

За свою діяльність А.Кохановський був удостоєний багатьох нагород. З приводу його нагородження 5 липня 1882 р. орденом Залізної корони третього ступеня населення міста організувало маніфестації на його честь. З нагоди 100 річчя приєднання Буковини до Австрії і відкриття університету у Чернівцях А.Кохановський був відзначений рицарським хрестом ордена Франца Йосифа. У 1898 р. (до 50-річчя правління Франца Йосифа) він отримав титул барона. Ну а чернівецька громада обрала його своїм почесним громадянином. Його ім'я сьогодні носить одна із центральних вулиць Чернівців.

Всі посади у магістраті (від бургомістра до канцеляристів) були оплачуваними і ділились на 8 рангів. Чиновником першого рангу був бургомістр. Його річна платня (станом на 1 січня 1896 року) складала 2600 флоринів (плюс 400 флоринів різних доплат). А найнижчеоплачуваним службовцем VIII рангу був маніпуляційний практикант з річним окладом 500 флоринів¹.

У зв'язку із відзначенням 500-річчя першої письмової згадки про Чернівці у червні 1908 р. цісар Франц-Йосиф на прохання міської ради дозволив подальше використання міського герба. Документ з описом гербу, розшуканий в державному архіві Чернівецької області О.М.Масаном: "Червоний щит, на якому увінчана сімома зубцями, збудована з каменю міська брама. Над зубцями – вісім вільно ширяючих каменів у два ряди по чотири, камені верхнього ряду дещо менші, ніж нижнього. У відкритих воротах видніється червоноязыкий позолочений двоголовий орел. Обидві голови увінчані золотими коронами. У правій лапі тримає меч і скіпетр, у лівій – державу. На грудях двоголового

¹ Див.: Rangs-Classen und Bezüge der Beamten der Landeshauptstadt Czernowitz // Bukowiner Nachrichten – Kalender für das Jahr 1896. – Czernowitz, 1896.

орла, над яким висить цісарська корона, знаходиться червоний щиток, перетятий срібною лінією і оповитий ланцюгом ордена Золотого Руна.

Під міською брамою дві перехрещені лаврові гілки, зв'язані червоно-білою стрічкою. По головному краю орнаментальна бронзова окантовка щита завершена срібною мурованою короною з п'ятьма помітними виступами"¹. Саме цей герб був вміщений у тому ж 1908 р. на міському прапорі.

Під час першої світової війни Чернівці кілька разів переходили із рук в руки. С.Вейсельбергер 14 місяців пробув у російському полоні. Тимчасові австрійські магістрати очолювали М.Барлеон, Р.Кайндль (брат відомого історика), М.Краль. Російська військова адміністрація призначала бургомістрами Ф.Боканчу, Вітика, Гостюка, Шандру, Мікулі, Маковея².

З 6 листопада 1918 р, коли австрійський крайовий президент О.Ецдорф офіційно передав владу, комісаром міста став лідер українських соціал-демократів Буковини Осип Безпалко. У відозві до чернівчан він повідомляв, що керуватиме міськими справами до утворення нового міського управління (чиновники старого магістрату залишилися на своїх місцях). О.Безпалко покинув Чернівці 11 листопада, коли до міста вже вступали румунські загони (пізніше він був членом уряду ЗУНР, міністром праці УНР часів Директорії)³. З 11 листопада розпочалась румунська окупація Буковини. Ратуша стала місцем розташування "примарії" (міської управи).

Загалом органи міського самоврядування, як відзначається в історико-правових дослідженнях, виконували подвійні функції. "Вони з одного боку, вирішували питання, що належали до

¹ Масан О.М., Чеховський І.Б. Чернівці: 1408-1998. – С. 8.

² Див.: Ботушанський В. Наша ратуша // Радянська Буковина. – 1990. – 31 серпня; Заполовський В. Як зникав і здіймався орел над ратушею // Молодий Буковинець. – 1997. – Ч. 78; Пивоваров С. Бургомістр, який випускав гроші // Чернівці. – 1996. – 4 жовтня.

³ Масан О. Прапори над ратушею // Чернівці. – 1995. – Ч. 45.

їх власної компетенції ... (управління маєтками і фінансами міста, торгівлею, школами і т.ін.), а з другого – виконували так звані доручені їм справи (проведення виборів до сейму і рейхсрату, військові та інші питання), тобто виконували деякі функції державної адміністрації”¹. Вищестоящими крайовими органами в цих справах були відповідно сейм і “крайова політична інстанція” – крайовий уряд на чолі з президентом (§§ 98-106)². Міська рада могла бути розпущена крайовим президентом. Не пізніше 6 тижнів після розпуску проводилися нові вибори. Для їх проведення призначалася необхідна кількість комісій, а також тимчасовий магістрат з 5 міських радників для ведення справ громади до формування нової ради. Правда, міська рада могла оскаржити рішення про розпуск у міністерстві внутрішніх справ.

В разі перевищення міською радою або магістратом у своїх рішеннях повноважень чи діючих законів, крайове управління мало право заборонити виконання їх рішень. Тим підкреслювалася залежність міського самоврядування від державної адміністрації. Водночас розвиток міського самоврядування на Буковині був проявом і наслідком процесу децентралізації державного управління.

4.3. Самоврядування у сільських громадах

Дещо по-іншому розвивалося самоврядування у сільських громадах Буковини. Питання це викликає особливий інтерес хоча б тому, що питома вага сільського населення Буковини була незмірно більшою ніж в інших австрійських провінціях. За даними В.М.Ботушанського, сільськогосподарське населення Буковини у 1910 р. становило 71,1%, тоді як в Нижній Австрії – 18%, Сілезії – 29%, Форарльберзі і Богемії – по 32%, Зальцбурзі

¹ Кульчицький В.С. Апарат управління міста Львова за статутом 1870 року // Вісник Львівського державного університету ім. Івана Франка. Серія юридична. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – С. 22.

² Див.: Gemeinderaths – und Magistrats – Handbuch. – S. 39-42.

– 40%, Моравії – 41%, Верхній Австрії – 47%, Каринтії – 51%, Штирії – 53%, Тіролі – 54%, Герці і Градисці – 59%, Істрії і Крайні – по 61%. Тільки в Галичині і Далмації цей процент був вищим, ніж на Буковині: відповідно 73% і 83%. За національністю сільськогосподарське населення краю у 1910 р. розподілялося наступним чином: українці – 46,7%, румуни – 42,2%, німці – 7,2%, поляки – 1,9%, угорці – 1,8%¹.

Зародження сільського самоврядування в Австрії можна віднести до 80-х років XVIII ст., коли було здійснено ряд прогресивних реформ, що стосувалися проблем села і селянства. “... Аграрне законодавство мало своїм безпосереднім завданням надати селянам найелементарніші громадянські права, уберегти селянство від остаточного розорення, підвищити його господарську ініціативу і тим самим перетворити селянський стан у додаткову економічну опору феодальної держави, у справного платника державних податків”².

Усе ж надане сільським громадам право на самоврядування було формальним, оскільки формальним, по суті, було скасування кріпосної залежності (“залежність тілом” або кріпацтво було замінено “поміркованою залежністю” або підданством)³. Адміністративну і судову владу над громадами зберегли домініальні адміністрації. До їх компетенції належало: забезпечення існуючого порядку; виконання підданими їх повинностей; оголошення розпоряджень вищестоящих властей; справи, пов’язані з обліком населення, рекрутськими наборами, розподілом і збором податків і т.ін. Загалом домінії являли собою єдність власності і влади. Вони охоплювали відповідні територіальні комплекси, не обов’язково замкнуті, до яких входили маєт-

¹ Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 418.

² Історія селянства України. Том I. К.: Наукова думка, 1967. – С. 292.

³ Див.: Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – М.: Юрид. литература, 1981. – С. 280.

ки, села, різні підприємства, зв'язані єдністю власності та влади поміщика.

Розпорядження домініальної влади в селах виконувались сільськими судьями (Dorfrichter, в Галичині – вйти), помічниками яких були присяжні¹. Державні (камеральні) селяни знаходились у віданні так званого камерального мандатора, який призначався урядом. На Буковині до них в основному належали селяни секуляризованих і монастирських володінь. Камеральні домінії на Буковині були тільки у двох округах – Кимполунзькому і Чернівецькому.

Принципово нові засади організації громад та громадського самоврядування беруть свій початок з революції 1848 р. Цісарська конституція від 4 березня 1849 р. гарантувала громадам (§ 33) право на обрання своїх представників, на прийняття до громад нових членів, на самостійне управління справами та гласність розгляду справ громади, на опублікування наслідків свого бюджету. На цій конституційно-правовій основі 17 березня 1849 року був виданий тимчасовий закон, який започаткував нову організацію сільських громад².

Закон визнав громади суб'єктами місцевих спільних інтересів і проголосив, що вільна громада є основою вільної держави. Тим було започатковане сучасне правове становище політичної громади. § 1 закону визначив, що розглядувана як самостійне ціле, визначена кадастром громада повинна служити основою громадської автономії. § 3 дозволяв об'єднання кількох податкових громад в одну політичну, але забороняв їх роз'єднання (останнє було дозволене тільки у 1862 році)³.

Відповідно до цього закону повноваження громади, сфе-

¹ Див.: Костюшко И. И. Аграрная реформа 1848 года в Австрии. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1993. – С. 14-16.

² Див.: Herrnritt R. Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes. – Tübingen: Verlag von J.G.V. Mohr (Paul Siebeck), 1909. – S 37.

³ Шпрингер Р. Национальная проблема (Борьба национальностей в Австрии). Пер. с нем. – С.-Петербург: Изд-е т-ва "Общественная польза", 1909. – С. 133.

ра її впливу поділялися на дві частини: "природну" і "переносну" (делеговану). Природна сфера впливу охоплювала все, що стосувалося інтересів громади і підлягало цілковитому виконанню у її межах. Керівництво правами, що належали до цієї сфери, здійснювала сама громада. Державне обмеження громадського управління допускалося лише, як передбачалося законом, в разі загальнодержавної необхідності. Делеговані повноваження громади охоплювали виконання тих справ, які держава доручала громаді.

Спочатку конституювання автономних місцевих громад відбулось тільки у спадкових коронних землях¹, дещо пізніше – в Галичині і на Буковині. Галицьке губернаторство видало для Буковини спеціальне розпорядження про порядок організації самоврядування в громадах. На кінець 1849 року на Буковині налічувалось 295 самостійних громад. 28 з них знаходились у Заставнівському повіті, 27 – Серетському, 26 – Кіцманському, по 25 – Гура-Гуморському і Солкському, 24 – Сучавському, 23 – Садгірському, по 22 – Радівецькому і Сторожинецькому, по 18 – Вашківському, Вижницькому, Кимполунзькому і Чернівецькому повітах². Однак втілення положень тимчасового закону від 17 березня 1849 року в життя відбувалось повільно. Частково це пояснювалось опором прихильників старих порядків на селі, а частково – надмірною загальністю законодавства.

Дія тимчасового громадського закону була фактично припинена патентом від 31 грудня 1851 року. Він звузив сферу громадського самоврядування до проблем внутрішнього життя громад, посилив контроль за органами самоврядування з боку адміністративних органів (затвердження складу президій громадських рад, скасування гласності засідань громадських рад, перевірка і підтвердження їх рішень). В патенті передбачалося,

¹ Див.: Die Habsburgermonarchie 1848-1818. Band II. Verwaltung und Rechtswesen. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975. – S. 277.

² ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 9561, арк. 1-11.

що повинні бути розроблені нові громадські статути для сільських і міських громад. Розпорядження від 23 лютого 1854 р. передбачало, що обрані відповідно до тимчасового закону від 17 березня 1849 р. органи представництва і управління рад повинні діяти до вступу в дію нових нормативно-правових актів про громади.

Деяку диференціацію управління вніс імперський закон про громади від 24 квітня 1859 року, який вперше розрізняв внутрішні і зовнішні повноваження громади. Але поворотним в розвитку організації громад та самоврядування в них став імперський закон про громади від 5 березня 1862 року. Він базувався на тих же принципах самоврядування громад, які були викладені в тимчасовому законі 1849 р. На його основі були прийняті громадські статути і громадські виборчі статути у всіх коронних землях: у 1863 році – в Істрії, Сілезії і Буковині; у 1864 році – в Моравії, Каринтії, Нижній Австрії, Герці та Градісці, Богемії, Форарльберзі, Штирії, Зальцбурзі і Далмації; у 1865 році – в Тіролі; у 1866 році – в Галичині та Крайні¹.

Буковинський сейм прийняв тоді три закони: “Закон про устрій в громадах”, “Закон про порядок виборів у громадах” та “Закон про двірські обшари”. 14 листопада 1863 року цісар підписав їх (вступити в силу вони мали на 60-й день після обнародування). Важливим кроком у розвитку законодавства про громади стала груднева конституція 1867 року. Її § 12 відніс це законодавство до компетенції земельних сеймів. У відповідності з ним деякі зміни до крайового законодавства про громади були внесені в законах від 27 грудня 1868 р., 9 грудня 1869 р., 24 вересня 1883 р., 19 грудня 1889 р., 2 липня 1897 р., 28 квітня 1898 р.²

В австрійській конституції 1867 р. виборне представниц-

¹ Див.: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band II. – S. 280.

² Підручник для громадської управи в воєводстві Буковині для ужитку членів ради громадської і громадських секретарів. – Чернівці, 1904. – С. 11.

тво у громадських органах самоврядування було закріплене як конституційна норма. В ст. 5 визначалося: “Всі громадяни, які живуть в одній громаді і сплачують її податок ... мають активне і пасивне виборче право на громадське представництво”.

“Самостійною місцевою громадою” визнавалася “кожна сільська громада із власними громадськими органами”. Але самостійність громади як суб’єкта автономного управління визнавалася за громадою лише за умови дотримання імперських і крайових законів. Р.Шпрінгер з цього приводу писав: “Самостійне поле діяльності (громади – М.Н.), без всякої відповідальності перед центральним урядом, а *limine* недопустиме...”¹. Над громадськими установами встановлювався, по суті, подвійний нагляд: з боку вищих громадських органів (крайовий віділ, сейм) та урядових установ (повітові управи, крайове управління). Урядовий нагляд в основному зводився до “негативних функцій”, тобто контролю за законністю дій самоврядних органів і заборони їх дій чи постанов у разі перевищення ними компетенції чи порушення закону. Нагляд вищих органів громадського самоврядування виконував “позитивні”, дозволяючі функції. Вони затверджували деякі постанови, розглядали скарги і т. ін.

На громаду покладалось відання всіма справами, що зачіпали її інтереси і могли бути вирішені в межах наявних у неї засобів. Всі повноваження громади поділялися на “власні” і “доручені” (“самостійні” та “делеговані”)². До числа “власних” повноважень належало перш за все право управління громадським майном, до якого у відповідності із крайовим законом “Про устрій в громадах” (§ 5) належала всяка нерухомість (земля, ліси, толоки, громадські будівлі). Питання про використання толок

¹ Шпрінгер Р. Национальная проблема. – С. 139.

² Див.: Шибя О. Сільське самоврядування на Буковині / 1861-1918 рр. (деякі історико-правові аспекти) // Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 1-2 (6-7). – Київ: Фонд сприяння становленню та розвитку місцевого та регіонального самоврядування України, 1994. – С. 34.

грумада вирішувала самостійно, але без санкції крайового виділу продавати їх не могла. Лісовому господарству був присвячений спеціальний крайовий закон (від 2 липня 1897 р.) "Про подарку в громадських лісах". 12 вересня 1911 р. крайовий виділ видав розпорядження "Про управління маєтком і грошовою господаркою в громадах", який розвивав положення більш ранніх актів про управління громадським майном. Грумади володіли також правом на встановлення додатків до державних податків для покриття витрат на громадські справи. На грумаду покладалось і здійснення функцій поліцейської та судової влади: забезпечення безпеки особи і власності, здійснення нагляду за ярмарками і мірами ваги, розв'язання спорів між членами грумади та ін.

"Доручений" або "делегований" обсяг повноважень грумади підкреслював той факт, що грумада була органом не лише самоуправним, а й виконуючим доручення державної адміністрації¹. В такому разі, як пише О.Шіба, "органи грумади виступали в ролі допоміжних державних органів для стягнення загальнодержавних і крайових податків, проведення рекрутського набору, перепису населення"². Похідні повноваження встановлювались загальнодержавними та крайовими законами.

У грумадах розрізнялися члени грумади (грумадяни і співгрумадяни) та чужинці (ті, хто мешкали в грумадах, не будучи їх членами). Грумадянами вважались корінні жителі, які здавна проживали в даному селі, співгрумадянами – приїжджі, які проживали в грумаді не менше двох років і володіли в ній нерухомим майном, сплачували податок та мали 24 роки. Всі інші вважались чужинцями або сторонніми. Вони могли бути прийнятими до грумади за умови сплати 100 флоринів. Для представництва і захисту своїх інтересів грумада формувала на 3 роки свої виборчі органи: грумадську раду (Gemeinderat) і грумадську

¹ Див.: Фінкель Л., Гломбинський С. Історія і статистика Австрійсько-Угорської монархії. – Львів, 1901 – С. 17.

² Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип.1-2 (6-7). – С. 35.

управу або “старшину” (“Gemeindevorstand”).

Чисельність громадської ради залежала від величини громад і кількості в них громадян з виборчим правом. Так, для громад з числом виборців до 100 обиралась громадська рада з 8-9 осіб; з числом виборців від 100 до 300 – 12 осіб; з числом виборців від 301 до 600 – 18 осіб; з числом виборців від 601 до 1000 – 24 осіб; з числом виборців більше 1000 – 30 осіб. Громадська Рада була органом ухвалюючим і наглядовим. До її компетенції належали: піклування про громадське майно, визначення способів його використання, контроль за доходами і витратами, затвердження річного звіту про діяльність громади, вибір громадської старшини, надання права домовності, здійснення презентації громади. Рада володіла правом накладання адміністративних стягнень (до 10 гульд.) і арешту до 48 годин. У відповідності з § 36 громадського статуту рада обирала із членів громади так званих “мужів довір’я” для розгляду і вирішення спорів, а згідно § 38 розглядала скарги на дії громадської старшини.

Рада скликалась під головуванням двірника в міру потреби, принаймні раз у квартал (§ 40). Її рішення були правомочними при наявності не менше 2/3 складу. Голосування здійснювалось на словах або вставанням, але могли використовуватись і бюлетені. Двірник голосував лише при рівності голосів “за” і “проти”. Засідання ради були публічними, але на пропозицію голови чи 3-х членів ради могли робитись і винятки.

“Виконавчим і управляючим” органом ради була громадська управа. Вона складалася з голови громади (старости, двірника, вїйта) і як мінімум двох присяжних. Число присяжних могло бути за рішенням ради збільшене. Члени громадської управи входили до ради громади. Громадська управа обиралася громадською радою з числа своїх членів.

Для визнання виборів дійсними вимагалась присутність принаймні 3/4 всіх членів ради і безумовна більшість голосів присутніх. Вибори могли проводитись як усно, так і (за ухвалою ради) – бюлетенями. Це не був колегіальний орган. Заступники

(присяжні) були тільки помічниками двірника¹. Серед них виділялись посади громадського секретаря, громадських поліцаїв, громадського лікаря, гробаря, оглядача худоби, нічного сторожа, польового, акушерки. Про громадських секретарів 19 грудня 1889 року був прийнятий спеціальний закон. Громадським секретарем могла стати особа, що досягла 24 років, мала австрійське громадянство, знала крайові мови, вела бездоганний спосіб життя і склала відповідні іспити (розпорядження про них було видане крайовим урядом у 1891 році)².

Двірник був першою посадовою особою в громаді. Він "... був зв'язуючою ланкою між громадою і державною владою. У своїй діяльності він був підзвітний як громадській раді, так і повітовому старості"³. До 1898 року на двірника покладався і збір податків.

Члени громадської ради працювали безкоштовно. Ухвалою громади винагорода із громадських коштів встановлювалась тільки для голови громади і його заступників (§ 24). 300 флоринів становила річна зарплата громадського секретаря. Цікавий § 19 закону, який встановлював, що кожен правильно обраний член громади чи громадської управи зобов'язаний прийняти на себе довірені йому обов'язки. Право відмовитись мали лише священнослужителі всіх конфесій; державні і крайові урядники; військові (старші 60-ти років); особи з поганим станом здоров'я; особи, що часто покидали громаду на тривалий час. Той, хто без таких причин відмовлявся прийняти вибір громади, підлягав штрафу до 10 флоринів (штраф надходив до громадської каси).

У 1863 році прийнятий і крайовий закон "Про двірські обшари". Це були своєрідні автономні територіальні одиниці

¹ Див.: Die Habsburgermonarchie. 1848-1918. Band II. – S. 284.

² Підручник для громадської управи в воєводстві Буковині для ужитку членів Ради громадської і громадських секретарів. – С. 1524-1530.

³ Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип.1-2 (6-7). – С. 36.

(Gutsgebiet), утворені в Галичині і на Буковині після скасування поміщицької юрисдикції над сільськими громадами шляхом виділення маєтків з-під контролю органів місцевого управління. По закону двірські обшари створювались там, де до 1848 р. існувала поміщицька юрисдикція над підданими і де суцільний земельний комплекс становив не менше 170 га. Формальне право на таке виділення поширювалось тільки на власність маєтків, що колись входили до складу поміщицьких вотчин, але на практиці з громад виділялися все нові маєтки. Тільки закон від 21 березня 1888 року встановив "тверді правила", поставивши утворення нових "двірських обшарів" у залежність від земельного закону¹. На час їх ліквідації (1908 р.) число двірських обшарів на Буковині дорівнювало 197².

У відповідності з крайовим законодавством двірський обшар повинен був узяти на себе всі обов'язки і повинності місцевої громади³, підпорядковуючись у всіх справах повітовому політичному урядові. На двірський обшар покладалися і всякі видатки, пов'язані з виконанням обов'язків. При цьому в законі підкреслювалося, що постійні і тимчасові жителі обшару задля тих видатків не могли обмежуватися "данинами і відробітками". Крайовий виділ міг дозволити прилучення двірських обшарів до сусідніх сільських громад (за бажанням власників цих обшарів). При цьому "посідатель" двірського обшару міг укласти з громадою угоду щодо своєї долі в громадських витратах, яка затверджувалася крайовою адміністрацією. Вилучити двірську посілість із складу громади з метою утворення нового двірського обшару можна було тільки через прийняття сеймового рішення⁴.

¹ Див.: Шпрингер Р. Национальная проблема. – С. 137.

² Див.: Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914 рр.). – С. 97.

³ Закон про двірські обшари // Підручник для громадської управи в воеводстві Буковині для ужитку членів ради громадської і громадських секретарів. – Чернівці, 1904. – С. 7.

⁴ Закон про двірські обшари. – С. 8-9.

У кожному двірському обшарі для ведення справ передбачалася посада управляючого (справника). Власник обшару міг узяти його функції на себе, якщо був готовий до виконання (§ 9). Отже, власник заміщував собою раду, а управляючий – громадську управу, виконуючи свої функції, однак, тільки замість власника. Так, пише Р.Шпрінгер, “самоврядування” перетворювалася у свою протилежність, в управління іншими, доводячи, що “самоврядування можливе лише в таких справах, коли існує однорідність інтересів”¹.

За згодою повітового керівництва міг бути призначений спільний управляючий для двох і більше сусідніх двірських обшарів, що належали до одного політичного повіту.

Число сільських громад не було стабільним. У 1857 їх налічувалось 326, у 1869 – 298, у 1900 – 336, 1910 р. – 323. При цьому спостерігалася тенденція до росту кількості великих сіл. Якщо у 1857 р. на Буковині було 55 сільських громад чисельністю від 2 до 5 тисяч осіб, то в 1910 р. – 95². Для порівняння скажемо, що в 2001 р. в Чернівецькій області (Північна Буковина) налічувалось 398 сіл (250 сільських рад)³.

Окремого розгляду заслуговують положення крайового закону від 14 листопада 1863 року “Про порядок виборів у громадах”. По суті, єдиною умовою активного виборчого права було австрійське підданство (§ 1). Основний закон про права громадян (ст. 4) вимагав тільки, щоб усі особи, які живуть у громаді, і доходи яких оподатковані, а також особи, які мають у громаді нерухоме майно або торговельно-промислові підприємства, були урівняні у виборчих правах з дійсними членами громади,

¹ Див.: Шпрінгер Р. Национальная проблема. – С. 138.

² Heimatskunde der Bukowina zum Gebrauche für Schulen und zum Selbstunterricht / Herausgegeben von Professor Cornel Kozak und Gend. – Rottm. Eduard Fischer. – S. 51; Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – С. 52.

³ Чернівецька область. Адміністративно-територіальний поділ. – Поточне діловодство управління юстиції Чернівецької обласної державної адміністрації. – С. 1.

що володіли т.зв. "Heimatsrecht" – правом належності до громади.

Виходячи з цього, виборці поділялись на дві категорії. До першої входили особи, що наділялись виборчим правом незалежно від сплати податків: священнослужителі різних конфесій, державні та крайові урядники (навіть відставники), офіцери у відставці, дипломовані лікарі, викладачі народних шкіл і вищих навчальних закладів (§ 1). Другу групу виборців утворювали платники податків (незалежно від їх розміру).

Як було визначено в § 4 крайового громадського виборчого закону, право вибору здійснювалось, як правило, особисто. Особи недієздатні, юридичні особи і жінки здійснювали свої виборчі права через законних представників (дружина – через чоловіка; офіцери, відраджені у справах громади, – через уповноважених).

Закон визначав ряд випадків позбавлення виборчого права. На різні строки це право втрачали особи, визнані винними у скоєнні злочину; особи, що перебували під слідством (до його завершення); особи, що несвоєчасно сплачували громадські податки; військові (дійсної служби).

Ряд цензів установлювався для пасивного виборчого права. Основними з них були наявність активного виборчого права, чоловіча стать, досягнення 24-річного віку і володіння повнотою прав. Не могли бути обраними особи, засуджені за правопорушення, звільнені зі служби за дисциплінарні проступки; особи, що знаходились на дійсній службі, користувалися допомогою для убогих і не мали власного заробітку (§ 9).

До проведення виборів складалися докладні списки виборців (членів громади з правом голосу). За чотири тижні до виборів виборчі листи обнародувалися у громадах. В разі потреби до них вносилися поправки. Цим займалася спеціальна комісія у складі "громадського начальника" та чотирьох обраних представників громади. Оскаржити дії цієї комісії можна було в повітовій управі. За 8 днів до виборів внесення змін до виборчих листів припинялося. В такий же термін громада оповіщалась про

місце і час голосування¹.

Самі вибори теж проводилися виборчою комісією (з можливою присутністю делегата від повітової управи). Голосували, як правило, особисто. Звіт про підсумки виборів подавався до повітової управи. Скарги щодо порядку виборів протягом восьми днів приймав начальник громади, який протягом трьох днів зобов'язаний був передати їх до крайового управління. Рішення крайової влади щодо цих скарг було остаточним².

Реформа крайового сільського самоврядування відбулась у 1908 році. До цього деякі зміни до громадського статуту були внесені законами від 27 грудня 1868 року, від 9 грудня 1869 року, від 24 вересня 1883 року, від 19 грудня 1889 року, від 2 липня 1897 року, від 28 квітня 1898 року. 28 серпня 1908 р. сеймом був прийнятий новий закон про громади, який набрав чинності з 28 березня 1909 року. Закон опублікувала більшість періодичних видань краю. Українською мовою його видрукували газета “Буковина”, календар “Руської бесіди”.

Закон складався з двох частин. Перша з них містила громадський статут та постанову про скасування двірських обшарів, а друга – визначала порядок виборів громадської ради та громадської старшини.

Одним із найважливіших наслідків реформи стала ліквідація двірських обшарів (з 28 березня 1909 року) і приєднання їх до суміжних громад. Це мало дуже важливе значення для розвитку сільського самоврядування, оскільки власники двірських обшарів не платили до громадських кас жодних податків. Як писав буковинський юрист В. Дутчак, “тоті несплачені ще громадські додатки ... виносять на цілій Буковині найменше 2 мі-

¹ Підручник для громадської управи в воеводстві Буковині для ужитку членів ради громадської і громадських секретарів. – С. 23-25.

² Там само. – С. 28-29.

ліони корон”¹. Однак рішення було непослідовним і залишало землевласникам (“дідичам”) значні можливості як для впливу на громадське життя, так і для зменшення суми виплачуваних ними громадських податків. Право крайового виділу самостійно визначати конкретні повноваження у громадах конкретних землевласників навряд чи можна визнати достатнім регулюючим фактором. Їм усе ж на 40% було знижено обсяг громадських податків, дозволено мати окреме від громад діловодство, утримувати свою дорожню, польову, пожежну поліцію.

Ряд нововведень містив виборчий статут. Як і раніше число членів громадської ради ставилося в залежність від величини громади. При числі мешканців до 500 – 9 радних, від 500 до 1000 – 12; від 1000 до 2000 – 15; від 2000 до 3000 – 18; від 3000 до 4000 – 21; від 4000 до 5000 – 24; від 5000 до 6000 – 27 і більше 6000 – 30. До ради могли обиратися лише особи чоловічої статі, які володіли правом голосу і досягли 30-річного віку. § 16 нового громадського статуту встановив, що власники колишніх двірських обшарів, які платили не менше 200 крон у рік ґрунтового і будинкового податків (без додатків), а також усі громадяни, які платили не менше 1/6 всіх призначених у громаді податків, входили до громадської ради без виборів. Крім Буковини такий, по суті, вірилістичний голос у громадському представництві найбільші платники податків отримали також у Галичині, Сілезії, Моравії, Богемії, Нижній Австрії і Крайні. Отже, представництво у громаді фактично було представництвом власності, майна. Пролетарські верстви апріорі виключалися із самоврядування.

Пасивне виборче право за новим виборчим статутом надавалося чоловікам з 24 років, які володіли цензом осідлості (не менше 2-х років постійного проживання в громаді) або платили громаді безпосередні податки від власності чи із заробітку. Право вибору надавалося і юридичним особам, які платили громаді

¹ Дутчак В. Про новий устав громадський для Буковини // Товариш. Народний календар на рік звичайний 1909. – Чернівці: 3 друкарні “Рускої ради”, 1909. – С. 292.

безпосередні податки від свого майна, промислу (різні товариства, наприклад, райфанзенські каси). Не допускалися до виборів особи, на майно яких був оголошений конкурс; особи, які не розраховувалися з громадою за використання громадського майна; особи, що перебували під слідством.

Всі виборці ділилися на 3 виборчі класи. Перші 3/12 виборців, записаних на початку виборчого списку, утворювали перший виборчий клас, наступні 4/12 – другий, а решта 5/12 – третій.

Про день виборів повідомлялося за 8 днів. У повідомленні визначалось число радних для кожного виборчого класу, місце, день, час початку і завершення виборів. Далі всі виборці забезпечувались посвідченнями і картками для голосування. Для кожного виборчого класу створювалась окрема комісія. Кожна з них складалася із начальника громади, чотирьох членів і секретаря. Спочатку голосував третій виборчий круг, за ним – другий, а останнім – перший. Вибори були прямими, голосування – особистим. Голосували, не усно, як і раніше, а, лише виборчими бюлетенями.

У виборчому статуті визначався і порядок формування громадської старшини. Вибір начальника громади (бурмістра) мав відбутися не пізніше трьох днів з часу виборів громадської ради. Для його обрання на першому засіданні потрібна була присутність 2/3 складу громадської ради, а на другому (в разі неявки на перше) – достатньо звичайної більшості. Щоб бути обраним, необхідно одержати більшість голосів присутніх членів ради.

Дещо розширилось коло повноважень громадських рад. До них додалися піклування про роботу народних шкіл, використання громадських угідь, право приймати на свій рахунок добровільні внески.

Ще одним важливим аспектом нового крайового громадського статуту стали положення про громадські толоки. Зокрема, § 63 статуту постановив, що громадські толоки повинні і надалі залишатися в користуванні селян, але це користування не може бути безплатним. Належна плата, щорічне встановлення якої

покладалося на громадську раду, повинна вноситись до громадської каси.

Після 1908 року система сільського самоврядування на Буковині суттєвих змін уже не зазнавала. Попри всі свої недоліки і проблеми, суперечливість нормативної бази, низький рівень освіти селян, зловживання землевласників і громадської старшини вона діяла досить ефективно і, головне, вигідно для держави. Громади володіли певним майном. Завдяки йому і місцевим податкам покривалися їх фінансові витрати. Держава не витрачала коштів на утримання апарату управління громадами. До того ж громадське самоврядування оперативно вирішувало громадські справи, було важливим фактором росту політичної культури населення.

РОЗДІЛ 5 СУД ТА УСТАНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ДОПОМОГИ

5.1. Суд

Приєднання Буковини до Австрії припало на кульмінацію австрійського абсолютизму. Централізація державного управління за Йосифа II цілком охопила і сферу судочинства. Але реорганізація австрійського судочинства проявилась на Буковині не відразу. Введення її до правового поля Австрії відбувалось поступово, зі збереженням на деякий час старих джерел права. Зміни в судочинстві на Буковині започатковані в 1775-1786 роках австрійською військовою адміністрацією. Перший військовий намісник краю генерал Г.Сплени вбачав своє завдання в тому, щоб “сформувати судові інстанції” та організувати їх належну роботу. До цього, як зазначав Сплени, процес проводився без адвоката, засідателів, протоколу і реєстрації, тож результат залежав винятково від доброї волі судді¹. Розроблений ним план передбачав окреме судочинство для різних верств населення. Селяни зі своїми справами мали звертатись до двірників, міщани – до свого магістрату (це право надавалось тільки Чернівцям і Сучаві), боярам і духовенству належало звертатися безпосередньо до намісника (генерального консула)².

У загальних рисах цей план був втілений у життя. Коли цісар Йосиф II влітку 1783 року відвідав Буковину, то схвалив її новий устрій. Однак до порядку судочинства у нього були суттєві претензії. В листі цісаря із Чернівців від 19 червня 1783 року говориться про необхідність поліпшення правосуддя, оскільки всяк жаліється на тяганину. “Криміналу потрібна одна толкова людина. Придворна військова рада повинна прислати сюди спритного аудитора, який знає місцеві умови, тому що нагрома-

¹ General Spleny's Beschreibung der Bukowina. – S. 87.

² Ibid. – S. 83-84.

джуються кримінальні процеси, а цивільні процеси безкінечні”¹. Фактично, цим розпорядженням Йосиф II заклав основи кримінального суду на Буковині.

В адміністрації генерала К.Енценберга юридичну справу очолював старший штабсаудитор Орландіні. Йому підпорядковувались два дистрикт-аудитори у Чернівцях і Сучаві – капітани Альге і Гейдінсфельд. Дещо пізніше аудиторський суд був створений і в Сереті. Перед аудиторіатом проходили справи, більші 20 флоринів². Це була перша судова інстанція для дворян, офіцерів, чиновництва, духовенства.

Оскільки Буковина була переважно селянським краєм, то важливу роль у розвитку судочинства в ній відігравали патенти від 1 вересня 1781 року про врегулювання спорів між селянами і поміщиками, від 24 червня 1784 року про безплатність судочинства, від 17 серпня 1786 року про судочинство на селі. Останнім патентом селянам надавалося право скаржитись на утиски, вибирати у справах, що стосувалися всієї громади, депутатів для ведення громадського процесу (пленіпотентів). 7 липня 1790 р. був виданий указ Леопольда II про порядок оскарження судових рішень³.

За поміщиками залишилось право розгляду дрібних справ підданих (до 20 флоринів), але для цього вони мушили скласти іспит. Перш за все до компетенції домініального уряду належали цивільні справи. Крім того вони розглядали питання, що стосувалися недомініальної нерухомості, проводили попереднє розслідування кримінальних справ.

Якщо поміщик не здійснював судові функції сам, то йому належало утримувати екзаменованого суддю – юстиціарія (мандатора). “Такий мандатор, – писав І.Я.Франко, – був, як то кажуть, ні рак, ні риба, ні державний урядник, ані приватний урядник, а сього й того потроху. Пан приймав його, оплачував і міг

¹ **Bidermann H.** Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S. 36.

² **Safran Josef.** Die Rumänen in der Bukowina (1775-1825). – S. 87.

³ ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 235, а. 1-3.

відправити, та проте він за своє урядування відповідав не перед паном, а перед урядом, уряд міг також карати або ж зовсім усунути його”¹.

В Галичині інститут мандаторів був введений розпорядженнями від 5 квітня і 28 червня 1782 р. Саме на їх основі Галицьке губернаторство циркуляром від 15 березня 1784 р. дозволило власникам помість передавати судові функції юстиціаріям (мандаторам). Вони, як зазначалося в циркулярі від 12 квітня 1787 р. заміщали помісних власників і були їх уповноваженими. Висновки про кваліфікаційну придатність юстиціаріїв давали суди та окружні управи. Поміщик наглядав за діяльністю юстиціарія, але не мав права втручатися в його судові справи, тобто давати вказівки щодо способу ведення справ, правових обставин, судових рішень². Правда, в разі допущення мандаторами службової байдужості, затягування справ, волокити, циркуляр галицького губернаторства надавав домініям право втручання у справи мандаторів з метою попередження їх про відповідальність та усунення безчинств, а також інформування про це урядових та судових органів. Якщо проти дій і рішень мандаторів виступали обидві сторони, то домінії не мали ніяких повноважень. Такі спірні справи передавалися або до крайового суду, або до дворянського суду³. Окремої згадки заслуговує патент про покарання підданих в домініях (так званий "штрафпатент") від 1 вересня 1781 р. Він зобов'язував підданих коритися не тільки наказам державної влади, а й розпорядженням поміщиків та їх чиновників. Кожен підданий, що проявляв непокору, підлягав покаранню, накладання якого залежало від поміщика (за винятком випадків, коли воно виходило від окружного управління. Непослух і підбурювання проти поміщика тягли за собою

¹ Франко І. Панщина та її скасування. Збірник творів у 50-ти томах. Т. 47. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 33-34.

² Костюшко И.И. Аграрная реформа 1848 г. В Австрии. – Москва: ИСИБ РАН, 1998. – С. 14-15.

³ ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 44, а. 1-2.

арешт і суд. Слухання справи проводилось у присутності старости та двох шанованих сусідів. Поміщик забезпечував ведення протоколу допиту. Поміщики та їх службовці мали право накладати на підданих такі покарання: арешт з утриманням на хлібі та воді (до 8 днів), штрафні роботи.

Зміна у 1787 році військового управління на Буковині цивільним і входження її на правах дев'ятнадцятого округу до Галичини зумовили переімення в області судочинства. Певний час (з 1787 року) судочинство для Буковини здійснював Станіславський земельний суд¹. Включення Буковини до сфери діяльності Станіславського дворянського суду відбулось на основі циркуляру Йосифа II від 1 вересня 1787 р. (§ 3)². Окрім Буковини, до його компетенції належали ще Станіславський, Чортківський, Коломийський, Тернопільський і Стрийський округи. На початку ХІХ ст. він складався з президента, 7 радників, 2 секретарів, 2 протоколістів і 3 судових стажистів.

Привілейованою судовою інстанцією для дворянства Буковини став земельний суд у Львові, посилений чиновниками, які володіли румунською мовою. На місці трьох аудиторських судів виникли три територіальні суди у Чернівцях, Сереті і Сучаві, кожний зі своїм головою, адвокатом (консультантом), двома засідателями, двома канцеляристами і трьома судовими виконавцями. Трохи пізніше у Сереті був утворений кримінальний суд, компетенція якого охоплювала всю Буковину. До його складу входили: суддя, 2 асесори, актуарій, 2 канцеляристи, а також персонал, необхідний для охорони арештантів³. Вищою інстанцією судового нагляду з 1780 р. був Галицький сенат у складі верховної судової палати у Відні.

Буковинська аристократія не хотіла залежати від галицького суду. Тож вже з 1790 року почались клопотання про підви-

¹ Winiwarter I. Darstellung der Organisation und Verwaltung der Königreiche Galizien und Lodomerien. – Lemberg, 1826. – S. 100.

² ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 44, а. 3-5.

³ Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S. 38.

щення статусу власне буковинського суду. 6 серпня 1800 року Львівський апеляційний суд подав до Відня свої пропозиції. Відповідь затягнулась до 22 лютого 1804 року. Найвище волевиявлення висловилося за ліквідацію Серетського територіального суду, підвищення статусу Чернівецького територіального суду до крайового суду і об'єднання з ним буковинського кримінального суду. Так Буковина отримала свій крайовий суд (Landrecht). У перше десятиріччя свого існування крайовий суд у Чернівцях складався з президента, 2 крайових радників, 6 інших радників, 2 секретарів, 3 протоколістів і 3 судових стажистів¹. Перед революцією 1848 року Чернівецький "Landrecht", який виконував функції міського та крайового суду, мав у своєму складі президента, 6 радників, секретаря, 2 протоколістів, 9 стажистів і 21 судового виконавця².

До реальної юрисдикції крайових судів, у тому числі і Чернівецького, тоді належало все земельне майно. До їх персональної юрисдикції належали всі дворяни, поміщики-недворяни, духовенство різних конфесій.

У 1812 р. у Чернівцях розпочалося спорудження в'язниці (загальна вартість її будівництва становила 103, 3 тис. флоринів). Ось як писав про неї в грудні 1916 р. помічник російського воєнного прокурора камер-юнкер Євреїнов: "оглядаючи тюрму, я встановив, що саме приміщення настільки доцільно влаштоване, значне за розмірами і спеціально пристосоване, що деякі недоліки утримання арештованих можуть бути негайно ж усунені"³. Правда, які саме недоліки, – Євреїнов не вказав.

Подальші зміни в судоустрої Буковини відбулися після набуття нею у 1849 році статусу коронного краю. Вищою судовою інстанцією став Верховний судовий і касаційний трибунал (у відповідності з патентом від 7 серпня 1850 р.). Розширив свої

¹ Winiwarter I. Darstellung der Organisation und Verwaltung der Königreiche Galizien und Lodomerien. – S. 100.

² Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. – S. 42.

³ Молодий Буковинець. – 2000. – № 17. – 21-27 квітня.

повноваження крайовий суд у Чернівцях. Був утворений окружний суд у Сучаві.

Але особливий вплив на організацію суду в краї справили закони від 21 грудня 1867 р. про судову владу та про організацію імперського суду. Правосуддя було відокремлене від адміністрації у всіх інстанціях. Судові органи проголошувалися незалежними і самостійними у здійсненні своєї судової влади. Правда, при визначенні поняття "судова влада" австрійське державне право було далеке від втілення ідеї Монтеск'є про поділ влад. Воно виходило з того, що цісар був носієм всієї державної влади, а отже і судової, яка розглядалася як особлива функція державної влади, спрямована на забезпечення правового порядку. Вже ст. 1 Закону про судову владу проголошувала, що все правосуддя в державі здійснюється від імені цісаря. Згідно ст. 5 цісар призначав суддів. З цих положень слідує, що цісарю відводилося здійснення функції судової влади в рамках конституції шляхом визначення організації і компетенції судів та порядку цивільного і кримінального процесів, призначення судового персоналу.

Конституційні положення щодо організації судів були конкретизовані в законах від 11 червня 1868 р. та від 27 листопада 1896 р.

На основі грудневих законів 1867 р. було засновано два вищі суди: імперський суд (Reichsgericht) та вищий адміністративний суд (Verwaltungsgerichtshof). Їх склад, компетенцію, порядок діяльності остаточно визначив закон від 22 жовтня 1875 р.¹ Судові установи у столицях коронних земель (в т.ч. і в Чернівцях) отримали назву "цісарсько-королівських земельних (крайових) судів". З червня 1868 року на Буковині розпочалася організація повітових судів (Bezirksgerichte), якій передував поділ Бу-

¹ Лозина-Лозинський М.А. Административный суд в Австрии // Вестник права. Журнал юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете. – 1899. – № 10. – С.-Петербург: Типогр. правит. сената, 1899. – С. 7.

ковини на адміністративні повіти. На початку 70-х років повітові суди діяли у Заставні, Кіцмані, Садгорі, Станівцях, Сторожинці, Вижниці, Сереті, Радівцях, Солці, Гура-Гуморі, Кимполунзі, Дорні, Путилі, Сучаві¹. Всі вони були судами першої інстанції. Апеляції на вироки повітових судів подавалися до крайового суду та найвищої судової палати.

Крайовий суд виконував функції як суду першої, так і другої інстанції. Він приймав рішення про скарги на рішення повітових судів, скарги про образу особи у стані підсудного, апеляції на вироки. Крім того він здійснював нагляд за діяльністю повітових судів, був дисциплінарним судом для судових службовців свого судового округу, вирішував питання про допуск до адвокатської клятви. І крайовий суд, і повітові суди володіли правом судової перевірки адміністративних розпоряджень. При цьому право перевірки судді поширювалося на всі види норм, які називалися розпорядженнями: від міністерств до місцевих органів самоврядування. Суддя міг оголосити недійсним розпорядження, що суперечило одному з законів, або не мало належної форми обнародування (наприклад, поліцейське розпорядження).

Судді призначалися пожиттєво. Для зайняття посади вимагалася дворічна практика (судова, адвокатська, в прокуратурах) та складання суддівського іспиту. Іспити (як письмові, так і усні) приймалися в крайових судах, спеціально створюваними комісіями на чолі з президентами крайових судів². Звільнення судді з посади могло відбутися лише на основі рішення відповідного дисциплінарного суду. Дисциплінарний суд вирішував і питання про вихід судді на пенсію проти його волі, про переведення (знову ж таки проти його волі) на іншу роботу. Тимчасове зміщення з посади могло відбутися лише через розпорядження

¹ Heimatskunde der Bukowina. – S. 54.

² Вістник законів державних для королівств і країв заступлених в раді державній. LXXXI випуск. Річник 1896. – С. 648-649.

президії крайового суду або вищих судових установ з одночасною передачею справи до дисциплінарного суду.

Закон 1868 р. передбачав такі дисциплінарні стягнення стосовно суддів: попередження, догана, переведення на роботу в інше місце без права переїзду, скорочення розміру заробітної плати, переведення на пенсію, зменшення розміру пенсії, звільнення з роботи. Судді були вкрай незадоволені своїм дисциплінарним законом і постійно домагалися його вдосконалення, розробляючи та передаючи до державної ради проекти нового законодавства про дисциплінарне провадження щодо суддів.

Присяжними могли бути грамотні громадяни, старші 30 років, які проживали в даній громаді не менше року і сплачували не менше 10 гульденів прямих податків, а в містах з населенням більшим за 30 тисяч мешканців – 20 гульденів. Незалежно від суми сплачуваного податку право бути присяжними мали нотаріуси, університетські професори та шкільні вчителі, випускники університетів із ступенем доктора. Позбавлялись права бути присяжними особи, визнані недієздатними, особи, чиї професійні чи станові обов'язки суперечили виконанню судового обов'язку.

Суд присяжних почав діяти на Буковині після виходу закону від 9 березня 1869 року¹. Він складався з трьох постійних суддів і дванадцяти присяжних засідателів². До списку присяжних у 1869 році входило 300 осіб, у 1871 рік – 339, у 1875 році – 324. Серед них були такі відомі в краї люди, як Антон Кохановський, Костянтин Томащук, Василь Волян, Йозеф Помпе та ін.³ У відповідності з кримінально-процесуальним кодексом Австрії, прийнятим у 1873 році, до підсудності судів присяжних було віднесено 22 види злочинів, вчинення яких каралося позбавлен-

¹ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 3245, а. 3-9.

² Тома J. *Justitia in Bukowina*. – *Lece ani dela unire de Jon Nistor*. – Cernauti: Tiporul "Glasul Bukowinei", 1928. – P. 133.

³ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 3245, а. 33 (зв.), 56-58; спр. 4021, а. 3-12.

ням волі на строк не менше 5 років, та 9 злочинів і 2 проступки політичного характеру¹.

Як свідчить судова статистика, число засуджених судами присяжних зростало. За злочини, наприклад, у 1896 році засуджено 1062 особи, а у 1901 році – 1170. За ті ж роки число засуджених за проступки зросло з 808 до 948². Водночас спостерігалась і тенденція до збільшення питомої ваги оправдальних вердиктів присяжних. Так, із кожних 100, що постали перед буковинським судом присяжних, у 1881-1885 роках, оправдано 14,2%; у 1886-1890 – 14,7%; у 1890-1895 – 14,6%; у 1896-1900 – 16,6%; у 1900 – 17,5%³.

Кількість судових установ на Буковині була явно недостатньою. У 1896 році коронний край з 10 441 кв. км території і 646 591 осіб населення мав у 17 разів менше повітових судів, ніж Далмація, у 14 разів менше, ніж Крайна; у 12 разів менше, ніж Каринтія, у 6 разів менше, ніж Тіроль з Форарльбергом. Якщо загалом в Австрії один повітовий суд припадав на 25 громад з населенням 27 775 осіб, то на Буковині – на 20 громад з населенням в 42 936 осіб⁴. При цьому треба враховувати, що населення Буковини було більш схильним до процесів, аніж освіченіше населення західних земель Австрії. Як свідчать статистичні дані, буковинський повітовий суд мав у 5 разів більше роботи від тірольського.

Завантаженість судів постійно зростала. Як повідомляв депутат Малик на засіданні буковинського сейму 7 жовтня 1907 року, за 1902-1906 роки число справ, розглянутих повітовими судами, виросло у Сереті з 7 758 до 10 468, у Сторожинці – з 10 370 до 15 361, у Вижниці – з 7 907 до 8 800, у Заставні – з 2 974

¹ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.). – С. 47.

² Hoegel H. Die Statistik d. Strafrechtspflegen in Österreich für 1900 u. 1901. – Wien, 1905. – S. 852-853.

³ Ibid. – S. 849.

⁴ Кульчицький С.В. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.). – С. 49.

до 3 821, у Вашківцях – з 1 899 до 2 708¹. За підрахунками Миколи Василька, у Чернівецькому крайовому суді розглядалося 4 000 скарг за рік, у Львівському окружному суді – 2 600, у Краківському – 2 000, а в окремих судових округах Австрії – 150-800². Надто великою була територіальна протяжність окремих судових округів, гірський характер ряду населених пунктів значно ускладнював зв'язок між ними і відповідними судами, давалася ознаки недостатності засобів комунікації.

Питання про створення нових судів неодноразово обговорювалося в буковинському сеймі, ставилося депутатами й адміністрацією краю перед державною радою та міністерством юстиції у Відні. Так, 7 лютого 1896 року сейм прийняв резолюцію про необхідність заснування на Буковині 11 нових повітових судів.

7 жовтня 1907 року сейм проголосував за клопотання перед урядом про відкриття окружних судів у Вижниці і Кимполунзі або Радівцях, про заснування повітового суду в Глибокій. У березні 1908 року судочинству на Буковині була присвячена ґрунтовна доповідь Миколи Василька у бюджетній комісії державної ради³.

Однак вимоги Буковини щодо збільшення числа судів задовольнялися лише в невеликій мірі. Посилаючись на скруту в державі, відсутність фінансів, уряд відкладав виконання більшості вимог на пізніший (невизначений) час. Не йшов уряд і на надання крайовому суду у Чернівцях статусу вищого та створення нових окружних судів.

Настійливою необхідністю було і поповнення судів кваліфікованими судьями. Особливо відчутною вона стала після введення нового цивільного процесу. За 1895-1914 роки число судових урядників на Буковині виросло зі 180 до 261⁴. Українців

¹ Буковина. – 1907. – Ч. 118.

² Буковина. – 1908. – Ч. 38.

³ Буковина. – 1908. – Ч. 30, 37-39; ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 6806, а. 51.

⁴ *Lece ani dela unire de Jon Nistor.* – P. 133-134.

серед них у 1895 році було лише 26. Тільки в Садгорі і Вашківцях вони очолювали повітові суди. У 1889 році голова Вишницького повітового суду Володимир Ясеницький був призначений радником крайового суду у Чернівцях¹. Більшість судових урядників присилалась з інших коронних земель Австрії, що викликало невдоволення в краї. Ось як говорив про це у державній раді 27 лютого 1902 року Микола Василько: “Вже роками протестуємо проти напливу урядників у наш коронний край. Ми прецінь маємо університет задля того, щоб виробилася інтелігенція з нашої власної вітчизни”.

І все ж з Буковини вийшло немало відомих свого часу в Австрії правників, зайнятих у судочинстві. Так, уродженець Буковини Ігнац Шимонович працював радником Львівського крайового суду, президентом сенату вищої судової палати у Відні². З буковинського суду вийшли перший ректор Чернівецького університету, багаторічний депутат державної ради К.Томашук, президент Львівського вищого крайового суду Шенк, радники двору при Верховнім трибуналі у Відні Уте, Ранвич і Коссович, президент найвищого суду Симон Дріч. У 1908 році у Верховному трибуналі було 5 діючих радників, які починали службу на Буковині як судові урядники³.

Одним із найгостріших питань розвитку судочинства було питання про його мови. З 70-х років ХІХ ст. це питання не сходило з порядку денного сеймових засідань, зі сторінок преси. Формальною основою для вирішення цього питання були конституційні закони 1867 р., закон 1866 р. про крайові мови.

Важливим підзаконним актом з мовного питання на Буковині стало розпорядження австрійського міністерства юстиції від 17 серпня 1864 р., яке стосувалося використання крайових

¹ Буковина. – 1895. – Ч. 33; 1909. – Ч. 61.

² Slapnicka H. Österreichs Recht außerhalb Österreichs. – Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1973. – S. 52.

³ Буковина. – 1908. – Ч. 38.

мов у судочинстві. Основні його положення зводилися до наступного.

1. Суди Буковини при розгляді справ, в яких сторони володіють лише румунською або українською мовами, повинні проводити допити обвинувачених і заслуховування свідків мовою допитуваних (принаймні вирішальних моментів показань обвинувачених чи свідків).

2. Якщо складання судової присяги вчинялося українською чи румунською мовами, та протоколи повинні були (по можливості!) оформлятися цими ж мовами (принаймні текст присяги мав вноситися до протоколу цими мовами).

3. При розгляді кримінальних справ осіб, що розмовляли лише українською чи румунською мовами, в заключних засіданнях мали брати участь лише ті судді, службовці прокуратури й адвокати, які володіли мовою обвинуваченого. Судові засідання (знову по можливості!) повинні були проводитися цими мовами, а вирок і його обґрунтування мали оголошуватися ними ж.

4. При оформленні судових повісток всіх типів, постанов про опіку, протоколюванні смертних випадків теж передбачалося використання української і румунської мов¹.

Однак на практиці жоден із цих актів не діяв, оскільки вони містили суперечливі, часто взаємовиключаючі положення. На запит буковинського сейму у 1878 р. про мови у судах, крайове управління відповіло так: "... Німецька мова була й залишається мовою судових установ і ніколи не відмінялася, а навпаки, розпорядженням міністерства юстиції від 17 серпня 1884 р. встановлювалася як єдина мова судочинства... Протоколи повинні писатися виключно німецькою мовою і тільки в окремих випадках свідчення подаються у вигляді переказу рідною мовою"².

¹ Kaczut W. Ein Reichsgerichtserkenntnis betreffend das Sprachrecht der Ruthenen in der Bukowina. – Gzernowitz, 1912. – S. 48-49.

² Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – С. 111.

На засіданні сейму 7 лютого 1896 року С.Смаль-Стоцький наводив як приклад скаргу Ілаша Галицького з Оршівців, подану у 1895 році до Кіцманського повітового суду українською мовою. В резолюції, написаній німецькою мовою, зазначалося, що українська мова в буковинських судах не вживається, тому скарга не може бути розглянута. Цей же суд з тієї ж причини повернув православному священику Жолківському із Суховехова українську метрику¹. Щоб не дражнити суддів, навіть українські адвокати й нотарі в більшості своїй готували документи німецькою мовою. Та й селяни, перестраховуючись, часто вперто вимагали тільки німецьких грамот.

Загалом за період перебування Буковини у складі Австрії в краї склалася досить розвинута система судів. У 1914 році тут діяли 20 повітових судів, крайовий суд у Чернівцях, окружний суд у Сучаві. На 800 098 чоловік населення приходився 261 судовий урядник.

5.2. Адвокатура

Адвокатура була започаткована на Буковині законом від 1781 року. Її розвиток в розглядуваний період йшов у загальному руслі еволюції австрійської адвокатури як інституту юридичної допомоги населенню. Тому його вивчення мусить опиратись на загальноавстрійське законодавство про адвокатуру, на аналіз її загальноавстрійських історико-правових досліджень². Водночас процес становлення й утвердження адвокатури на Буковині мав свої характерні риси, що зумовлювались історичними, націона-

¹ Буковина. – 1896. – 26 січня.

² Див.: Pisko J. Zur Organisation der Advokatur. – Wien, 1863; Jaqwes H. Die freie Advokatur und ihre legislative Organisation. – Wien, 1868; Jaqwes H. Ueber die Aufgabe des Verteidigungin Strafsachen. – Wien, 1873; Skedl A. Die gegenwartige Advokatenkriese. – Wien, 1901; Weissler A. Geschichte der Rechtsanwaltschaft. – Leipzig, 1905; Benedikt E. Die Advokatur unserer Zeit. – Wien, 1912; Kuebl F. Geschichte der oesterreichischen Advokatur. – Wien, 1967 та ін.

льними, соціально-економічними особливостями краю.

Адвокатура як захист у суді існувала в Австрії з XVI ст. Уже тоді в окремих землях до судових захисників висувались зовсім сучасні вимоги: іспити, перевірки. З 1638 р. для них була запроваджена 2-річна службова підготовка, а пізніше – й оплата за присвоєння адвокатського звання, яка досягала 2500 флоринів¹. Влаштування адвокатури на Буковині започаткував перший її австрійський військовий намісник генерал Г.Сплєні, який, розробляючи план "формування судових інстанцій", передбачав прикріплення до генерального консула краю двох адвокатів, один з яких мав виконувати функції державного обвинувача, а другий – захисника².

Загальноавстрійська організація адвокатури, її права й обов'язки вперше були визначені Йозефінським положенням від 14 травня 1781 року про загальний судовий устрій. Адвокатура була тісно пов'язана з судом, їх розглядали разом як два необхідні відділи єдиного судового порядку. Допущені до виконання адвокатських обов'язків особи отримували цісарське призначення. Так було до 1820 року, коли призначення адвокатів було передане вищим земельним судам, тобто локалізоване³.

Першим австрійським законом, який стосувався винятково адвокатури і поширювався на всю монархію, стало видане 16 липня 1849 р. тимчасове положення про адвокатський порядок. Це був практичний наслідок революції 1848 р. Тоді Верховна судова палата висловила за свободу адвокатури.

Головним нововведенням стало створення адвокатських палат із визначеним обсягом повноважень. Вони утворювались всіма без винятку адвокатами, що мали практику в окрузі вищого земельного суду. До компетенції палат, крім чисто технічних функцій, які має в своєму арсеналі юридична особа (вибори пре-

¹ Weissler A. Geschichte der Rechtsanwaltschaft. – S. 282.

² General Spleny's Beschreibung der Bukowina – S. 87.

³ Gumplowicz L. Das osterreichische Staatsrecht (Verrfassungs – und Verwaltungsrecht). Ein Lehr – und Handbuch. – Wien, 1907. – S. 142-143.

зидента, вибори та затвердження постійних комісій і т. ін.), входили також розгляд апеляцій тимчасово відсторонених або увільнених від обов'язків адвокатів, призначення ревізорів адвокатської діяльності, нагляд за дотриманням честі та гідності установи. Думка палати мала враховуватись і при вирішенні питання про допуск до адвокатської діяльності, але, як з'ясувалося після набрання положенням чинності, адвокати так і не отримали вирішального впливу на призначення майбутніх адвокатів. Це право залишалось за міністерством юстиції.

Незмінними залишились вимоги до кандидатів, що претендували на право займатися адвокатською діяльністю: австрійське громадянство, незаплямована репутація, ступінь доктора права, отриманий у вищих навчальних закладах Австрії. До іспиту на заміщення посади адвоката допускалися особи, які пройшли юридичну практику в суді чи прокуратурі протягом 3 років після отримання наукового ступеня (або 5 років – без ступеня). Умова щодо наявності практичного стажу юридичної роботи була характерна для більшості європейських країн. У Франції, наприклад, за указом 1822 р. вимагалася наявність трирічного практичного стажу або п'ятирічне стажування, в Німеччині у 1878 р. була встановлена трирічна практична підготовка до самостійної адвокатської роботи¹. До складу екзаменаційної комісії входили президент певної палати і два адвокати з числа членів палати. Доступ до іспиту мали судді, представники державних установ. Після складення іспиту претендент давав клятву і не пізніше як через 3 місяці після цього приступав до фактичної діяльності (якщо ні, то рішення про призначення втрачало силу).

Дисциплінарний нагляд за адвокатською діяльністю покладался на апеляційний суд. До його компетенції входило звільнення адвокатів, застосування штрафних санкцій, оголошення доган і т. ін. Правда, при застосуванні заходів адміністративного покарання апеляційний суд повинен був враховувати думку па-

¹ Сучасні системи адвокатури / За ред. О.Д.Святоцького. – К.: Право України, 1993. – С. 9.

лати адвокатів стосовно кожної конкретної справи¹.

Важливу роль у формуванні адвокатури відіграло розпорядження міністерства юстиції від 7 серпня 1850 року, яке регулювало деталі складання адвокатського іспиту. Воно зробило цей іспит у крайових судах обов'язковим для всіх коронних земель. Допуск до іспиту залежав від 4-річної судової практики, яка була розділена на дві частини: півтора року кандидат повинен був працювати в земельному чи повітовому суді, а наступні два з половиною практикуватися у адвоката чи в прокуратурі. Іспит теж мав два етапи: спочатку усний, а потім – письмовий. Кандидат показував свої знання з цивільного і кримінального законодавства, мистецтва ведення справи в суді, складанні документів. Особа, що не склала іспит з двох спроб, до третьої не допускалась².

Прогресивні реформи в адвокатурі припинилися з початком періоду австрійського неоабсолютизму. Вже у 1853 році був ліквідований суд присяжних, обмежилось право оскарження, суттєво звузились можливості захисту. Обмеження прав адвокатури супроводжувалося спробами соціального утиску адвокатів. Кримінально-процесуальний порядок 1853 року відродив давно застаріле правило, що забороняло перед прийняттям справи узгоджувати гонорар і брати аванс. Розвиток адвокатури сповільнився. За даними члена верховного суду у Штутгарті П.Фабера, у 1859 році в Австрії було 566 адвокатів і стряпчих (осіб, допущених до адвокатської практики в судах) на 12 813 263 осіб населення (1857 рік). Отже, один адвокат приходився на 22 638 душ населення. Здавалось би, така пропорція мала забезпечувати процвітаючий економічний стан адвокатів. Однак усе було навпаки. В Англії та Франції, де один адвокат припадав відповідно на 1 480 (1861 р.) і 5 100 осіб (1856 р.), становище адвокатів було

¹ Kuebl F. Geschichte der österreichischen Advokatur. – S. 106-107.

² Ibid. – S.108.

незмірно кращим¹. Крім того, числа існуючих адвокатських місць було явно недостатньо для задоволення потреб населення. Щодо тодішнього стану адвокатури на Буковині, то опублікований у 1855 році загальноавстрійський покажчик адвокатів і нотарів називав лише 6 прізвищ адвокатів краю (К.Каетан, Й.Гнойський, Й.Прункул, Й.Вольфельд, А.Кохановський, Й.Фехнер)².

Урядові дії щодо обмеження прав адвокатури не могли не викликати адекватної відповіді. Рух за “повернення” свободи адвокатури став повсемісним і охопив усіх адвокатів, які не хотіли бути відсунутими на другий план. З 1862 року вони отримали можливість використовувати для цього і трибуну державної ради, яка розпочала свою роботу.

Підсумком цієї боротьби стала поява постійного положення про адвокатуру від 6 липня 1868 року, що діяло фактично до кінця існування Габсбургської монархії*. В першу чергу це положення ліквідувало ненависне право міністерства юстиції на призначення. Кожен міг стати адвокатом після виконання всіх встановлених законом вимог. Вони були викладені у §§ 1-7: австрійське громадянство, правоздатність і дієздатність, юридична

¹ Ляпидевский Н.П. Статистические сведения об отношении численности адвокатов и стряпчих к количеству народонаселения в государствах Западной Европы // Юридический вестник. – Москва, 1871. – Кн. восьмая. – С. 47-51.

² Verzeichnis der Advokaten, Notare und Verteidiger in Strafsachen in sämtlichen Kronländern des Kaiserthums Österreichs. – Wien, 1855. – S. 41, 134.

* 1 квітня 1872 року був затверджений дисциплінарний статут адвокатів. Закон від 26 березня 1890 року встановив розміри гонорарів (адвокатських тарифів стосувалося і розпорядження міністерства юстиції від 3 червня 1909 року). Ряд питань організації та діяльності адвокатури уточнив наказ міністра юстиції від 11 грудня 1897 року. У 1911 році уряд вніс до палати панів рейхсрату повністю розроблений план нового адвокатського порядку, але через першу світову війну його парламентська обробка так і не завершилась.

освіта і 7-річна юридична практика. Звання доктора права і успішний адвокатський іспит не належали до числа обов'язкових вимог. Вони могли бути замінені, наприклад, п'ятирічним перебуванням на посаді радника суду (цим міг бути замінений і семирічний практичний правовий стаж)¹. Усякий, хто відповідав цим вимогам, міг добиватися свого занесення до списку однієї з адвокатських палат.

Тепер адвокат ставав представником вільної незалежної професії. Він не був зобов'язаний надавати всю інформацію цивільному суду; він міг не доводити справу до кінця, а розірвати контракт; він мав право змінювати свій офіс, передати ведення дорученої йому справи іншому адвокату або відбуваючому у нього практику кандидату (відповідаючи, правда, перед клієнтом за дії свого заступника); йому не треба було ні в кого просити відпустку, а тільки потурбуватися про відпускні гарантії; були скасовані заборони на попередню угоду й отримання авансу. Внаслідок цього адвокати отримали змогу вільно укладати угоди з клієнтами в межах, визначених цивільним законодавством про договір заробітної плати.

Після першого січня 1869 року (тобто введення постійного положення про адвокатуру в дію) наступив кінець "numerus clausus" – строгого визначення чисельності адвокатури, що привело до її швидкого росту як у центрі, так і у провінціях. Причому число адвокатів росло набагато швидше, ніж населення. Тільки з 1898 по 1914 рік адвокатський корпус Австрії зріс із 4 009 до 5 297 осіб. У 1900 році було 4 297 адвокатів на 26 159 708 жителів країни (на одного адвоката припадало 6 085 жителів), а у 1910 – 5 245 адвокатів на 28 567 898 жителів (тобто 1 адвокат – на 5 446 жителів)².

Ця тенденція повною мірою проявлялась і на Буковині. У 1869 році один адвокат припадав тут на 23 710 осіб населення, у

¹ Хейфиц Ю.Я. Галиция. Политическое, административное и судебное устройство. – С. 52.

² Benedikt E. Die Advokatur unserer Zeit. – S. 118, 127.

1880 на 19 172, у 1890 – на 10 776, у 1905 – на 6 188, у 1913 – на 3 738 осіб.

В кінці XIX – на початку XX ст. буковинська адвокатура розвивалася особливо бурхливо. З 1890 по 1905 рік чисельність адвокатів подвоїлась і досягла 118 (із них 115 докторів права). У Чернівцях працювало 60 адвокатів, у Сучаві – 15, у Вижниці, Радівцях, Сереті і Сторожинці – по 6, у Кимполунзі – 5, у Садгорі – 3, у Вашківцях, Гура-Гуморі, Дорна-Ватрі, Заставні, Кіцмані і Путилі – по 2, у Боянах, Селятині, Солці і Станівцях – по 1¹.

На перше грудня передвоєнного 1913 року тільки у Чернівцях налічувалось 105 адвокатів. Ще 25 – у Сучаві, 14 – Радівцях, 12 – Сереті, по 10 – Сторожинці і Гура-Гуморі, 7 – Вижниці, 5 – Дорна-Ватрі, по 4 – у Кіцмані, Садгорі і Заставні, по 3 у Вашківцях і Селятині, по 2 у Путилі, Станівцях і Солці, по одному – у Боянах і Чудині. Загалом на цей час на Буковині було 214 адвокатів², із них 179 євреїв, 21 румун, 5 українців, 5 німців і 4 поляки³.

Найінтенсивніше розвивалася адвокатура у Чернівцях (див.: таблиця № 7)⁴. Це було зумовлено статусом крайового центру, зосередженням в місті основних органів управління, правоохоронних органів, торгово-промислових та банківських установ.

¹ Provinzial – Schematismus für das Herzogthum Bukowina pro 1905. Der Stand vom 1. Dezember 1904. – Bukowinaer Haus-Kalender für das Jahr 1905. – Gzernowitz, 1904. – S. 25.

² Provinzial – Schematismus für das Herzogthum Bukowina pro 1914. Der Stand vom 1. Dezember 1913. – Bukowinaer Haus-Kalender für das Jahr 1914. – Gzernowitz, 1913. – S. 35-37.

³ **Томас J.** Justitia in Bukowina. – Lece ani dela unire de Jon Nistor. – P. 136.

⁴ Підраховано за даними: Verzeichnis der Advokaten und Notare in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern der Österreichisch – Ungarische Monarchie. – Wien: Druck und Verlag der k.k. Hof – und Staatsdruckerei, 1889-1918.

Динаміка розвитку адвокатури у Чернівцях (1889-1918)

1889 – 33	1899 – 46	1909
1890 – 33	1900 – 50	1910 – 76
1891 – 33	1901 – 51	1911 – 79
1892 – 35	1902 – 51	1912 – 82
1893 – 34	1903 – 50	1913 – 105
1894 – 33	1904 – 54	1914 – 109
1895 – 37	1905 – 60	1915 – 107
1896 – 40	1906 – 61	1916 – 106
1897 – 41	1907 – 67	1917 – 105
1898 – 41	1908 – 69	1918 – 109

Адвокатський порядок 1868 року ввів і значну автономію адвокатської організації, підвищив рівень самоврядування в ній. Розширилось коло повноважень адвокатських палат. До їх обов'язків увійшло ведення списків адвокатів і кандидатів у адвокати своїх районів, участь у вирішенні спорів між членами палат, вони видавали консультативні висновки про співрозмірність адвокатських гонорарів.

Указом міністерства юстиції від 18 жовтня 1901 року затверджений розпорядок буковинської адвокатської палати¹. Він складався із 23 параграфів і визначав порядок проведення зібрань палати, виборів президента і членів президії, порядок внесення і розгляду питань, прийняття рішень.

Рішення палати приймалося абсолютною більшістю голосів. Головуючий мав право голосу лише при рівності голосів, але у виборах брав участь нарівні з усіма іншими членами палати (§ 22). Особливо важливі рішення на вимогу 10 осіб могли

¹ Geschäftsordnungen der Bukowinaer Advokatenkammer. – Czernowitz, 1913. – S. 8-15.

прийматися поіменним голосуванням (§ 20). Член палати, персональна справа якого розглядалась на засіданні, мав право не бути присутнім (§ 21). Свій внутрішній розпорядок мала президія крайової адвокатської палати. Він теж був затверджений міністерством юстиції 18 жовтня 1901 року і складався з 18 параграфів¹. У відповідності з ним до президії входили президент, два його заступники і сім членів. Керівництво справами президії, головування на її засіданнях, зовнішнє представництво президії здійснювалось президентом або його заступниками (§ 1).

Президентами та їх заступниками обиралися найавторитетніші адвокати краю. Так, у 1896 році президентом палати був Антон Кохановський (заст. Йозеф Ротт); у 1879 – Йозеф Ротт (заст. Йозеф Фехнер); у 1889 – Йозеф Ротт (заст. Макс Гольденберг); у 1904 – Генріх Кіслер (1-й заст. – Якоб Вахтель, 2-й заст. – Едуард Райс); у 1914 – Якоб Ауслендер (1-й заст. – Якоб Кесслер, 2-й заст. – Мозес Оберлендер).

1 квітня 1872 року в Австрії прийнятий адвокатський дисциплінарний статут. Він передбачав створення у кожній адвокатській палаті дисциплінарної ради, яка обиралася на 3 роки із числа членів палати. У своїй діяльності дисциплінарна рада керувалася дисциплінарним адвокатським статутом і власним регламентом, затверджуваним міністерством юстиції.

У 1879 році до складу дисциплінарної ради буковинської адвокатської палати входило 8 осіб (президент, 4 члени ради і 3 їх заступники); у 1889 році – 13 (президент, його заступник, 7 членів ради і 4 їх заступники у 1905 році – 21 (президент, 2 заступники, 12 членів ради і 6 їх заступників). Президентами дисциплінарної ради в різні роки були Й.Ротт, Г.Кіслер, Б.Функенштайн, М.Штернберг та ін. У складі дисциплінарної ради окремо виділялась і посада прокурора палати, який мав спочатку одного, а потім двох заступників. Діяльність дисциплінарної ради здійснювалась на добровільних засадах, зарплата за неї не виплачувалась.

¹ Geschäftsordnungen der Bukowinaer Advokatenkammer. – S. 3-8.

Провадження у дисциплінарній раді складалося з так званого попереднього розслідування, яке встановлювало наявність підстав для дисциплінарних заходів щодо звинуваченого, і, в разі потреби, усного обговорення справи. Рада могла проводити усний чи письмовий допит звинуваченого, очні ставки, заслуховувати свідків компетентних осіб.

Види покарань і порядок їх застосування визначалися дисциплінарним статутом. Проступки в ньому розділялися на дві групи. До першої входили порушення професійних обов'язків, до другої – поведінка, що порочила честь і гідність адвокатського стану. В рішенні дисциплінарної ради мусило вказуватись, у якій саме сфері адвокат вчинив проступок. Передбачались такі покарання: дисциплінарна догана, штраф до 300 фл. (пізніше – до 600 крон), тимчасове усунення з посади на строк до 1 року (для кандидатів – продовження тривалості практики на той же строк) і виключення зі списку адвокатів. Виключеному зі списку адвокатів надавалось право через три роки клопотати про поновлення у списку, але адвокатська палата могла відхилити це клопотання. Правда, ця відмова могла бути оскаржена до вищого суду. Вид покарання визначався дисциплінарною радою в кожному конкретному випадку. Якщо ж мова йшла про правопорушення, що належали до компетенції загального кримінального суду, то дисциплінарна рада зобов'язана була передати справу йому¹.

Такі основні підсумки розвитку адвокатури на Буковині в розглядуваний період. Як видно з наведених даних, це був численний, добре організований, відносно автономний і авторитетний інститут.

¹ **Kuebl F.** Geschichte der österreichischen Advokatur. – S. 118-120; **Holubowsky A.** Beitrage zum Advokatendisziplinarstrafrecht. – Festschrift der Wiener Advokaten – Gesellschaft – Union aus Anlaß ihres 25. Jahrigen Bestandes. – Wien, 1905. – S. 3-22; Geschäftsordnungen der Bukowinaer Advokatenkammer. – S. 17-21.

5.3. Нотаріат

Широкого розвитку набула на Буковині і нотаріальна служба. Бо (так говорять ще й нині), якщо адвокати розглядались лише як юристи, то нотаріуси – ще й як юристи. Хоча, як і адвокатура, нотаріат був інститутом представництва інтересів, правовою професією (Rechtsberuf).

Як інститут попереднього судочинства нотаріат був запроваджений у коронних австрійських землях цісарським патентом від 29 вересня 1850 року* і розглядався, за словами тодішнього міністра юстиції, як необхідний елемент нового судового порядку. До введення нотаріату спричинився загальний ріст культури, виникла потреба звернути увагу на важливість формальностей при укладенні правових угод, гарантувати правильність висновків, полегшити дотримання як правових вимог, так і інтересів сторін. Безсумнівним був і вплив французького законодавства про нотаріат, згідно з яким цей інститут об'єднував у собі весь обсяг безспірної юрисдикції, та французької нотаріальної практики (у Франції один нотар для приходився на кожен квадратну милю, тоді як в Австрії – на 7 квадратних миль)¹.

Починаючи з 1850 року, протягом 20 років тричі проводилось законодавче регулювання нотаріату. 11 жовтня 1854 року вийшла постанова міністерства юстиції про практику та професійні іспити кандидатів у нотарі, а 21 травня 1855 року цісарський патент затвердив новий нотаріальний порядок (запроваджен-

* Датою народження австрійського нотаріату дослідники вважають максиміліанський нотаріальний порядок 1512 року (Meyer A. Die Notariatsordnungen von 1512 und 1871 als Beitrage zur Rechtssicherheit. – Salzburg, 1971).

¹ Denkschrift zur Reform des Notariates im Oesterreich / Vom Ausschusse des Vereines der Notare vom Oesterreich ob und unter der Enns dann Salzburg. – Wien: Selbstverlag der Vereines, 1869. – S. 27.

ний з 1 серпня 1855 року)¹. У відповідності з цим патентом нотарі використовувались як судові комісари. В цій ролі вони засвідчували випадки смерті, спадкування, сирітські справи, давали судові оцінки у спірних справах про рухоме і нерухоме майно і т. ін.²

Положення цього нотаріального порядку конкретизувалися постановою міністерства юстиції від 7 травня 1860 року “Про використання нотарів як судових комісарів” і патентом про дисциплінарну відповідальність судових чиновників від 21 травня 1868 року.

Нотаріальний порядок 1855 року виявився недостатнім, тому з ініціативи державної ради (рішення від 22 січня 1869 року) розпочалась розробка нового. Ця реформа мала остаточно дати відповідь на 3 корінні питання:

1. Чи необхідний нотаріат як самостійний інститут (дискутувались можливості його об'єднання з адвокатурою або судом)?
2. Які завдання він повинен мати в системі правосуддя?
3. Яка організація забезпечувала виконання цих завдань?³

Новий нотаріальний порядок уведений в дію патентом 25 липня 1871 року⁴. На Буковині цей закон реально почав діяти з 1 жовтня 1888 року.

Лише із запровадженням нотаріального порядку 1871 року нотаріат почав діяти як самостійна, незалежна від судів уста-

¹ Chiari J. Handbuch des österreichischen Notariates. – Wien, 1852. – S. 111.

² Gumplowicz L. Das österreichische Staatsrecht (Verfassungs – und Verwaltungsrecht). Ein Lehr – und Handbuch. – S. 143-144.

³ Denkschrift zur Reform des Notariates im Oesterreich. – S. 5-8.

⁴ Notariatsordnung und Gesetz über die notarielle Errichtung einiger Rechtsgeschäfte vom 25. Juli 1871, samt den ergänzen den Gesetzen und allen darauf bezüglichen Verordnungen (Dreizehnte, vermehrte und ergänzte Auflage. – Wien, 1910. – S. 118.

нова. На відміну від суду, нотаріат був поставлений всередину народу, хоча й розглядався як необхідна умова досконального судового порядку.

Нотарі призначалися державою і публічно уповноважувались укладати і видавати грамоти про правові тлумачення і правові угоди, про справи, що породжували права, зберігати довірені їм документи, приймати гроші й цінні папери для передачі третім особам (§ 1)¹.

Перша глава нового нотаріального порядку визначала коло повноважень нотаріату. Нотарі призначались міністром юстиції з числа кваліфікованих кандидатів. Необхідними умовами для зайняття посади були: досягнення 24-річного віку, державна правова освіта і складені теоретичні іспити або ступінь доктора права, успішно складені адвокатський, нотаріальний або судовий іспити, 4-річна правова практика (адвокатура, суд, фінансова прокуратура), два роки з якої мусила складати практична нотаріальна робота, знання крайових мов (§ 6)².

Повноваження нотаря поширювались на округ суду першої інстанції, в який він отримував призначення (§ 8). Число нотарів обмежувалося, їх кількість у кожному окрузі суду першої інстанції визначалася міністром юстиції (§ 9)³.

З 1885 року міністерство юстиції публікувало покажчик нотарів (разом з адвокатами). На початку 1909 року в Нижній Австрії було 140 нотарів (у Відні – 67), у Верхній Австрії – 53, Зальцбурзі – 19, Чехії – 247, Моравії – 93, Сілезії – 26, Штирії – 74, Каринтії – 30, Крайні – 34, Тіролі та Форарльберзі – 71, Галичині – 211, Буковині – 21, Далмації – 37, Трієсті, Герці і Градисці – 42 (всього – 1098).

На Буковині один нотар припадав на 38 100 осіб насе-

¹ Вестник законов державных для королевств и краев в державной думе заступленных. Рочник 1871. – С. 103.

² Вестник законов державных для королевств и краев в державной думе заступленных. Рочник 1871. – С. 164.

³ Там само. – С. 165.

лення, в Галичині – на 38 036, в Чехії – на 27 407, у Верхній Австрії – на 16 094, у Зальцбурзі – на 11 312, а загалом по Австрії – на 26 022¹.

Для заміщення вакантної посади нотаря оголошувався конкурс. Його оголошення належало до компетенції місцевої нотаріальної палати. З питань заміщення посад нотарів, умов проведення конкурсів, складання кваліфікаційних табелів кандидатів у нотарі 31 жовтня 1887 року та 8 листопада 1895 року вийшли укази міністерства юстиції Австрії. Новопризначений нотар повинен був внести заставу (§ 13), виробити свою печатку. На ній мали бути: австрійський орел, ім'я та прізвище нотаря, назва краю і місця посади крайовою мовою (або крайовими мовами). Після внесення застави і схвалення печатки нотар складав встановленого змісту присягу (§ 15). В разі зміни місця посади повторного прийняття присяги не вимагалось (§ 17). Окремий розділ (III) закону 1871 року визначав розмір застави для нотарів. Для Відня вона складала 8.000 флоринів, для міст із населенням не менше 30 000 осіб – 5 000 флоринів, для міст, у яких був суд першої інстанції – 2 000 флоринів, для інших місць – 1 000 флоринів (§ 22). Застава вносились грошима або цінними паперами.

Всякий нотаріальний акт мусили під загрозою втрати сили публічної грамоти містити в собі: вказівку на місце, рік, місяць і день вчинення нотаріальної дії, ім'я та прізвище нотаря, імена та прізвища сторін, присутніх свідків, зміст справи, примітку про ознайомлення сторін з актом, підписи сторін, підпис і печатку нотаря (§ 68).

Кожен нотар міг приймати до своєї канцелярії помічників. Вони визнавались нотаріальними помічниками лише після внесення до списків нотаріальної палати (§ 117). Кожна нотаріа-

¹ Notariatsordnung und Gesetz über die Notarielle Errichtung einiger Rechtsgeschäfte vom 25. Juli 1871, samt den ergänzen den gesetzen und allen darauf bezüglichen Verordnungen. – S. 18.

льна палата вела список усіх нотаріальних кандидатів свого округу. Бути записаним міг лише той кандидат, який склав принаймні два теоретичні іспити (між ними – судовий) або мав ступінь доктора права.

Практика нотаря мусила бути єдиною. Не дозволялось поєднувати її ні з адвокатською, ні з судовою діяльністю, з державною чи приватною службою (§ 118).

У разі відпустки, смерті, усунення з посади і виключення зі списку нотаріальної палати замість вибулого призначався заступник. Ним міг бути поставлений тільки нотар того ж округу, до якого належала звільнена вакансія, або нотаріальний кандидат, що відповідав усім вимогам. Допоки тривало заміщення (субституція) заміщуваному нотареві заборонялося самому вчиняти нотаріальні дії (§§ 119, 123). Нотаріальний порядок 1871 року передбачав і певну автономію нотаріальної організації. Нотарі судових округів або краю утворювали нотаріальні колегії (§ 124). Нотаріальні колегії з числом більше 15 осіб утворювали нотаріальні палати (§ 125). Нотаріальна палата складалася з голови і 4-х членів, якщо в нотаріальній колегії було менше 25 чоловік, і з 6 членів, – якщо в її складі було більше 25 чоловік (§ 127). Голова і члени палати обиралися нотарями – членами колегії на три роки таємним голосуванням (§ 128). Голові належав вирішальний голос при розгляді спірних справ (§ 138).

До функцій нотаріальної колегії належали:

- вибори голови і членів нотаріальної палати;
- вироблення пропозицій щодо устрою і діяльності нотаріату;
- розгляд планів роботи і звітів нотаріальної палати;
- вироблення регламенту діяльності, який затверджувався міністерством юстиції (§ 134).

Нотаріальна палата здійснювала нагляд за поведінкою та діловодством нотарів і кандидатів у нотарі, розглядала спори між ними, їх проступки, виконувала функції своєрідного суду честі для нотарів (§ 135). Загальний же нагляд за діяльністю нотаріальних колегій здійснювали голови (президенти) судів пер-

шої та другої інстанції (§ 154). На нотаря, який своєю поведінкою зганьбив своє звання, нотаріальна палата накладала дисциплінарне стягнення. До числа стягнень належали: письмові догани, штрафи (до 500 флоринів) і тимчасове позбавлення посади на строк до одного року, позбавлення посади (§ 158).

Нотарі не отримували платню як державні чиновники. Їх доходи базувались на визначених законом гонорарах. Угоди про оплату нотаріальних послуг зверх установлених тарифів суворо заборонялись (§ 171).

З нотаріального закону 1871 року, власне, і розпочав свою активну діяльність нотаріат на Буковині. Станом на 20 вересня 1869 року тут діяло 6 нотарів, у т.ч. у Чернівцях – 3 (М.Міллер, К.Векслер, О.Моргенбессер), у Сереті – 1 (Й.Сильвестр), у Сучаві – 1 (А.Прункул) і у Вижниці – 1 (Й.Рудковський). Сьома вакансія у Кимполунзі була незаміщена¹.

Через 10 років (на 1 жовтня 1879 року) на Буковині діяло вже 12 нотарів, із них у Чернівцях – 3, Сереті, Сучаві, Радівцях, Вижниці, Сторожинці, Кіцмані, Кимполунзі, Станівцях, Садгорі – по одному. В краї діяла нотаріальна палата. Її головою, а також директором нотаріального архіву працював радник крайового суду Адольф Рель. Окрім нього, до складу нотаріальної палати входили ще два радники крайового суду (Юліан Тромпетер, Венцель Ястржебський) і два нотарі (Олександр Моргенбессер і Карл Векслер). Обов'язки секретаря палати виконував Едуард Грабовецький².

До 1890 року число буковинських нотарів зросло до 17. Нові вакансії появились у Дорна-Ватрі, Гура-Гуморі, Путилі, Солці, Заставні. До складу нотаріальної палати тепер входили вже суто професійні нотарі (голова – чернівецький нотар Карл

¹ Bukowinaer Haus-Kalender für das Jahr 1870. – Gzernowitz, 1869. – S. 126.

² Там само. – S. 137-138.

Векслер)¹.

У 1905 році на Буковині діяв уже 21 нотар. У Чернівцях їх налічувалося 3, у Сучаві – 2, а у всіх інших судових округах – по одному (нові посади появились у Селятині, Вашківцях, Боянах). Нотаріальну палату з 8 людей очолював Карл Мацилінський (нотар із Серета). Така чисельність нотаріату залишилась майже незмінною до кінця перебування Буковини у складі Австро-Угорщини. У 1914 році тут працювало 22 нотарі². Не змінилась і організація їх діяльності.

¹ Bukowinaer Haus-Kalender für das Jahr 1890. – Gzernowitz, 1889. – S. 14.

² Bukowinaer Haus-Kalender für das Jahr 1905. – Gzernowitz, 1904. – S. 23-24; Verzeichnis der Advokaten und k.k. Notare in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern der Oesterreich. – Ungarische Monarchie. 1910. – Wien: Druck und Verlag der k.k. Hof – und Staatsdruckerei, 1910. – S. 103; Toma J. Justitia in Bucovina // Lece ani de la unire de Jon Nistor. – P. 136.

РОЗДІЛ 6. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

6.1. Прокуратура

У середині XIX ст. на Буковині була створена і прокуратура. Значною мірою це було зумовлено змінами в кримінальному процесі, що відбулися під впливом революцій 1848 р. На зміну інквізиційному процесу, в якому суддя виступає по відношенню до звинуваченого не тільки як суддя, а й як обвинувач, прийшов змагальний процес. На прокуратуру в ньому покладалася функція вносити і підтримувати звинувачення у тих випадках, коли зачіпалися інтереси держави.

У § 29 (VII розділ) “Основних рис нового судового порядку” від 8 червня 1849 року передбачалося, що при кожному земельному суді будуть введені посади прокурорів (Staatsanwalten, Staatsprokuratoren), при вищих крайових судах, Верховному судовому і касаційному трибуналі – посади генерального прокурора. Прокурорська служба при повітових судах покладалась на заступників прокурорів¹. 14 червня цього ж року цісар Франц-Йосиф схвалив ці пропозиції² і протягом 1849-1850 років вони були реалізовані на практиці. 10 липня 1850 року вийшов “Органічний закон про прокуратуру”³.

Завдання прокуратури визначались у ньому так: “Діяльність прокуратури частково стосується безпосереднього нагляду за справедливістю, як у цивільних, так і кримінальних справах, а частково – адміністративного керівництва юстицією та правиль-

¹ Reichsgesetze für das Kaiserthum Oesterreich. Erstes Heft. – Wien, 1849. – S. 44.

² Ibid.

³ Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1850 Dritter Theil. – Wien: K.-k. Hof – und Staatsdruckerei, 1850. – S. 1173-1202.

ного застосування законів...”¹. У цивільних справах участь прокурора передбачалася:

- при розгляді питань щодо розірвання шлюбу і оголошення його недійсним;
- у процесах, пов’язаних із втратою громадянства;
- при підтвердженні усиновлення; у справах про встановлення і припинення опікунства;
- у справах про компетенцію судів, про допустимість відводу суду (чи його президії);
- при розгляді спірних справ, у яких зачіпались інтереси сиріт чи осіб, що знаходились під опікою, як тільки вони шляхом апеляції досягли другої чи третьої інстанції, та ін.²

Сфера компетенції прокуратури у кримінальних справах визначалася нормами кримінально-процесуального законодавства (при заснуванні прокуратури – тимчасовим порядком карного процесу від 17 січня 1850 року).

Вплив прокуратури на адміністративне управління юстицією, на вдосконалення і правильне застосування законів здійснювався через участь прокурорів у проведенні державних іспитів для суддів, адвокатів і нотаріусів, у посадових призначеннях в судах, у судових засіданнях³.

З 1863 року прокуратура здійснювала нагляд за дисциплінарними вчинками судових чиновників, а з 1865 року – за роботою тюрем. Загалом, як видно, перелік повноважень прокуратури був досить обширним. Однак, це зовсім не дає підстав для висновку, що "суд підпорядковувався прокуратурі"⁴. Більше того, службовці державної прокуратури не вважалися судовими службовцями. Хоча вони в більшості випадків і до служби в

¹ Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1850 Dritter Theil. – Wien: K.-k. Hof – und Staatsdruckerei, 1850. – S. 1183.

² Ibid. – S. 1184.

³ Ibid. – S. 1185.

⁴ Історія держави і права України. Академічний курс. Том. 1. – С. 392.

прокуратурі, і після неї належали до суддівського звання. На час перебування в органах прокуратури вони позбавлялися прав незмінюваності і суддівської незалежності. В основному законі 1867 р. про судову владу (ст. 10) підкреслювалося, що для додержання суддівської незалежності і безпристрасності у карному судочинстві введено процес звинувачення, при якому особливо-му державному органу, тобто прокуратурі дано завдання виносити звинувачення перед судом і представляти його. Як і в інших країнах австрійська прокуратура підпорядковувалася міністерству юстиції.

Генеральний прокурор призначався цісарем, а всі інші – міністром юстиції. Канцелярських працівників органів прокуратури призначав генеральний прокурор. Прокурор суду другої інстанції підкорявся безпосередньо міністерству юстиції, прокуратура суду першої інстанції підпорядковувалась прокурору суду другої інстанції, причому як у плані нагляду, так і в тому, що прокурор вищого суду завжди мав право вступити особисто чи через свого заступника у справу нижчої інстанції. Якщо прокуратури при судах першої і другої інстанцій представляли і здійснювали звинувачення, то функцією генеральної прокуратури була виключно охорона закону¹.

На кожного працівника прокуратури заводилися картки громадянського стану, в які вносились всі службові та особисті характеристики, наступні зміни (посади, місця роботи і т. ін.). Один екземпляр такої картки після перевірки в канцелярії генерального прокурора передавався до міністерства юстиції, а другий знаходився в крайовій прокуратурі, де до нього в кінці кожного року вносилася нова інформація (§§ 37-39)².

Четвертий розділ "Органічного закону про прокуратуру" визначав порядок застосування дисциплінарних заходів щодо

¹ Хейфиц Ю.Я. Галиция. Политическое, административное и судебное устройство. – С. 56-57.

² Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1850 Dritter Theil. – S. 1178-1179.

працівників прокуратури. За службові проступки на членів прокуратури та канцелярських чиновників (могли накладатися дисциплінарні стягнення і дисциплінарні покарання. Їх використання залежало від змісту та обставин вчиненого проступку. До дисциплінарних стягнень закон відносив застереження (тобто нагадування про службові обов'язки) та осуд або настійливий докір за службовий проступок з вказівкою на наслідки, передбачені за повторне порушення обов'язку (§ 3). Дисциплінарними покараннями були: догана, вирахування із зарплати та звільнення зі служби (§ 54). Право на накладення стягнень мали крайові прокурори, генеральний прокурор, міністр юстиції¹.

19 січня 1853 року була прийнята постанова міністерств внутрішніх справ, юстиції і фінансів про створення Чернівецької крайової судової прокуратури². А розпочала вона свою діяльність 29 вересня 1855 року на основі постанови міністерства юстиції від 29 червня 1855 року³. Крайова прокуратура підпорядковувалась вищій державній прокуратурі у Львові, організованій в тому ж 1855 р. Прокуратуру очолював прокурор, який мав звання судового радника. У різні часи цю посаду займали Теодор фон Едлер, Йоганн Дилевський, Фрідріх Купен, Володимир Михалецький та ін.⁴

Посада прокурора була введена і при окружному суді у Сучаві. Але якщо при чернівецькому прокурорі було 6 вакансій заступників, то при сучавському – 3. Ось як виглядав особовий склад крайової прокуратури у 1913 році: старший прокурор

¹ Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1850 Dritter Theil. – S. 1180-1181.

² ДАЧО, ф. 131, оп. 1, а.1.

³ Там само.

⁴ Bukowinaer Hauskalender für das Jahr 1870. – Gzernowitz, 1869. – S. 126; Bukowinaer Hauskalender für das Jahr 1890. – Gzernowitz, 1889. – S. 16; Bukowinaer Nachrichten – Kalender für das Jahr 1896. – Gzernowitz, 1896. – S. 17; Bukowinaer Hauskalender für das Jahr 1905. – Gzernowitz, 1904. – S. 21; Gzernowitzer “Austria” – Kalender für das Jahr 1912. – Gzernowitz, 1911. – S. 191.

(erster Staatsanwalt), прокурор (Staatsanwalt), 5 заступників прокурора (Staatsanwaltstellvertreter)¹.

Крайова прокуратура виконувала наглядові функції та контролювала роботу судів. Працівники прокуратури брали участь у розслідуванні і розгляді кримінальних справ, у розгляді апеляцій на рішення повітових судів, у засіданнях суду присяжних, будучи незалежними від суду. У 1883 р., наприклад, крайова прокуратура розглянула 6 201 кримінальну справу. 1 591 акт оскарження, її працівники взяли участь у 1477 судових засіданнях, в тому числі у 118 засіданнях суду присяжних. Прокуратура наглядала також за веденням попереднього слідства.

Відповідно до кримінально-процесуального кодексу від 23 травня 1873 року прокуратура була тісно пов'язана з органами безпеки й отримала право звертатись до них за допомогою та контролювати їх. Органи безпеки були зобов'язані виконувати розпорядження прокуратури².

З 31 грудня 1867 року (після повідомлення в офіційному урядовому віснику) розпочала свою діяльність фінансова прокуратура у Чернівцях. Вона підпорядковувалась міністерству фінансів Австрії і крайовій фінансовій дирекції.

Діяльність фінансових прокуратур як органів для захисту матеріальних інтересів держави в австрійських судах усіх інстанцій розпочалася у 1851 році. Місцями знаходження фінансових прокуратур були визначені: Відень (для Нижньої Австрії), Лінц (для Верхньої Австрії), Зальцбург (для Зальцбурга), Грац (для Штирії), Клагенфурт (для Карінтії), Лайбах (для Крайни), Трієст (для Герца, Градіски, Істрії і м. Трієста з пригородами), Інсбрук (для Тіроля і Форарльберга), Прага (для Богемії), Брюнн (для Моравії), Львів (для Галичини) і Чернівці (для Буковини)³. До 1867 року компетенція галицької фінансової прокуратури у

¹ ДАЧО, ф. 131, оп. 1, а. 1.

² ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 3782, а. 1-3.

³ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 7346, а. 7 (зв.).

Львові (створена у 1852 р.) поширювалась і на територію Буковини¹.

Очолював крайову фінансову прокуратуру фінансовий прокурор. На нього покладалось загальне керівництво службовими справами прокуратури, розподіл справ серед підлеглих чиновників, контроль за правильністю ведення справ, документації, контроль за дотриманням термінів розгляду справ. При наявності великої кількості складних завдань фінансовий прокурор міг доручити частину роботи заступникам. Для заміщення посади прокурора під час відпустки чи хвороби призначався вищий за рангом чиновник прокуратури.

Чисельність штату, ранг службовців визначалися статусом прокуратури. Так, у 1908 році до її складу входили 3 фінансові радники, 3 фінансові секретарі, 2 ад'юнкти та ряд допоміжних службовців. У 1913 році штат фінансової прокуратури був дещо видозмінений. До нього входили: фінансовий прокурор, старший фінансовий радник, 2 фінансові радники, 2 фінансові секретарі, 1 ад'юнкт, директор і ад'юнкт загального відділу².

Спочатку крайова фінансова прокуратура розміщувалася на площі Рудольфа в тісному приміщенні. А в травні 1912 р. відбулось її переміщення до будинку фінансової дирекції по вулиці Головній, де їй було виділено 16 кімнат. В документі про переїзд описується і майно фінансової прокуратури: 8 книжкових шаф із необхідною спеціальною і довідковою літературою, 60 000 папок із справами та ін.³

Вперше функції фінансової прокуратури були визначені в указі Міністерства фінансів 13 серпня 1851 р.: судове представництво; вироблення правових висновків; участь у реалізації

¹ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині ХІХ на початку ХХ ст.). – С. 51.

² ДАЧО, ф. 271, оп. 1, а. 11.

³ Там само.

правових актів, що стосувались державного майна та фондів, які до них прирівнювалися¹.

Визначення службових повноважень перейшло й до § 1 Інструкції для фінансової прокуратури від 16 лютого 1855 р. (вона була названа тимчасовою, оскільки приймалася на невідзначений строк). Тут сфера впливу прокуратури обмежувалась правовим представництвом державного майна та правовим консультуванням. Поняття "державне майно" Інструкція не розкривала, а до фондів, що прирівнювалися до нього, відносила ті, якими відали державні органи, або, фонди, яким держава надавала дотації.

У березні 1898 р. видана нова Інструкція для фінансової прокуратури. По суті, це було дещо поліпшене й доповнене видання Інструкції 1855 р.

Службові завдання фінансової прокуратури, за визначенням цієї Інструкції, стосувались насамперед, суто адвокатської діяльності у сфері винятково майнових прав держави та суб'єктів права, що до неї прирівнювалися. Функції прокуратури, щоправда, були окреслені виразно: представництво у суді і в адміністративному процесі; надання правових консультацій; участь у вирішенні судових справ. Загалом Інструкція 1898 р. зобов'язувала фінансову прокуратуру не просто до участі в державному управлінні при представництві майнових інтересів держави та інших суб'єктів права, а й до захисту громадських інтересів перед владою².

Фінансова прокуратура мала право "втручатися у всі суди та установи представлених у державній раді королівств і земель", причому місцева компетенція фінансової прокуратури в судових спорах залишалася недоторканою. В інтересах якнай-

¹ Last A. Die Finanzprocuratur. Ein Beitrag zur Reform derselben // Zeitschrift für das Privat und Öffentliche Recht der Gegenwart. Band 25. – Wien, 1896. – S. 103-104.

² Mischler E., Ulbrich J. Finanzprocuratur // Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch. Zweiter Band. – Wien: Alfred Holder, 1906. – S. 68–69.

швидшого і ефективного вирішення справ фінансова прокуратура була вправі звертатися з приводу застосування офіційних актів до відповідних органів і поза межами своєї території.

Досить детальне уявлення про основні напрями діяльності крайової фінансової прокуратури може дати аналіз справ, які зберігаються у фонді № 271 ("Чернівецька крайова фінансова прокуратура") Чернівецького обласного держархіву. Насамперед велика група справ стосується стягування податків, установлення боргів (справи №№ 46, 48, 50, 51, 61, 62). Фінансова прокуратура захищала в них інтереси крайової фінансової дирекції, крайової і повітових податкових служб, органів самоврядування. В 1913 році, наприклад, в інтересах Чернівецької фінансової дирекції велась справа про встановлення розміру боргів по податках збанкрутілої фірми "Рітберг і Тишлер" (спр. 46), в інтересах Радівецької податкової служби – справа про стягнення податкової заборгованості з жителя громади Карлсберг Бартела Ігнаца (спр. 50). В тому ж 1913 році фінансова прокуратура вела справу по захисту інтересів виконавчого комітету галицького сейму про стягнення отриманих стипендій з випускника педучилища в Галичині Романа Сирецького у зв'язку з його відмовою від зайняття посади учителя (спр. 48).

В цілому ряді справ йдеться про захист інтересів державних відомств, православного релігійного фонду в земельних та інших конфліктах із сільськими громадами та окремими громадянами. Часто ці справи стосувались вимог виплати компенсацій за отримані пошкодження внаслідок нещасних випадків (спр. 10, 33, 34, 37, 57-59).

Предметом обстеження з боку фінансової прокуратури був порядок управління і використання коштів із благодійних фондів: імені Рудковських (спр. 108), Н.Іліса (спр. 110), В.Репти (спр. 111).

У воєнні роки найбільше справ було про конфіскацію майна дезертирів (спр. 150-154), засуджених "за шпіонаж і сприяння російським військам" (спр. 102, 171-183, 185).

Для тих, хто бажав вступити на службу до фінансової

прокуратури, встановлювався ряд вимог. Необхідною умовою було успішне складання трьох державних іспитів, визначених міністерством фінансів. Для остаточного зарахування на службу і наступної присяги обов'язково було відбути річну практику. Для здобуття вищих постів у фінансовій прокуратурі складались адвокатські іспити¹.

Службовці прокуратури були зобов'язані додержуватися законів і розпоряджень, які видавалися у різних галузях управління. В разі потреби "вимагалось і знання зарубіжного законодавства. При досить високих вимогах до професійної підготовки працівників фінансова прокуратура створювала менші, ніж інші державні установи, можливості піднятися вище ієрархічними сходами. Причини цього полягали у малочисельності штатів, відносній невизначеності статусу. У великому державному механізмі вона була лише допоміжною юридично-технічною силою. Діяльність фінансової прокуратури у Чернівцях припинилася у 1918 р. Її досвід не вивчений і не використаний до цих пір.

6.2. Поліція

На час приєднання Буковини припало зміцнення поліцейської організації та в цілому поліцейського управління в Австрії. Поліцейській адміністрації відводилась особлива роль: не тільки в охороні правопорядку, але й у створенні нового, "освіченого" життєвого укладу. У відповідності з державним статутом до числа завдань поліції увійшли "охорона громадського порядку, тиші та спокою, нагляд за правильністю мір і ваг, за торгівлею на ярмарках, за чистотою на міських вулицях, охорона від нещасних випадків і право видавати розпорядження за обставин пошкоджень у правах"².

Поліцейські чини були зобов'язані "не заважати обивате-

¹ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 7346, а. 8-9.

² Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права. Учебник. Том II. – М.: Остожье, 1998. – С. 200.

лям”, а допомагаючи їм, стежити за тим, щоб піддані підкорялись виданим законам, щоб життя і майно обивателів знаходилось у безпеці, щоб не відбувалось вуличних бешкетів, щоб викорінювались лінощі і неробство, і “стежити взагалі за всім тим, що могло шкідливо вплинути на загальне благо”¹.

У 1786 році в головних містах Австрії були створені регіональні поліцейські установи (у Празі, Брно, Лінці, Граці, Інсбруку, Троппау). Виданий у 1787 році Йосифом II австрійський кримінальний кодекс започаткував поліцейське карне право². Формуються підрозділи як загальної, так і таємної поліції. У 1789 р. було створене міністерство поліції, яке очолив президент нижньоавстрійського уряду граф Й.Перген³. У 1793 р. було засноване Придворне управління поліції (Polizei – Hofstelle), яке з 1801 р. отримало назву придворного управління поліції і цензури (Polizei – und Zensur – Hofstelle)⁴. Деяке послаблення ролі поліції за Леопольда II змінилося новим посиленням уваги до питань її організації та компетенції під впливом Великої французької революції.

Франц II повернув до керівництва поліцією графа Пергена, в усіх землях були створені поліцейські відомства, а у важливих прикордонних пунктах – прикордонні комісаріати. Поліцейські служби були організовані для руху по Дунаю, пізніше – на залізницях. З 1850 року в Австрії вводиться цивільна охорона. Вона стала попередницею інституту поліцейських агентів (1872).

Цісарським розпорядженням від 25 квітня 1852 року

¹ Митрофанов П. История Австрии. Часть 1 (с древнейших времен до 1792 года). – С.-Петербург: Изд-е “Брокгауз-Эфрон”, 1910. – С. 128.

² Hatschek O. Studien zum österreichischen Polizeistrafrecht. – Berlin: R. V. Decker’s Verlag, 1910. – S. 14-19.

³ Полтавский М.А. История Австрии: пути государственного и национального развития. Часть I. – М.: Ин-т всеобщ. ист. РАН, 1992. – С. 213.

⁴ Baltl H. Österreichische Rechtsgeschichte unter Einschluß sozial – und wirtschaftsgeschichtlicher Grundzüge. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 6. Auflage. – Graz: Leykam – Verlag, 1986. – S. 190.

справа офіційної безпеки передана новоствореній “Вищій поліцейській адміністрації”. В найбільших містах і пунктах з особливими поліцейськими завданнями теж створюються спеціальні поліцейські установи: капітанства, поліцейські адміністрації, поліцейські комісаріати.

Цісарською резолюцією від 21 серпня 1859 року “Вищу поліцейську адміністрацію” було перетворено у міністерство поліції. У 1867 році воно було ліквідоване, а значна частина його компетенції перейшла до міністерства внутрішніх справ. Уже саме підпорядкування поліції міністерству внутрішніх справ свідчило про її роль у державі, оскільки це міністерство визнавалося фактично “ядром адміністрації”, “центром єдності управління”¹. Залежно від територіального обсягу повноважень поліцію поділяли на державну, крайову і локальну. Державна поліція володіла усіма засобами, необхідними для безпеки й існування держави з політичної точки зору. Повноваження крайової поліції поширювалися на окремі коронні земля, а локальної (чи місцевої) – на одну чи кілька громад.

У великих містах були організовані дирекції поліції (Polizeidirektionen), яким підпорядковувались низові поліцейські органи. Поліція поділялась на поліцію безпеки, шляхову, пожежну, санітарну, торгову і т. ін., контролюючи все життя країни².

У Чернівцях дирекція поліції створена на підставі цісарського рішення від 27 січня 1853 року і розпочала свою діяльність 20 серпня того ж року³. На основі наказу міністра внутрішніх справ від 20 грудня 1860 року дирекція поліції у Чернівцях перетворена у комісаріат поліції. Він розпочав свою роботу у 1861 році і проіснував до травня 1866 року, коли функції комісаріату та інших ліквідованих поліцейських органів були передані

¹ Див.: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band II. Verwaltung und Rechtswesen. – S. 125.

² Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). – С. 52.

³ ДАЧО, ф. 10, оп. 1, а. 1; ф. 3, оп. 1, арк. 83.

крайовому управлінню Буковини і Чернівецькому магістрату¹. Це було зроблено на підставі цісарського рішення від 16 січня 1866 р., коли дирекції поліції і комісаріати були скасовані в Лінці, Зальцбурзі, Граці, Інсбруці, Любляні, Клагенфурті, Тропрау. Як самостійні поліцейські органи дирекції поліції залишилися лише у Відні, Празі, Брно, Львові, Кракові та Трієсті.

Ось як було організоване тоді управління поліцією у Чернівцях. Його здійснював III департамент магістрату. Він об'єднував поліцейські бюро, поліцейську інспекцію, комісаріат ринку, паспортне бюро, бюро донесень, пожежну команду². Як свідчить загальний протокол магістрату за 1887 рік, III департаментом протягом року розглянуто 14 616 справ³. Ним накладено такі покарання за недотримання:

- вимог будівельної поліції	– 15;
- вимог про донесення	– 16;
- порядку прислуги	– 14;
- вимог поліції моралі	– 57;
- вимог вуличної поліції	– 58;
- правил управління каретою	– 142;
- правил ринку	– 44;
- вимог санітарної поліції	– 172;
- закону про епідемії тварин	– 37 та ін. ⁴

Всяке порушення поліцейських приписів щодо порядку в громадських місцях (театрі, готелях, кав'ярнях, на залізниці і т. ін.) каралося штрафом від 1 до 100 гульденів або арештом (від 6 годин до 14 діб). Аналогічне покарання передбачалося і за образу поліцейського при виконанні ним службових обов'язків⁵.

¹ ДАЧО, ф. 10, оп. 1, а. 1.

² Verwaltungsbericht Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1887. – S. 90.

³ Ibid. – S. 91.

⁴ Ibid. – S. 92.

⁵ Підручник для громадської управи в воєводстві Буковині для ужитку членів ради громадської і громадських секретарів. – С. 498-499.

У 1887 році поліцейськими органами здійснено 4 512 арештів. Основним контингентом заарештованих були жебраки, бродяги (доставлені для лікарського обстеження), повії, “індивіди, небезпечні для чужої власності”. З 090 з них знаходились під місцевим арештом і їх справи були передані для подальшого розслідування, а інші – відпущені¹.

Органи поліції мали право викликати до себе будь-яку особу, що знаходилася в їх урядовому окрузі. Непослух карався штрафом на суму від 1 до 20 гульденів і примусовим приводом.

З початку ХХ ст. і у сеймі, і в Чернівецькій міській раді точилися гострі суперечки про перехід від громадської поліції до державної. Процес цей ініціювався зверху, урядом, якому зручніше було опиратися на централізовано керовані, а не розпорочені між громадами поліцейські сили. Крім того цим обмежувалася і автономія громад, оскільки ст. 5 імперського закону про громади від 5 березня 1862 р. визначала, що місцева поліція має такі підрозділи і завдання: а) охорона безпеки особи і її майна; б) утримання громадських доріг, площ, мостів, забезпечення нормального руху на дорогах і на воді; в) контроль за продовольчими товарами, особливо на ринках (зокрема, стосовно ваги); д) поліція з дотримання звичаєвих правил і пристойності; е) поліція для нагляду за робочим процесом і прислугою; поліція з контролю будівництва і пожежна поліція. Формальним аргументом на користь державної поліції висувалося передбачуване щорічне скорочення витрат із бюджету Чернівців на 30 тис. крон².

Між тим і Чернівці, і Буковина загалом належали до числа найменш криміногенних регіонів Австрії. Під час сеймових дебатів 28 січня 1902 р. депутат Б.Штравхер відзначав з цього приводу: “Я не знаю, чи знайдете ви ще де-небудь таке спокійне, терпляче, лагідне і покірне населення, як у Чернівцях”³. Так, у

¹ Verwaltungsbericht Landeshauptstadt Gzernowitz für das Jahr 1887. – S. 92.

² Bukowinaer Post. – 1902. – 4 Februar.

³ Bukowinaer Post. – 1902. – 2 Februar.

1895 р. у Чернівецькому, Сучавському судових округах не було пред'явлено жодного звинувачення у державній зраді та образі членів цісарського двору, у злочинах на залізниці, у виготовленні фальшивих грошей, у підпалі, у розбої, у клепті, в участі у таємних товариствах та закликах до непокори, у злочинах проти релігії і т. ін.

В тому ж році на Чернівецький судовий округ приходилось лише 27 із 3004 (тут і далі друга цифра – показник по Ціс-лейтанії) обвинувачень у злочинах публічного насильства, 3 із 546 випадків обвинувачень у злісному пошкодженні чужого майна, 35 із 559 звинувачень у порушенні недоторканості житла, 1 із 269 випадків обвинувачення у незаконному обмеженні свободи, 11 із 514 випадків звинувачень у шантажі, 16 із 1334 випадків звинувачення у згвалтуванні, 4 із 235 випадків звинувачень у вбивстві, 350 із 16 363 випадків обвинувачень у крадіжках, 166 із 6 292 випадків нанесення тяжких тілесних ушкоджень, 167 із 4 483 випадків шахрайства.

Але державна поліція ж була введена. У 1905 році на основі цісарського декрету і постанови міністерства внутрішніх справ у Чернівцях знову створюється дирекція поліції. З 1 січня 1906 року вона проіснувала до 1923 року, коли за румунської окупації була створена префектура поліції¹.

Дирекція поліції очолювалась чиновником VI рангу. У 1912 році цю посаду займав Костянтин Тарангул. В складі дирекції була одна вакансія радника поліції, 2 вакансії старших комісарів поліції, 6 вакансій комісарів поліції, 5 вакансій концепістів, 7 – практикантів, 24 – поліцейських канцеляристів і 35 вакансій поліцейських агентів². Залежнѳ від посад встановлювалося одинадцять рівнів окладів для поліцейських з охорони безпеки: 1 – 900 крон, 2 – 970, 3 – 1 040, 4 – 1 110,5 – 1 180, 6 – 1 250., 7 –

¹ ДАЧО, ф. 10, оп. 1, а. 1.

² Personalstand der k. k. politischen Verwaltungsbehörden des Herzogthums Bukowina. 1912. – Gzernowitz: Verlag des k. k. Landesregierung, 1912. – S. 45-53.

1 320, 8 – 1 390, 9 – 1 450, 10 – 1 530, 11 – 1 600¹.

До функцій дирекції поліції належали охорона існуючого державного і суспільного ладу, боротьба з виступами проти властей, нагляд за настроями населення, пресою, іноземцями, громадськими об'єднаннями, за збереженням і носінням зброї, за видачею паспортів і справок про місце проживання, за питейними домами, за безпекою в місті, на транспорті². Відповідно до кримінально-процесуального кодексу поліція тісно взаємодіяла із судами, займаючись справами про порушення права власності, про затримку виконання вимоги, здійснюючи арешти осіб, судовий опис майна і т. ін.

Вище керівництво поліцією на рівні краю здійснював крайовий президент. Безпосереднє ж опікування поліцейськими справами, крім дирекції поліції, здійснювали ще громади, повітові управління, управління прикордонної поліції і прикордонної митної служби³.

6.3. Жандармерія

Помітне місце в сеймі правоохоронних органів Буковини належало жандармерії. Первісно жандармерія утворила складову частину австрійської армії. Як загальноавстрійський інститут жандармерія має досить обширну історіографію (в т.ч. історико-правову)⁴. Що стосується жандармерії Буковини, то спеціальних

¹ ДАЧО, ф. 10, оп. 1, спр. 956.

² ДАЧО, ф. 10, оп. 1, а. 1.

³ Див.: Das österreichische Recht. Ein Hilfsbuch für praktische Juristen, Beamte, Gewerbetreibende, Kaufleute, Haus – und Grundbesitzer u. s. w. I Band. – Wien – Berlin – Leipzig – Stutthart: Deutsches Verlaghaus Bonk, 1905. – S. 397.

⁴ Див., напр.: Die Gendarmerie in Österreich. 1849-1974. – Graz: Leykam – Verlag, 1974; Hundert Jahre österreichischen Gendarmerie. Festsehrift zur Hundertjahrfeier der österreichischen Bundesgendarmerie. – Wien: Herausgegeben von Bundesministerium für Inneren, 1949; Neubauer F. Die

досліджень її історії не було, якщо не рахувати австрійських публікацій про період 1-ї світової війни, які власне і не можуть претендувати на роль наукових розвідок, а є панегіриком буковинській жандармській команді під проводом Е.Фішера¹, її "геніального вождя і коменданта"².

Історія австрійської жандармерії започаткована у 1849 році, коли Габсбурги та їх уряд гарячково шукали нових, ефективних форм забезпечення громадського порядку, політичної стабільності в країні. Саме тоді у Відні звернулись до досвіду французької жандармерії (*gens d'armes* – люди зі зброєю), створеної Наполеоном для спеціального нагляду за внутрішнім порядком у країні в 1791 році. Досвід цей дістався Австрії від Наполеона, можна сказати, у спадщину. Справа у тім, що на Віденському конгресі 1815 року Австрія отримала назад італійські області. В Ломбардії та Південному Тіролі жандармські підрозділи збереглись, продовжуючи виконувати свої функції. Їх діяльність і стала безпосереднім прикладом для створення загальноавстрійського жандармського корпусу³. Рішення про це санкціоноване цісарем 8 червня 1849 року.

Первісно жандармерія утворила складову частину австрійської армії і до її складу входили лише військові з відзнаками. На основі "Тимчасових приписів про жандармерію", затверджених розпорядженням міністерства внутрішніх справ від 16 січня 1850 року в коронних землях сформовано 16 полків (по 1000 осіб). Окремий полк був сформований для Галичини і Буковини.

Gendarmerie in Österreich. 1849-1924. – Wien: Im Verlage der Gendarmerie – Jubiläumsfonds, 1925 та ін.

¹ Див., напр.: **Fischer E.** Krieg ohne Heer. Meine Verteidigung d. Bukowina gegen die Russen. – Wien: Schubert, Lenobel, 1935.

² Reichsgesetz für Kaiserthum Österreich. Erstes Heft – Wien, 1849. – S. 76.

³ Див.: Allerunterthänigster Vortrag des Ministers der Innern Alexander Bach hinsichtlich der Notwendigkeit der Errichtung einer Gendarmerie in dem ganzen Umfange des Oesterreichischen Kaiserthums. – In: Reichsgesetze für das Kaiserthum Österreich. Erstes Heft – Wien, 1849. – S. 77-81.

Загальна мета жандармерії, як зазначалося у Службовій інструкції для крайової жандармерії (Відень, 1851), полягала в дотриманні спокою і безпеки краю, жителів і власників¹. Всі службові справи жандармів поділялися на самостійні (повсякденні) і за особливим розпорядженням. Пости складалися з піших або кінних жандармів з підкапралом, капралом і вахмістром (§ 157).

Крім цього, у 1850 році сформований особливий підрозділ жандармерії чисельністю 100 осіб, основним завданням якого було забезпечення недоторканості та безпеки цісаря, його сім'ї та двору.

В усіх коронних землях були організовані крайові управління на чолі з крайовими комендантами жандармерії. У повітах діяли повітові комендатури жандармерії, які керували роботою жандармських постів. На кожному з таких постів знаходились кінні чи піші жандарми на чолі з вахмістром. Залежно від місцевих обставин їх чисельність коливалась від 3 до 10 осіб.

В епоху неоабсолютизму жандармерія пережила складні часи. З одного боку, її розвиток гальмувався новими можновладцями, які вбачали в ній небезпечний наслідок революції і намагались звести її діяльність до функцій державної поліції. З іншого – молода державна служба ще не здобула довіру у населення, ще не мала достатньої правової захищеності.

Після 1860 року жандармерія була радикально скорочена – до 10 полків і 7 923 офіцерів і рядових особового складу. 4-й полк був створений у Львові для Галичини та Буковини. У 1866 році 10 жандармських полків перетворено у 15 жандармських команд (XI-а команда – для Галичини і Буковини з розташуванням у Львові). У 1867 році Чернівецьке відділення цієї команди налічувало 70 осіб².

Це розпорядження особливо не позначилось ні на стані жандармерії, ні на визначенні її обов'язків. У 60-і роки жандармерія перестає бути суто воєнізованим органом безпеки. Згідно

¹ Neubauer F. Die Gendarmen in Österreich 1849-1924. – S. 200.

² ДАЧО, ф. 3, оп. 2, спр. 6509, а. 3.

цісарського рішення від 14 листопада 1859 року та міністерського розпорядження від 16 липня 1860 р. у військовому і дисциплінарному відношенні вона підпорядковується військовому оберкомандуванню, а у службовому й економічному – міністерству внутрішніх справ. Питома вага витрат на жандармерію з крайового бюджету постійно зменшувалася. Якщо у 1863 р. вона становила 5, 510 флоринів (6, 9%), то у 1908 р. – 65 000 крон (1,2%) від загальної суми видатків.

Закон від 25 липня 1871 року визначив службову оплату і порядок забезпечення жандармерії. Так, для вахмістра встановлювалась платня 600 флоринів, для рядового жандарма – 400¹.

Остаточо (до 1-ї світової війни) організацію і структуру жандармерії визначив закон від 26 лютого 1876 року. Тоді ж (26 лютого 1876 року) вийшла й “Службова інструкція жандармерії”. Відповідно до § 52 цей закон набрав чинності з дня його оголошення. З цього часу стали недійсними нормативні акти, що визначали статут, завдання, організацію та структуру жандармерії раніше: тимчасовий закон для жандармерії від 16 січня 1850 року, міністерське розпорядження від 16 липня 1860 року, закони про реорганізацію жандармерії 1866, 1867, 1871 років.

Перший розділ закону регламентував призначення жандармерії, її місце і права при виконанні служби. В § 1 визначалося: “... Жандармерія є військово організованим однорідним вахтовим організмом, призначеним для збереження громадського порядку, спокою і безпеки”². Поза цим призначенням жандарми не могли бути використані ніякими військовими чи цивільними службами (як наприклад, для доставки розпоряджень, і т. ін.).

¹ Вестник законов державных для королевств и краев в державной думе заступленных. Рочник 1871. – Відень: Тиском цес. – корол. надворной и статской печати, 1871. – С. 220.

² Тут і далі посилання йдуть на видання: Handbuch der für die Bukowina in Geltung bestehenden Reichs – Landesgesetze, Verordnungen und Verwaltungs – Vorschriften. Mit besonderer Rücksicht auf das praktische Bedürfniss der Gemeinden und Gutsgebiete / Zusammengestellt von Josef Kochanowski. Erster Band. A bis L. – Gzernowitz, 1882.

Стосовно громадської служби безпеки жандармерія підпорядковувалась політичним крайовим відомствам, а відносно військових, адміністративних та економічних справ – своїм начальникам (§ 2). Послугами жандармерії були уповноважені користуватися також суди і прокуратури (§ 7). Регулювання співпраці жандармерії з місцевою поліцією покладалось на службове відомство (§ 8).

У “Службовій інструкції жандармерії” це питання регламентувалося більш детально. Зокрема, тут підкреслювалось, що в “локально-поліцейських справах, вона, як правило, повинна мати тільки наглядовий і підтримуючий вплив на громадян” (§ 1).

Особи, що знаходились на жандармській службі, у штрафних справах підлягали військовим законам і дисциплінарним приписам. Судове покарання їх покладалось на військові суди, а позбавлення волі проходило у військових штрафних закладах (§ 10).

Органи політичного управління не мали дисциплінарних прав щодо жандармів, не могли ні нагороджувати, ні карати їх. Якщо вони вважали жандарма гідним нагороди, то могли звернутися з відповідною ініціативою до керівництва жандармерії. В разі бажання покарати жандарма політичні органи повинні були інформувати про це його військового начальника і просити повідомлення про наслідки розслідування. В свою чергу жандарм мав право на подання скарги на цивільних осіб, лише своєму військовому начальнику, який з огляду на предмет скарги та на службові інтереси мав звернутися до безпосереднього начальства цивільних осіб або подати донесення вищій жандармській установі чи визнати скаргу підлеглого безпідставною (§ 6). В законі регламентувалось право жандармів “з обережністю застосовувати зброю”: для самооборони, для подолання опору при намаганні зірвати виконання службових обов’язків, для зриву втечі небезпечних злочинців, якщо відсутні інші засоби для затримання.

Другий розділ закону визначив органічний склад і роз-

міщення жандармерії. Ось як виглядала з цього часу структура австрійської жандармерії. 14 команд розміщалися так: 1-а – у Відні для Нижньої Австрії, 2-а – у Празі для Богемії, 3-я – в Інсбруці для Тіроля і Форарльбергу, 4-а – у Брно для Моравії, 5-а – у Львові для Галичини, 6-а – у Граці для Штирії, 7-а – у Трієсті для Істрії, 8-а – у Лінці для Верхньої Австрії, 9-а – у Зарі для Далмації, 10-а – у Троппау для Сілезії, 11-а – у Зальцбурзі для Зальцбурга, 12-а – у Лайбаху для Крайни, 13-а – у Чернівцях для Буковини, 14-а – у Клагенфурті для Каринтії.

На 1913 передвоєний рік планувався такий чисельний склад жандармерії: 228 офіцерів, 158 фінансових і канцелярських службовців, 951 вахмістр, 9 591 жандарм (вони розподілялись між 145 відділеннями і 3 970 постами)¹. Ось як виглядала жандармерія на кінець 1913 року на Буковині: 1 штабний офіцер, 8 старших офіцерів, 13 повітових вахмістрів, 2 вахмістри – обліковці, 2 вахмістри – ад'юнкти, 2 вахмістри – інструктори, 147 начальників постів, 544 жандарми². Очолювалась вона жандармським комендантом.

Первісно буковинська жандармська команда № 13 мала два відділення: Чернівецьке (для Чернівецького, Сторожинецького, Кіцманського, Радівецького і Серетського повітів) і Сучавське (для Сучавського, Кимполунгського, Радівецького і Серетського повітів). В Чернівецькому відділенні було 17 постів, у Сучавському – 20. Найбільші пости розміщувались у Сучаві (8 чоловік), Чернівцях, Кимполунзі, Радівцях, Сереті (по 7 чоловік), Дорна-Ватрі (6 чоловік)³.

Через 25 років (1902 рік) очолювана Георгом Гатарчі команда № 13 поділялась на 5 відділень: № 1 – у Чернівцях (18

¹ Österreichisches statistischen Handbuch für die in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. XXXI Jahrgang. 1912. – Wien: Verlag des k. k. Statistischen Zentralkommission, 1913. – S. 456.

² Gzernowitzer "Austria" – Kalender für das Jahr 1914. XI Jahrgang. – Gzernowitz, 1913. – S. 207.

³ ДАЧО, ф.10, оп. 1, спр. 211, а. 2.

постів зі штатом 72 особи); № 2 – у Радівцях (15 постів із 67 осіб); № 3 – у Сучаві (18 постів із 67 осіб); № 4 – у Кимполунзі для Кимполунгу і Гура-Гумори (21 пост із 76 осіб); № 5 – у Вижниці для Вижниці та Кіцманя (22 пости з 74 осіб). Всього у складі 5 відділень було 94 пости і 356 чол. особливого складу¹. Така структура крайової жандармерії збереглась до кінця перебування Буковини у складі Австро-Угорщини, хоча певні зміни, звичайно, відбулися. Так, чисельність команди в 1911 р. становила вже 491 особу, в т.ч. 8 офіцерів (один жандарм приходився на 1487 чол. населення). Було організовано 11 районних жандармських команд, очолюваних комендантами – вахмістрами. Число постів зросло до 134². У передвоєнному 1913 р. на Буковині було вже 148 постів і 574 жандарми.

Для прийому на службу в жандармерію встановлювався ряд вимог. До числа обов'язкових належало австрійське громадянство; “бездоганний спосіб життя”; вік від 20 до 40 років; “здорова, міцна будова тіла”; знання мови краю проходження служби; “достатнє вміння читати, писати і рахувати” (§ 23). Вступаючий на службу до жандармерії зобов'язувався прослужити не менше 4-х років (§ 24). Це стимулювалось і економічно. Після 3 років служби для рядових жандармів установлювалась надбавка у 50 флоринів, після 6 – 100 флоринів, після 12 – 150 флоринів і після 18 – 200 флоринів (§ 38). Прийом до штату рядового складу міг відбутися тільки при наявності нижчого військового чину. Підвищення ж до керівника поста залежало від здачі іспиту, якому мусило передувати навчання в командах крайової жандармерії (§ 25) та пробної служби на одному з жандармських постів (§ 26). Тривалість теоретичного навчання і пробної служби не повинна була перевищувати одного року.

Спеціальний іспит передбачався і для зайняття офіцерської посади в жандармерії (§ 28). Жандармських офіцерів усіх

¹ Bukowiner Nachrichten – Kalender für das Jahr 1902. – Gzernowitz, 1902. – S. 161; Fischer E. Krieg ohne Heer. – S. 5.

² ДАЧО, ф. 10, оп. 1, спр. 1759, а. 2.

звань призначав безпосередньо цісар (§ 30). І офіцери жандармерії, і рядові обов'язково складали присягу жандармської служби (§ 31). Присяга складалася усно перед комендантом крайової жандармерії. Крім того формула присяги підписувалася і зберігалася в канцелярії крайової жандармерії.

На посаду коменданта крайової жандармерії могли призначатися старші офіцери з необхідним досвідом служби. Переміщення коменданта та інших штабних офіцерів жандармерії відбувалося лише із важливих службово-тактичних міркувань і оформлялося розпорядженням цісаря за поданням міністра внутрішніх справ і крайового президента. Переміщення рядового складу крайової жандармської команди належало до компетенції жандармського коменданта.

Вихід офіцерів жандармерії у відставку відбувався за приписами для армії. Звільнення рядових жандармського корпусу відбувалося через невідповідність посаді під час пробної служби, після завершення терміну служби, при скороченні рядового складу, через скоєння злочину, у зв'язку із погіршенням стану здоров'я (§ 33).

Законодавство намагалось забезпечити якомога вищий статус особи жандарма, обов'язковість його розпоряджень. У § 11 імперського закону від 26 лютого 1876 року, зокрема, говорилося: “У випадках свого службового втручання проти осіб жандарм повинен користуватися формулою “Іменем закону” на мові краю, і кожний (без різниці, чи це цивільний, чи військовий) зобов'язаний підкоритись його вимозі”. В службовій інструкції жандармерії (§ 6) визначалось, що кожен повинен звертатися до жандарма на “Ви” і ніколи публічно його не ображати.

Ось як зображав роль жандармерії на Буковині Е. Фішер, який майже 30 років прослужив у ній. “В цьому винятковому краї Дунайської монархії роль жандарма істотно інша. Тут служить він як постійний порадник, як помічник у тисячах потреб народу. Тут він є другом і тією інстанцією, до якої можна звертатися знову і знову, і зовсім не марно... Жандарм на Буковині, на своїх в більшості далеко розташованих постах, серед ще часто

примітивно проживаючого населення, не вважався... загрозливою владою... Повний поваги перед... особистою владою цього уніформованого втілення суверенної державної влади, вбачав селянин, лісоруб чи мешканець маленького містечка у жандармі помічника у всьому, до якого можна мати абсолютну довіру. При суперечках і проблемах звертались шукачі поради в першу чергу до жандармів і знаходили завжди допомогу, щонайменше вказівку на вірну дорогу”¹.

Портрет цей явно ідеалізований. Як справедливо зауважував Ганс Гросс, "жандарм – не машина..."². Насправді і повсякденна діяльність та поведінка жандармів, і ставлення населення до них були набагато іншими. Фактично все суспільне життя населення проходило під пильним наглядом жандармерії. Нерідко жандарми перевищували свої повноваження, допускаючи свавілля і жорстокість, не несучи за це особливої відповідальності.

¹ Fischer E. Krieg ohne Heer. – S. 5-6.

² Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Dritte vermehrte Auflage. – Graz, 1899. – S. 41.

РОЗДІЛ 7. ДЖЕРЕЛА ПРАВА ТА ПРАВОВА ОСВІТА

7.1. Джерела права

На час приєднання до Австрії більшість населення Буковини майже не знала писаного права. “Молдавські осадники, – як відзначає І.М.Новосівський, – не принесли з собою писаного права. Вони такого й не застали в занятій ними країні”¹. Цей факт констатував і перший австрійський військовий адміністратор Буковини генерал Г.Сплєні: “Не існувало писаного кодексу законів, і тому не було поприща для застосування юридичної науки. Старости проводили судові процеси без адвокатів, покладаючись лише на здоровий глузд, і виносили свої рішення лише із звичаєвого права. Для розгляду великих і заплутаних справ залучався як радник Ясський митрополит, який єдиний використовував збірник законів, що носив назву “Молдавські правила”. Норми, викладені в цій книзі, виходили з церковних звичаїв і могли застосуватись хіба що в духовних справах”².

Правда, в якійсь мірі використовувався ряд грамот молдавських господарів, які в основному стосувались відносин феодалів і залежних селян (хрисовули В.Лупула, К.Маврокордата, Г.Гіки та ін.). Проте це не систематизоване князівське законодавство свідчить про невисокий рівень правового життя тодішньої Молдавії. Головним гальмом для розвитку звичаєвого права в придунайських князівствах, на думку Л.А.Кассо, був тоді плачевний стан правосуддя³.

Запроваджена у 1774 році військова адміністрація Буковини використовувала місцеву адміністрацію, яка продовжувала

¹ Новосівський І.М. Залежні селяни на Буковині в світлі Хризову Гр. Гіки з 1. І. 1766 року. – Нью-Йорк, 1968. – С. 4.

² Сплєні Г. Опис Буковини. Beschreibung der Bukowina. – С. 39.

³ Див.: Кассо Л.А. Византийское право в Бессарабии. – Москва: Типография Москов. ун-та, 1907. – С. 22.

діяти на основі старого права. “Політика австрійської влади була скерована спочатку на те, – пише Г.Піддубний, – щоб затримати Status-quo, але з бігом часу уряд щоразу дужче переходив до уніфікації краю з цілою державою та до нищення різних турецько-молдавських особливостей у суспільно-громадському житті”¹. Таку ж оцінку висловлює й І.М.Новосівський: “Згідно з постановами договору (від 7 травня 1775 року – М.Н.) Австрія зобов’язувалася зберегти на цій території суспільно-правовий status-quo”². Але ні в австрійському, ні в турецькому примірниках тексту договору про це не говориться нічого (там висловлене лише застереження проти будівництва нових фортець)³.

Сам термін “Status quo” появився лише з виданням у 1786 році декрету для Буковини під таким заголовком, який на 30 років звільняв край від попередніх воєводських податків, передбачав впорядкування станових прав великих землевласників та повинностей селян⁴).

На Буковині діяли як норми звичаєвого права, що мали силу по всій Молдавській державі (загальнодержавне звичаєве право), так і чисто місцеві (місцеве звичаєве право). Забігаючи вперед, зазначимо, що останнє зберегло своє значення і через 100 років австрійського правового впливу на Буковині. Ось як писав з цього приводу Є.Ерліх: “Живуть у герцогстві Буковина, в основному мирно, 9 народностей: вірмени, німці, євреї, румуни, росіяни (липовани), українці, словаки, угорці, цигани. Юрист традиційного спрямування став би стверджувати, що всі народи мали одне-єдине, діюче в усій Австрії австрійське право. Але

¹ Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – С. 35.

² Новосівський І.М. Нарис історії права Буковини і Басарабії. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1986. – С. 81.

³ Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. Maria Theresia Zeit. I Theil. – S. 180-186.

⁴ Див.: Жуковський А. Історія Буковини. Частина II після 1774 року. – С. 8.

вже при поверховому спостереженні видно, що кожна ця народність у всіх правових відносинах щоденного життя дотримується зовсім інших правових правил. Древній принцип особистості в праві, лише на папері замінений принципом територіальності, продовжує практично діяти”¹. Збираючи в різних повітах Буковини інформацію про договірні відносини на селі та опитуючи населення про відповідність їх нормам Австрійського цивільного кодексу, С.Ерліх прийшов до висновку, що тільки третина приписів кодексу застосовується у правовому житті сільських громад².

Значна частина норм звичаєвого права, що діяли на Буковині, справді формувалася у вигляді договорів: купівлі-продажу, найму, міни та ін. Такі угоди, як правило, укладалися в усній формі (віра на слово) за участі свідків. Правда, вже на початку ХІХ ст. почали укладатися і письмові договори з підписами сторін. Часто вони супроводжувалися завдатком грішми або заставою речей. В разі порушення умов договору особою, яка дала завдаток чи зробила застава, завдаток чи застава втрачалися. Нормами звичаєвого права регулювалися також різні форми взаємодопомоги між членами громади (т.зв. "толоки")³.

Сільські жителі вважали спільною власністю вулиці й дороги, разом з плодами дерев, що росли вздовж них, громадські криниці, ріки й потоки разом з рибою в них, довколишнє каміння а також знайдені бджолині рої, якщо власник не вимагав їх

¹ Ehrlich E. Das lebende Recht der Völker der Bukowina. – In: Recht und Leben. Gesammelte Schriften zur Rechtstatsachenforschung und zur Freirechtslehre. Von Prof. Dr. Eugen Ehrlich. Ausgewählt und eingeleitet von Dr. Manfred Rehbinder. – Berlin: Duncker u. Humblot, 1967. – S. 43.

² Марчук В.П. Соціологічні теорії права в Німеччині. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – С. 36.

³ Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 68-78.

назад. Дерево, що росло на межі двох земельних ділянок, як правило, належало разом з його плодами обом сусідам¹.

Зрозуміло, що правопорядок молдавського князівства в новоствореній австрійській провінції довго існувати не міг, оскільки суттєво відрізнявся від австрійського. Однак окремі грамоти молдавських князів, що регулювали систему феодалних повинностей та податків, ще тривалий час зберігали свою силу. Особливо це стосується грамоти Григорія Олександра Гіки від 1 січня 1766 року, відомої під назвами “Хрисовул Гіки”, або “Золота грамота”. Вона була підтверджена 13 листопада 1776 року, а 4 квітня 1780 року рішенням Придворної військової ради її визнано головним законодавчим актом, що регулював повинності селян на користь поміщиків. У 1813 році окружне управління отримало з Відня нову редакцію грамоти. Вона остаточно втратила свою силу тільки зі скасуванням панщини на Буковині у 1848 році². Щоправда, в Молдавії “Золота грамота” не мала сили закону у повному розумінні цього слова, а була свого роду рекомендацією, на яку при бажанні могли звертати увагу поміщики при укладанні угод із селянами. Фактично грамота всіляко обходилась поміщиками і застосовувалась на практиці рідко³.

З прилученням Буковини до Галичини в ній поступово запроваджується державне, карне та цивільне австрійське законодавство. Основним джерелом права стає австрійський закон. На той час австрійське право вже знало поділ на галузі, які почали розвиватися самостійно, в рамках широкої хвилі кодифікації законодавства, характерної для епохи “освіченого абсолютизму”. Як зазначає О.О.Омельченко, “ця кодифікаційна хвиля відзначалася новими важливими правовими принципами та ідеями,

¹ Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – С. 68.

² Див.: Буковина: Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 86; ДАЧО, ф. 1, оп. 2, спр. 669, а. 1-2.

³ Див.: Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – поч. XX ст.). – С. 213.

осмисленням правових матерій з нових – формально і в смислі юридичної техніки – позицій. Із технічного методу впорядкування і оновлення норм права кодифікація ... стала важливим знаряддям встановлення “істинних і справедливих засад” суспільного і державного порядку”¹. В ході розвитку законодавства та кодифікацій різних галузей права поступово формувалися публічне та приватне право Австрії.

“Першим правом нової суверенности, застосованим до населення Буковини, – відзначає І.М.Новосівський, – було конституційне право монархії – “Прагматична санкція”²... Саме на її основі 12 жовтня 1777 року буковинці присягли на вірність Габсбургам*.

Проголошена Карлом VI у 1713 році Прагматична санкція зберігала свою юридичну силу аж до розпаду монархії. Значення цього першого загального для всіх габсбургських володінь закону виходить за межі династійного права, тобто права спадкування, в т.ч. і по жіночій лінії. Найважливішим принципом Прагматичної санкції було положення про “неділимість” земель і королівств, що входили до монархії, а також, що австрійський двір управляє спадковими провінціями “нероздільно і нерозривно”³. До цього країни, які поступово потрапляли під владу Габс-

¹ Омельченко О.А. Правовые принципы “просвещенного абсолютизма” (о некоторых проблемах развития права в германских государствах и России во второй половине XVIII в.). – Вопросы истории государства и права Германии и Швейцарии. Сб. науч. трудов. – М.: ВЮЗИ, 1985. – С. 61-62.

² Новосівський І.М. Нарис історії права Буковини і Басарабії. – С. 81.

* Ще 26 серпня 1777 р. Марія-Терезія підписала спеціальну прокламацію, в якій містилось повідомлення буковинцям про наступну клятву вірності австрійському трону.

³ Die Publizierung der Pragmatischen Sanktion am 19. April 1713. – In: Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen. / Herausgegeben von Dr. G. Turba. – Wien: Im k.k. Schulbücher – Verlag, 1913. – S. 48-53; Чизмадіа А., Ковач К., Аста-

бургів, як правило, не позбавлялись через це повністю своєї державно-правової самостійності, а навпаки, зберігали свої свободи, які були сформовані частково на основі звичаєвого права, а частково підтверджувались князівськими актами.

Актом конституційного змісту був також Прагматичний закон цісаря Франца II (I) від 1 серпня 1804 року. Ним було завершено об'єднання окремих земель габсбургського конгломерату у єдину державу під назвою "Австрія". В законі Франц I заявив, що приймає цісарський титул "на себе і своїх наступників". І всередині держави, і в міжнародних відносинах поступово утверджується вираз "Австрійська імперія". Декрети 1812 і 1813 років офіційно зобов'язували іменувати об'єднання Габсбургських земель Австрійською імперією¹.

Formärz – передберезневий (1848 року) стан австрійського суспільства і держави характеризувався повним застоєм правового розвитку. Абсолютизм зжив себе. 25 квітня 1848 року у зв'язку з революційними подіями була видана перша австрійська конституція (Піллерсдорфа). Вона проголосила конституційну монархію та деякі демократичні права і свободи громадян, але вже невдовзі (16 травня) припинила свою дію².

4 березня 1849 року юний цісар Франц-Йосиф I "подарував" імперії нову, т.зв. "октройовану" конституцію. Вона складалася з двох частин: цісарського патенту про конституцію для Австрії і патенту про політичні права, гарантовані конституційним устроєм держави. Тодішня австрійська правова наука оці-

лош Л. История венгерского государства и права. – Москва: Юрид. литература, 1986. – С. 140.

¹ Hubner A.W., Lentner F. Lehrbuch des privaten und öffentlichen Rechtes der österreich – ungarischen Monarchie. – Wien: Druck und Verlag von L. Seidel u. Sohn, 1877. – S. 54; Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – С. 292.

² Walter R., Mayer H. Grundriß der österreichischen Bundesverfassungsrechts. 6., durchgesehene und ergänzte Auflage. – Wien: Manzsche Verlag, 1888. – S. 9.

нювала цю конституцію як “наскрізь пронизану духом ліберальності”. По суті ж, вона створювала централізовану державу, в якій вся повнота влади зосереджувалась в руках цісаря і його уряду, обмежуючи на їх користь права громадян і повноваження парламенту¹.

Стаття 77 цієї конституції містила обіцянку, що всі коронні землі одержать свої крайові конституції (Буковина отримала її у відповідності з цісарським патентом від 29 вересня 1850 року). Окремої згадки заслуговує той факт, що у цьому конституційному акті цісар Австрії вперше прийняв титул “герцога Буковини”, і тим Буковина була піднесена до рівня окремої коронної землі.

Після оприлюднення октройованої конституції з’явився цілий ряд реформаторських конституційних актів: патент від 4 березня 1849 року про запровадження загальноімперського вісника законів та урядових постанов і земельних вісників законів; закон про пресу від 13 березня 1849 року; тимчасовий закон про громади від 17 березня 1849 року (із заголовними словами: “основою вільної держави є вільна громада”), закон про об’єднання і зібрання від 17 березня 1849 року, постанови про основні риси нового судоустрою та нових адміністративних органів від 14 і 26 червня 1849 р., Тимчасовий адвокатський порядок від 16 серпня 1849 р. та ін.

Однак конституційні надбання 1849 року були скасовані цісарським указом від 10 січня 1852 року, поміченим 31 грудня 1851 року (Sylvesterpateht). В ньому, зокрема, говорилось: “Оскільки підсумки... нарад (в уряді і державній раді – М.Н.) показали, що означені конституційні акти не відповідають у своїх основних відношеннях австрійській імперії і нездійсними в сукупності поміщених в них постанов, то ми... бачимо себе вимуше-

¹ Кульчицький В.С. Австрійська конституція 1849 року і крайова конституція для Галичини 1850 року // Вісник Львівського державного університету ім.І.Франка. Серія юридична. Вип. 1. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – С. 108.

ними цим оголосити немаючим сили і законної дії... конституційний акт від 4 березня 1849 року”¹. В одному з наступних указів були скасовані й основні права, даровані октройованою конституцією землям. Загалом це означало утвердження в Австрії неоабсолютизму (*Ära Neoabsolutismus*), повернення абсолютних форм управління в усіх землях².

Реставрація абсолютизму виявилась короткочасною. Програна війна 1859 року в Італії, складний фінансовий стан держави зумовили повернення до конституційної форми правління. Особливе значення на цьому шляху мали цісарський диплом від 20 жовтня 1860 року та цісарський патент від 26 лютого 1861 року.

Жовтневий диплом 1860 року (його авторство належало А.Голуховському) підтвердив дію Прагматичної санкції як конституційної основи держави та відновлював права коронних земель, висловлюючи згоду монарха на перехід від централізації до федералізму, тобто “до такого порядку, який відповідав усвідомленню історичної особливості кожної із земель при збереженні їх нерозчленованого союзу”³. Однак федералізація управління, як виявилось, стосувалась лише Угорщини (16 січня 1861 року це підтвердив спеціальний цісарський рескрипт)⁴. Тому невдовзі принцип федералізму був замінений принципом централізації. “Лютневий патент” 1861 року (автор – А.Шмерлінг) передбачав влаштування монархії як єдиної держави з центральним урядом, якому підпорядковувались і землі угорської корони. Патент містив “Основний закон про імперське представництво” та земельні статuti і положення про сеймові

¹ Бах М. Австрия в первую половину XIX века. – Спб.: Изд-е С.Скирлунта, 1906. – С. 665.

² Adamovich L.K., Funk B.C. Österreichisches Verfassungsrecht. Dritte, neubearbeitete Auflage. – Wien – New-York: Springer-Verlag, 1985. – S.60.

³ Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – С. 344.

⁴ Hubner A.W., Lentner F. Lehrbuch des privaten und öffentlichen Rechtes der österreich – ungarischen Monarchie. – S. 55.

вибори¹. Загалом не можна не погодитись із думкою, що конституційні акти 1860/61 років були лише формальними конституціями, але не конституціями в повному розумінні цього слова, щ вони все ще були тільки модифікаціями неоабсолютизму². З одного боку, обидва закони відображали намагання поставити кон на підтримку особистої свободи, а з іншого – на підтрим династійного (двірцевого) права.

Остаточне завершення неоабсолютизму і повернення з-стрії до конституціоналізму відбулось із прийняттям основного закону держави від 21 грудня 1867 року. Поняття конституції 1867 року утворюють 5 конституційних законів:

I. Закон від 21 грудня 1867 року про імперське представництво (über die Reichsvertretung);

II. Закон від 21 грудня 1867 року про загальні права громадян (über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger);

III. Закон від 21 грудня 1867 року про встановлення імперського суду (über die Einsetzung eines Reichsgerichtes);

IV. Закон від 21 грудня 1867 року про судову владу über die richterliche Gewalt);

V. Закон від 21 грудня 1867 року про урядово-виконавчу владу (über die Ausübung der Regierung – und Vollzugsgewalt).

Конституція виявилась досить стабільною і живчою. Цілий ряд її положень був повторений в конституціях Австрійської республіки 1918 і 1920 років і в різних модифікаціях діє до сьогодні³.

Особливе значення мав закон від 21 грудня 1867 року “Про загальні права громадян королівств та земель, представле-

¹ Brauneder W. Österreichische Verfassungsgeschichte. 5., durchgesehene und ergänzte Auflage. – Wien: Manzche Verlags – und Universitäts Buchhandlung, 1989. – S. 141; Hasiba G. Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848-1917). – Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. – S. 34-36.

² Brauneder W. Österreichische Verfassungsgeschichte. – S. 134.

³ Див.: Adamovich L.K., Funk B.C. Österreichische Verfassungsrecht. – S. 63.

них у імперській раді” (загальні права громадян названі тут ще “основними правами” – Grundrechte). Цим законом в Австрії була завершена кодифікація основних прав, започаткована 25 квітня 1848 року конституцією Піллерсдорфа та законами від 27 лютого 1862 року про забезпечення особистої свободи і прав двора¹. Він продовжує бути предметом наукового аналізу, порівняння та практичних роздумів. Показова в цьому зв’язку оцінка, висловлена В.Головченко: “У теоретичному та практичному плані цей закон має певне, навіть повчальне значення для незалежної України. Юридичний аналіз цього закону свідчить про прогресивність його норм і високу правову культуру документа. Чимало з них закріплено в Конституції України, оскільки вони відповідають міжнародно-правовим актам сучасності”². До їх числа належать положення про рівність усіх громадян, про загальне австрійське громадянство, про свободу переміщення особи та майна, про недоторканість власності, вільний вибір місця перебування та місця проживання, про недоторканість житла, таємницю листування, право зборів і створення об’єднань, свободу совісті та віросповідання, про рівноправність усіх національних меншин. Усе це створювало правову основу для гарантування особистих прав і свобод громадян Австро-Угорщини.

З середини XVIII ст. розпочалась кодифікація цивільного права Австрії. У 1753 році Марія-Терезія призначила компіляційну комісію з юристів Нижньої і Верхньої Австрії, Сілезії, Богемії, Моравії та Штирії для вироблення “точного і єдиного для всієї Австрії цивільного права”³. При цьому комісія не повинна була видумувати нове приватне право на базі природного

¹ Ermacora F. Grundriß der Menschenrechte in Österreich. – Wien: Manzche Verlags – und Universität – Buchhandlung, 1988. – S. 23.

² Головченко В. Взаємовідносини між Австрією та Україною як фактор правової аккультурації // Право України. – 1997. – № 3. – С. 78-79.

³ Общее гражданское уложение Австрийской империи / Пер. Г.Вербловского. – С.-Петербург: Типография правит. сената, 1884. – С.1.

права, а мала скомпіювати вже існуюче право у землях і заповнити прогалини “відповідно до здорового глузду”¹.

До цього австрійське право розвивалось у “загальному” просторі німецького права. Перші помітні спроби щодо кодифікації права австрійських земель були зроблені за Максиміліана I. Їх підсумком став *Codex Austriacus* (1704-1777) – видання цісарських мандатів, резолюцій, декретів. Людиною, яка вперше зібрала всі закони, які виходили, починаючи з Фердинанда I, впорядкувала їх в алфавітному порядку і видала у 1704 році у Відні, був Франц фон Карієнт. *Codex Austriacus* мав чотири додаткові томи. Перший з них у хронологічному порядку містив нормативно-правові акти до 1720 р., а другий до 1740. Два останні томи охоплювали закони 1740-1770 рр.²

План кодифікації розробив професор із Праги Аццоні, передбачивши в ній 3 частини: особисте, майнове та облігаційне (боргове). Всеосяжний проект у 8 фоліантах під назвою “*Codex Theresianus*” був завершений у 1766 році, однак не отримав схвалення ні з боку державної ради, ні самої імператриці³. Ще до появи Терезіанського цивільного кодексу у 1763 р. був затверджений кодекс вексельного права. Він налічував всього 53 статті й охоплював ряд норм, що регулювали питання кредиту.

У 1772 році Марія-Терезія розпорядилася переробити Терезіанський кодекс, керуючись такими юридично-технічними настановами:

¹ Floßman U. *Österreichische Privatrechtsgeschichte*. – Wien, Neu-York: Springer-Verlag, 1983. – S. 13.

² Ellinger J. *Handbuch des österreichischen allgemeinen Civilrechtes*. 6 Aufl. – Wien: Verlag Braumüller, 1858. – S 2; Krainz I. *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*. Dritte Aufl. Erster Band. – Wien: Manzche k. u k. Hof – Verlags – und Universitäts – Buchhandlung, 1899. – S. 22.

³ *Codex Theresianus* / Herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von Dr. U.Harrakowsky. 1Band. – Wien: Druck und Verlag von Carl Gerolds Sohn, 1883. – S. 8-13.

- 1) не плутати закон із підручником, тобто усунути з кодексу всі визначення і класифікації;
- 2) зробити виклад закону максимально лаконічним, але без шкоди для ясності;
- 3) уникнути двозначностей і неясностей, повторів і зайвих пояснень;
- 4) не прив'язувати закон до римського права, а керуватися засадами природної справедливості¹.

Робота нової комісії просувалася вкрай повільно. Паралельно, правда, в січні 1783 року був виданий патент про шлюб, а в травні 1786 року – патент про порядок спадкування. В цьому ж році патентом від 1 листопада оприлюднена перша частина цивільного кодексу, яка отримала назву “Йозефінського кодексу законів”. Скорочена з 1 500 параграфів до 300, вона містила права осіб у 5 розділах: 1) про закони; 2) про права підданих взагалі; 3) про права подружжя; 4) про права батьків і дітей; 5) про права сиріт та інших осіб, нездатних управляти своїми справами². Кодекс введений у дію 1 січня 1787 року у німецьких спадкових землях Габсбургів, а з 1 травня – і в Галичині³. Його своєрідною квінтесенцією, що відображала державно-правові устремління освіченого абсолютизму Йосифа II, була реалізація рівності: “Кожний підданий чекає від правителів безпеки і покровительства. Отже, обов’язок правителів права підданих ясно визначити і управління ними так здійснювати, як того загальне й особливе благополуччя вимагає” (Гл. 1 § 1)⁴.

¹ Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Том I. Основы. – Москва: Международные отношения, 1998. – С. 243; Марченко М.Н. Вторичные источники романо-германского права: прецедент, доктрина // Вестник Московского ун-та. Серия 11. Право. – 2000. – № 4. – С. 55-56.

² Общее гражданское уложение Австрийской империи. – С. II.

³ Проблеми правознавства. Вип. 19. – С. 42.

⁴ Омельченко О.А. Правовые принципы “просвещенного абсолютизма” (о некоторых проблемах развития права в германских государствах

Продовження Йозефінського кодексу законів після 1787 року не було. У 1790 році Леопольд II розпустив компіляційну комісію, створивши замість неї “Придворну комісію з питань законів” під керівництвом керівника цісарської юридичної служби і професора віденського університету Мартіні. Її робота над укладанням нового цивільного кодексу Австрії завершилася у 1796 році. Цісарським патентом від 13 лютого 1797 року його ввели в Західній Галичині, а придворним декретом від 8 вересня 1797 року – і у Східній Галичині. Він повністю поривав з терезіанською кодифікацією і римським правом і вперше в австрійській історії права опирався на принципи раціоналізму.

Одночасно проект кодексу був переданий на розгляд особливих провінційних комісій, які мали надані права для вироблення зауважень і пропозицій. Після того, як робота цих комісій завершилась, “галицький кодекс” на основі подальших експертиз був ще тричі розглянутий – у 1801-1806, 1808 і 1810 роках. 7 липня 1810 року його схвалено, а патентом від 1 червня 1811 року – обнародовано. Придворним декретом від 13 липня 1811 року оголошено: що “Його Величність вважають, що Вони не можуть визнати жодного особливого права чи статутів для окремих провінцій, функціонуючих поряд із загальним цивільним кодексом”¹. Характеризуючи новий кодекс, Ф.Целлер, який очолював завершальну роботу над ним, писав: “Закон заснований на загальних і вічних принципах розуму і справедливості... Тому більшість норм цивільних кодексів цивілізованих народів співпадають. І стає зрозумілим, чому для європейських держав старе римське право так довго служило основним джерелом вирішення спірних питань. Але тепер настав час, коли кожній дер-

и России во второй половине XVIII в.) // Вопросы истории государства и права Германии и Швейцарии. Сб. научных трудов. – М.: ВЮЗИ, 1985. – С. 69.

¹ Unger J. System des österreichischen allgemeinen Privatrechts. Erster Band. Vierte Aufl. – Leipzig: Druck und Verlag von Vreitkropf und Härtel, 1876. – S. 13.

жаві потрібні її власні закони, відповідні її особливим умовам... Клімат, їжа, торгівля, традиційні форми спілкування, прямодушність і скритність характеру жителів – все це справляє безсумнівний вплив на норми, регулюючі правову форму і різні види правових угод, заповітів, гарантії і права на відшкодування збитків"¹.

1 січня 1812 року Цивільний кодекс Австрії (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch – ABGB) введений у дію. Діюче до того моменту загальне приватне право (перейняте римське право, йозефінський і західногалицький кодекси, провінційні статuti і звичаєве право) було відмінене. На Буковині цей цивільний кодекс введено з 1 лютого 1816 року².

Кодекс мав 1502 статті і поділявся на 3 частини. Перша (ст. 15-184) була присвячена особистим правам, друга (ст. 285-1341) – речовим, а третя (ст. 1342–1502) – містила спільні постанови щодо особистих і речових прав.

Джерелами цивільного кодексу послужили пандектне римське право, Пруське земське уложення 1794 року, провінційне право австрійських земель. Дуже мало було запозичено з цивільного кодексу Франції 1804 року (Кодексу Наполеона). На відміну від Пруського уложення, австрійський кодекс (у певній частині діючий донині) присвячений суто цивільному праву. За своїм змістом і за рівнем юридичної техніки австрійський кодекс, за визначенням Е. Аннерса, займав проміжне становище між Пруським уложенням і Французьким цивільним кодексом³.

Така оцінка була зумовлена рядом факторів. З одного боку, австрійський цивільний кодекс виявився досить лаконічним

¹ Цвайгерт К., Кёгц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Том I. – С. 245.

² Чехович В. Право в Західноукраїнських землях XVIII-XIX ст. – Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Вид-во "Генеза", вид-во "Довіра", 1996. – С. 225.

³ Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.). – Москва: Наука, 1994. – С. 250.

порівняно з пруським і французьким кодексами (всього 1 502 параграфи). Правда, ця стислість тексту призвела до виникнення багатьох недостатньо врегульованих або взагалі нерегульованих проблем (особисті права й обов'язки подружжя, судові угоди, договори підряду, маклерські угоди і т. ін.). По-друге, австрійське цивільне законодавство відзначалось структурними і технічними особливостями. Порівняно з пруським земським правом воно було набагато зрозумілішим, а на відміну від французького Цивільного кодексу 1804 р., характерного простотою формулювань, в ньому було багато норм повчального змісту.

По-третє, австрійський цивільний кодекс не зумів подолати соціальні суперечності австрійського суспільства, намагаючись поєднати буржуазні і феодальні підходи. Віддаючи належне буржуазним інститутам, він визнавав рівність громадян перед законом, скасування кріпосного права, свободу договірних відносин. Принцип формальної рівності був сформульований цілком у дусі теорії природного права: "Кожна людина має природні, самим розумом вказувані права і тому повинна розглядатися як особа (§ 16). Те, що відповідає природженим природним правам, вважається існуючим до тих пір, поки не доведене законом обмеження цих прав (§ 17)". Водночас кодекс постановляв, що права й обов'язки між поміщиками і проживаючими на їх землі селянами визначаються нормами права провінції і політичними постановами, а це було порівняно з післяреволюційною Францією анахронізмом. В кодексі передбачався також суто феодальний поділ права власності на повне і неповне, а власників – на верховного і підлеглого, містилися норми про спадкову оренду, про спадкове оброчне утримування, про встановлення невідчужуваного родинного майна і т. ін.

Нарешті особливе історичне місце АВГВ визначається його впливом за межами Австрії. При цьому, як справедливо зауважують дослідники, не має особливого значення факт відсутності переможних війн Австрії і здобуття нею нових територій. Це був кодекс децентралізованої (на відміну від Франції) держави, яка постійно боялася внутрішнього розпаду. Та й створював-

ся австрійський цивільний кодекс під егідою різного рангу чиновників, які ніяк не могли порівнюватися з Наполеоном. Але попри це протягом першої половини XIX ст. ABGB було введено і в не німецьких територіях Австрії – Хорватії, Словенії, Боснії, Герцеговіні, а частково – в Сербії і Чорногорії, Північній Італії, Ліхтенштейні. Навіть після розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. австрійський цивільний кодекс зберіг свою силу в Польщі, Чехословаччині, Югославії¹.

Кодекс був виданий німецькою мовою. У 1868 році у Львові був виданий український переклад кодексу, здійснений створеною у 1865 році комісією на чолі з радником Вищого суду у Львові К.Кміцикевичем² (у 1919 р. вийшов переклад С.Дністрянського). Румунською мовою кодекс було опубліковано у 1860 р., а польською – у 1869. Для галицьких потреб у 1876 р. М.Л.Фейерстайн видав єврейський переклад³.

Одночасно із цивільним кодексом діяли й особливі цивільні закони. До їх числа належали військові закони, що зберігали силу для осіб військового звання; торгове уложення (введене в Австрії 17 грудня 1862 року); вексельний статут від 25 січня 1850 року; закон про поземельні книги від 25 липня 1871 року (у 1873 році на Буковині вводились нові поземельні книги)⁴. Ґрунтові книги – були особливими документами, в яких закріплюва-

¹ Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права. Учебник. Том II. – Москва: Остожье, 1998. – С. 225; Страхов М.М. История державы и права зарубежных стран. – Харьков: Право, 1999. – С. 293; Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 321, 328.

² Книга общих законов обывательских для всех немецких краев наследственных Австрийской Монархии. – Львов: Типогр. Ставропиг. Инст., 1868.

³ Slapnicka H. Österreichs Recht ausserhalb Österreich. Der Untergang der österreichischen Rechtsraums. – Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1973. – S. 69.

⁴ Общее гражданское уложение Австрийской империи. – С. II.

лося право власності на нерухомість (землю, будівлі), а також зобов'язання, що виникали на підставі такого права (застава, кредит і т. ін.). Кожна особа, яка набувала чи передавала нерухоме майно, була зобов'язана подати документи про зміну записів у ґрунтові книги. Закон про ґрунтові книги був доповнений розпорядженням міністра правосуддя від 12 січня 1872 р., яке містило інструкцію щодо виконання закону.

Після введення загального цивільного кодексу в дію появилось чимало додаткових, доповнюючих розпоряджень, які частково модифікували правові засади, наявні у самому кодексі, а частково належали до категорії тих політичних розпоряджень, які безпосередньо чи опосередковано впливали на приватне право. Так, додатками до загального цивільного кодексу були закони про договір купівлі-продажу зі сплатою частками (від 27 квітня 1896 року), про відповідальність за шкоду, заподіяну автомобілями (від 9 серпня 1908 року), про право будівництва на чужій землі (від 26 квітня 1912 року). Варто відзначити також закон від 26 грудня 1895 року про авторське право (*Urheberrechtsgesetz*), який визначав права на твори літератури, мистецтва, фотографії як особливий вид розумової власності. Під час I світової війни кодекс був доповнений новелами 1914, 1915, 1916 років.

Ці розпорядження публікувалися як в офіційних, так і приватних збірниках. До службових збірників варто віднести перш за все так зване велике зібрання законів (*Iustizgesetzsammlung*), яке хронологічно охоплює період з 17 грудня 1780 року по 2 грудня 1848 року (14 томів). Кожне розпорядження, поміщене в цьому збірнику, мало зобов'язуючу силу для всіх частин монархії, в яких було введено в дію цивільний кодекс, якщо навіть відповідне розпорядження було видане для окремої судової установи чи певної провінції¹.

¹ **Burckhard J.** Das Recht. Zugleich eine Einleitung in ein System des Oesterreichischen Rechtes. – Wien: Manzche k.k. Hof – Verlags – und

76 томів містило велике політичне зібрання законів ("Grosse politische Gesetzsammlung"), яке видавалося з 1790 по 1848 рік. Офіційним збірником, призначеним для використання в окремих коронних землях, був також у 1819-1848 роках "Провінційний збірник законів" ("Provincial-Gesetzsammlung").

Нормативно-правові акти, обов'язкові для Галичини, в складі якої перебувала і Буковина, з 1817 р. публікувалися у "Constitutio statuum Regni Caliciae et Lodomeriae cum", що виходив у Відні латинською та німецькою мовами. З 1827 по 1861 р. у Львові видавався "Провінційний збірник законів", названий пізніше "Загальним вісником місцевих законів". Окремо були видані "Західногалицький кодекс" (1997 р.) та Цивільний кодекс у трьох томах (Відень, 1911 р.).

З 1848 року замість цих видань почали виходити "Вісник державних законів" ("Reichsgesetzblatt") і "Вісник крайових законів" ("Landesregierungsblatt"). З введенням загальноімперського вісника законів і вісників земельних урядів випуск службових збірників припинився. При заснуванні загальноімперського вісника цісарським патентом від 4 лютого 1849 року було встановлено, що він повинен видаватися 10 мовами народів Австрії. Видання мали виходити двома мовами: справа повинен був розміщуватися німецький текст, а зліва – текст мовою відповідної землі. Тексти різними мовами мали бути аутентичними¹. Практичне виконання цього рішення зустріло значні технічні труднощі, і цісарським патентом від 27 грудня 1852 року (§ 4) було знову введене видання вісника державних законів тільки німецькою мовою².

Universitäts – Buchhandlung, 1883. – S. 98; Unger J. System des österreichischen allgemeinen Pivatrechts. Erser Band. – S. 17.

¹ Slapnicka H. Österreichs Recht ausserhalb Österreichs. Der Untergang der österreichischen Rechtsraums. – S. 65-66.

² Переводы законов, патентов и распоряжений из Вестника законов державных для герцогства Буковины. Рок 1860. – Львов: В ц. к. Галицкой скарбово-державной типографии, 1860. – С. 2.

Уперше офіційні переклади аутентичного німецького тексту всіма вживаними в Австрії крайовими мовами знову були здійснені у 1869 році. На Буковині вісник крайових законів виходив трьома мовами: німецькою, українською і румунською.

Із приватних збірників найвідоміші видання Кропачека, Вінівартера, Міхеля і Візіні. Чисто приватними збірниками були також “*Taschenausgabe der österreichischen Gesetze*” (в його другому томі опублікований цивільний кодекс), “*Justizgesetze*”. З 1889 року у Львові українською мовою почала виходити “Часопис правничача”¹. У 1909 році вийшов українською мовою “Правотар” – цікавий збірник діючого тоді цивільного, кримінального, цивільно- і кримінально-процесуального права, укладений суддею Філіпом Евіним². Костем Левицьким у 1893 році виданий німецько-український словник правничих висловів.

Нові суспільні реалії на початку ХХ ст. зробили очевидною необхідність оновлення цивільного кодексу. В 1904 році під головуванням Й.Унгера була створена комісія для його перегляду. Однак уся її робота звелась до змін окремих положень шляхом видання трьох урядових новел у 1914-1916 роках. Ці зміни стосувалися перш за все загальних норм договірного права, договорів найму жилого приміщення, оренди, трудових угод, договорів підряду.

У тісному зв'язку з цивільним правом розвивалось і цивільно-процесуальне право Австрії. І це зрозуміло, адже останнє регулювало форму державного нагляду за приватним правом, судового здійснення приватного права з метою захисту приват-

¹ Огоновський О. Система австрійського права приватного. Том 1-2. – Львів: Накладом О. Огоновського, 1897. – С. 8-9.

² Евин Ф. Правотар. Збірник обов'язуючих цивільних і карних законів та приписів про права рускої мови wraz з взорами судових подань, скарг, внесень, жалоб, векслів і пр. і подань в справах адміністраційних з приписами про стемплеві, вписові і переносні належности. – Жовква: В печатні О.О.Василяян, 1909.

но-правових інтересів¹. Цивільний процес вважався відношенням публічного права, тому що правовою метою був об'єктивний правовий захист, а діяльність, спрямована на досягнення цієї мети, розглядалася як державний акт.

Певна єдність законів стосовно судового процесу існувала в Австрії з кінця XVIII ст. До цього часу правовий розвиток хоча й базувався на суттєвих єдиних засадах, залишався все ж в окремих землях Австрії різним (партикулярним). Повсюди існувала й суперечність між міським і сільським правом. Спроби партикулярного розв'язання проблеми були випереджені рішенням корони здійснити для всіх земель кодифікацію права і створити "одноформний спосіб перебігу процесу"². Наслідком кодифікаційних робіт став загальний судовий порядок, затверджений Йосифом II 1 травня 1781 року. Запровадження нового правового порядку вимагало змін у судоустрої. Вони були проведені Йосифом II у 1782 р.

Австрійське цивільно-процесуальне право стало суто правом закону. § 437 загального порядку судочинства прив'язував суддю до дослівного тексту закону і забороняв йому відходити від закону через загрозу неправильного його застосування, забороняв "тлумачити розум закону"³.

У 1790-1792 роках було здійснено ревізію законодавства про судовий порядок. Перероблений кодекс введено в дію 19 грудня 1796 року в Західній Галичині (а у 1807 році – в Східній Галичині і Буковині). 43 розділи Галицького цивільного процесуального кодексу містили 617 статей, які регулювали всі стадії цивільного процесу, починаючи від позовної заяви і закінчуючи виконанням судового рішення. Процес характеризувався повільністю, тяганиною, дорожнечою суду і тому виявився фактично

¹ Skedl A. Das österreichische Civilprozessrecht. Erster Band. – Leipzig: Verlag von Bernhard Tauschnitz, 1900. – S. 1.

² Ullman D. Das österreichische Civilprozessrecht. – Prag – Wien – Leipzig, 1892. – S. 3.

³ Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. II. – S. 573.

недоступним для багатьох. Навіть тодішні юристи визнавали, що “встановлення істини стало тяжкою і кошовною справою, а правосуддя – повільним і непевним”¹.

Вироблений у 1825 році новий проект цивільно-процесуального кодексу не отримав схвалення. Дещо пізніше увійшли в дію такі його розділи, як про адвокатську ординацію 1849 року, закон про компетенцію судів 1852 року, закон про судочинство у безспірних справах 1854 року². 18 жовтня 1845 р. цісарем були затверджені правила цивільного судочинства в усіх краях Австрійської імперії, де діяв цивільний кодекс (ABGB). Особливих змін у цивільний процес ці правила не внесли. Сторони отримали право на використання послуг адвоката та на представництво уповноважених осіб, якими могли бути австрійські громадяни з 24-річного віку, що добре знали предмет спору. Скарга до суду могла подаватися усно чи письмово, залежно від складності справи і бажання позивача. Всі справи в суді розглядалися публічно (за винятком справ, коли гласність могла зашкодити судовому розгляду або коли мова йшла про інтимне особисте життя). Правилами передбачалися санкції за образу членів суду, сторін, свідків, експертів (притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності, штраф до 50-100 гульденів)³.

Новий етап розвитку цивільно-процесуального законодавства започаткувала революція 1848 року. Ще в конституції від 4 березня 1849 року прийнято засаду, що судовий розгляд має відбуватися усно і публічно. У відповідності з цим появля-

¹ Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – С. 148.

² Там само. – С. 148.

³ Городницька Л.В. З історії виникнення і становлення процесуальних правовідносин в цивільному судочинстві на Буковині в середині і другій половині ХІХ ст. // Питання історії України: Збірник наук. праць. Том 4. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 262-266.

лися нові проекти цивільно-процесуального кодексу у 1858, 1862, 1867, 1876, 1893 роках¹.

Тільки останньому з них, виробленому професором Віденського університету Францом Кляйном і представленому палаті депутатів 20 березня 1893 року, судився успіх. Він був прийнятий 1 серпня 1895 року як закон “про судовий процес у цивільних справах” і введений в дію з 1 січня 1898 року. Перший розділ кодексу містив загальні положення про цивільний процес, а другий – регламентував проходження справ у судах першої інстанції².

Уперше цивільно-процесуальний порядок ґрунтувався на принципах усності, гласності, відкритості, безпосередності і вільного доказу³. Цей кодекс діяв на Буковині до кінця її перебування у складі Австро-Угорщини. З виходом цього кодексу в австрійському правознавстві утвердилося сучасне розуміння правової природи цивільного процесу. Цивільно-правова справа має приватноправову природу, будучи правовим відношенням між особою, яка скаржиться, і особою, яка оскаржується. Водночас цивільний процес розглядається як відношення публічного права, тому що його правовою метою є об’єктивний правовий захист, а діяльність, спрямована на досягнення цієї мети, є державним актом.

Новий цивільно-процесуальний порядок значною мірою відобразив і особливі види процесу, які були введені після 1804 року шляхом прийняття спеціальних розпоряджень (поправок). Декретом від 23 серпня 1819 року регламентований процес у

¹ Дольницький А. Про новий процес цивільний. – Львів: Коштом і заходом товариства “Просвіта”, 1897. – С. 10.

² Тур Н.А. Австрийский устав гражданского судопроизводства 1895 года в сопоставлении с нашим уставом. – СПб.: Типогр. Правит. Сената, 1896. – С. I-X.

³ Baltl H. Österreichische Rechtsgeschichte unter Einfluß sozial – und wirtschaftsgeschichtlicher Grundzüge. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 6. Aufl. – Graz: Leukam-Verlag, 1986. – S. 262.

справах про сімейні спори. Декрет від 24 жовтня 1845 року ввів положення про нормальний і скорочений процес. Нормальним вважався процес, у якому спірне правове відношення розглядалося у повному обсязі із застосуванням усіх процесуальних формальностей. Усякий інший процес розглядався як неповний через розірвання змісту або формальностей, у результаті чого в цілому прискорювалось судочинство¹.

27 жовтня 1849 року видана цісарська постанова про скорочений процес у справах про порушення права власності. Закон від 25 січня 1850 року визначив порядок процесу у вексельних судових справах, а цісарська постанова від 16 листопада 1858 року – у судових справах про оренду. У 1872-1874 роках вийшли закони про процес у випадках регресу (вимоги відшкодування збитків) проти судових чиновників, про процес у дрібних справах, про попередній процес, про процес у справах, пов'язаних з оплатою прострочених платежів. 27 травня 1896 року як доповнення до цивільно-процесуального кодексу прийнятий новий ексекуційний порядок (*Executionsordnung*), в якому досить детально врегульовувався порядок виконання судових рішень у цивільних справах.

На час приєднання Буковини до Австрії в останній уже розпочалась і кодифікація кримінального права. Австрійська правова наука визначала матеріальне карне право як визначені законом норми про злочини і кари, які винний повинен понести за них. Загалом матеріальне карне право в об'єктивному сенсі обґрунтовувало зміст і обсяг державної карної влади (у Канта: “Кримінальне право є правом володаря стосовно підданого обкладати його через його злочин стражданнями”)². “Кримінальному законодавству і судочинству, – як справедливо відзначає О.А.Омельченко, – в кодифікаціях освіченого абсолютизму приділялась пріоритетна увага. Ця сфера в найбільшій мірі стосува-

¹ Ullmann D. Das österreichische Civilprozeßrecht. – S. 2.

² Stooss C. Lehrbuch der Oesterreichischen Strafrechts. – Wien und Leipzig: Franz Deuticke, 1910. – S. 1, 3.

лась взаємовідносин підданих-громадян і державної влади”¹. До того ж в середині XVIII ст. кримінальне право в Австрії було роздробленим. Правосуддя здійснювалось частково за каролінгським, частково за фердинандським, частково за йозефінським порядком суду, у деяких місцях – за старими земельними законами і, нарешті, за римським правом.

Кодифікаційні роботи розпочались у 1753 році, а у 1768 році затверджене “Кримінальне уложення Марії-Терезії” (*Constitutio criminalis Theresiana*). Головними джерелами Терезіани були Фернандея від 1656 року і Йозефіна від 1707 року. Про те, яке з цих джерел заслуговує переваги, Марія-Терезія висловлювалась так: “Все добре *in forma* при Фернандеї має бути збережене, і все, що *quod materiale* є добре в Йозефіні, – додано до Фернандеї, отож з них двох має бути зроблений третій (порядок кримінального судочинства – М.Н.)”². Уже в силу цього Терезіана не може вважатися законом епохи просвітництва.

Терезіана містила 104 статті і складалась із двох частин: про карне судочинство та про злочини, що підлягали кримінальному розгляду, і їх покарання. Це був одночасно звід матеріальних і процесуальних норм. Однак на роль нового закону вона в якійсь мірі могла претендувати лише в матеріальній частині³. Усі злочини в Терезіані поділялись на дві групи: спрямовані проти публічних інтересів та проти приватних інтересів. До числа основних об’єктів злочинів належали інтереси корони і держави, християнське віровчення, посадові порядки.

Терезіана закріплювала інквізиційний процес, досить жорстокою залишалась система покарань, хоча найбільш дикі з них були скасовані. 2 січня 1776 року Марія-Терезія скасувала

¹ Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права. Учебник. Том II. – С. 205.

² Stooss C. Lehrbuch der oesterreichischen Strafrechts. – S. 30.

³ Herbst E. Handbuch der allgemeinen österreichischen Strafrechtes. Erster Band. – Wien: Verlag der Manzschens Buchhandlung, 1871. – S. 7.

тортури¹. В Терезіані знайшло свій вираз і право аболіції (припинення кримінальної справи на стадії, коли винність ще юридично не встановила) та амністії. Спеціального визначення амністії в Терезіані нема, а аболіція визначається як верховний акт, через який звинувачений звільнявся від відповідальності². Забігаючи вперед, зазначимо, що ясний вираз право амністії знайшло лише в ст. 13 основного австрійського закону "Про судову владу" від 21 грудня 1867 р.: "Імператор має право амністії і право скасовувати або пом'якшувати покарання призначені судами, а також звільняти засуджених від законних наслідків їх осудження..."³.

Значення Терезіани полягало перш за все в започаткуванні кодифікації кримінального права для спадкових австрійських земель. Крім того, значення Терезіани полягало у відділенні австрійського кримінального права від загального німецького права. Загалом же Терезіана стояла на рівні попереднього законодавства. "Це був типовий збірник феодално-кріпосницьких норм кримінального і процесуального права"⁴.

Зрозуміло, що в приєднаній до Австрії у 1775 році Буковині Терезіана не могла відразу знайти широке застосування. В період військової адміністрації аудиторіальні суди в кримінальних справах використовували терезіанське карне право, але без формальної рецепції для Буковини⁵.

¹ Див.: Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права. – С. 206-207; История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 / Под ред. Н.А.Крашенинниковой, О.А. Жидкова. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 249.

² Люблинский П.И. Право амнистии. Историко-догматическое и политическое исследование. – СПб: Сенатс. Типогр., 1907. – С. 94.

³ Там само. – С. 96.

⁴ Janka K. Das österreichische Strafrecht. Dritte Auflage. – Prag – Wien – Leipzig: F. Tempsky, 1894. – S. 17-18; Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 63.

⁵ Новосівський І.М. Нарис історії права Буковини і Басарабії. – С. 86.

Невдовзі після смерті Марії-Терезії (13 квітня 1781 року) Йосиф II доручив компіляційній комісії переробити Терезіану. А 13 січня 1787 року цісар санкціонував новий карний закон про злочини і їх покарання (*Allgemeine Strafgesetz über Verbrechen und deren Bestrafung*). Йозефіна була справжнім дітищем “освіченого абсолютизму”: ліквідувались катування, скасовувалась смертна кара, гарантувались деякі права звинуваченого на захист, покарання обмежувалось тільки особою злочинця. Значно відрізнялась Йозефіна від Терезіани і своєю технікою. “У той час як Терезіана повчально розробляє матеріал закону у заплутаних довгих реченнях..., то йозефінський карний закон містить 266 прямо-таки зразково ясних і простих параграфів, так що товстий фоліант Терезіани замінено маленькою книжкою на 116 сторінок”¹. Йозефіна містила лише норми матеріального кримінального права (1 червня 1788 року вийшов спеціальний кримінальний судовий порядок).

Йозефіна скасовувала судово-слідчі тортури. В ній характеризувалися деякі права звинувачених на захист, виключалася можливість застосування не передбачених в законі покарань. В радикально зміненій системі покарань передбачалися такі їх види, як смертна кара, тюремне ув’язнення (на строк від 1 місяця до 100 років), биття батогами або палицями. Вперше закон передбачав і різні режими відбування покарання – легкі і строги. Йозефіна обмежувала покарання тільки особою злочинця (сім’я звільнялася від відповідальності), але в разі державної зради передбачалася і конфіскація майна, що не могло не стосуватися сім’ї. У цілому ж Йозефіна стала “вихідним пунктом”, “основою” для всього наступного розвитку австрійського кримінального права².

Леопольд II намагався пом’якшити строгість йозефінського кримінального закону. Він відмінив у 1790 р. публічні по-

¹ **Stooss G.** Lehrbuch des Oesterreichischen Strafrechts. – S. 43.

² **Herbst E.** Handbuch des allgemeinen österreichischen Strafrechtes. Erster Band. – S. 12.

карання ударами, таврування і заковування, поклав початок реформі виконання покарань, дав завдання розробити новий кримінальний закон, але не дожив до представлення проекту. 17 червня 1796 року його обнародував уже Франц II як “Карний кодекс для Західної Галичини” (вступив у дію 1 січня 1797 року)¹.

Незважаючи на те, що західногалицький кримінальний кодекс перейняв деякі загальні положення з Терезіани і Йозефіни, він був усе-таки повністю самостійним твором, який поновому упорядковував види злочинів і покарань. Цей закон знову охоплював і кримінальний процес. Перша частина (§§ 1-232) містила норми про злочини і штрафи, а друга (§§ 233-568) – норми кримінального процесу.

Західногалицький кримінальний закон ліг в основу загальноавстрійського кримінального кодексу від 3 вересня 1803 року. Він складався з двох частин (злочини і тяжкі поліцейські проступки), кожна з яких мала по два розділи. Один із них стосувався норм кримінального матеріального права, а другий – кримінального процесу. Різні види злочинів характеризувались чіткими розрізнявальними ознаками і ступенем карності, а також загальними і особливими обтяжуючими і пом’якшувальними обставинами. Смертна кара збереглась тільки для особливо тяжких злочинів. Була прийнята непідсудність за давністю і цілком відмінена конфіскація майна.

Як і Йозефіна, закон 1803 року застосовувався на Буковині. До 1848 року він не зазнав якихось помітних змін, хоча робота над новим кримінальним кодексом розпочалася вже у червні 1817 року. Проекти 1823 і 1824 років до мети не привели, а опублікований у березні 1850 року проект санкціонований цісарем патентом від 27 травня 1852 року як єдиний кримінальний закон про злочини і проступки (запроваджений з 1 серпня 1852 року). Саме з цього часу винятковим джерелом австрійського

¹ Allgemeine Gerichtsordnung für Westgalizien. – Wien: Gedrudckt bei J. Kraschanki, 1796.

кримінального права став закон. Лише закон обґрунтовував карність, лише закон установлював покарання. За злочини передбачалася смертна кара через повішання або тюремне ув'язнення на різні строки. За проступки кодексом установлювались грошові та тілесні покарання.

Загальний кримінальний кодекс не містив так званих особливих кримінальних законів, застосування яких покладалось на суди або на політичну владу. К.Янка називає більше 30 таких особливих кримінальних законів періоду 1805-1890 років, які застосовувались судами. Серед них, наприклад, можна назвати закон від 19 липня 1877 року про затримання п'яних (тільки для Галичини, Кракова і Буковини)¹. А.Фінгер до джерел кримінального права відносить 43 закони і розпорядження, що вийшли у 1850-1899 роках². Зокрема, у 1855 році Кримінальний кодекс був доповнений Військовим кримінальним кодексом³.

Цісарським розпорядженням від 16 лютого 1861 року розпочалась розробка нового кримінального кодексу. Це зумовлювалося наростаючим невдоволенням юристів, які вимагали скасування смертної кари, лібералізації норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх, виступали проти застосування статей кримінального кодексу за аналогією⁴. Починаючи з 1863 року (проект Ф.Гіє) і до 1905 року (проект Х.Хегеля) було запропоновано більше 10 варіантів нового кримінального кодексу (наприклад, у 1867, 1869, 1870, 1874, 1881, 1889, 1891, 1897 ро-

¹ Janka K. Das österreichische Strafrecht. – S. 21-23.

² Finger A. Das Strafrecht. Erster Band. – Berlin: Carl Hermanns Verlag, 1902. – S. 70-72.

³ Das Militär – Strafgesetzbuch über Verbrechen und Vergehen vom 15. Jänner 1855 für das Kaiserthum Oesterreich / Erlautert von M. Damianitsch. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1861.

⁴ Кульчицький В. Застосування кодексів австрійського права на території Галичини. – III Всеукраїнська конференція “Стан кодифікаційного процесу в Україні: системність, пріоритети, уніфікація”. Тези. – Київ: Українська правнича фундація, 1995. – С. 33.

ках). До кардинальної реформи, однак, так і не дійшло. Як відзначають сучасні австрійські дослідники, матеріальне кримінальне право у 1848-1918 роках зазнало мінімальних змін. “Звичайно, не були відсутні окремі поправки, але в основному вони стосувались межових областей і знайшли своє відображення у загальній частині кримінального кодексу та у кримінально-правових підзаконних актах”¹.

У тісному зв’язку з матеріальним кримінальним правом розвивалось і кримінально-процесуальне право Австрії. В австрійському правознавстві його часто називають “прикладним конституційним правом”², оскільки воно, як жодна інша галузь права, відображало політичні зміни, конкретну політичну ситуацію в країні. Ще у 1815 році радник вищої судової установи у Відні К.Пратобевера писав, що кримінальні справи є “переважно публічними (політичними) справами”, а “кримінальне судочинство є цілком окремою сферою публічного управління”³.

Австрійське право визначало дві підстави для кримінального процесу: судове домагання мало базуватися на положеннях кримінального права і повинне було порушуватися кримінальним судом. При відсутності останнього моменту кримінальний процес у власному розумінні не вважався наявним. Саме тому до кримінального процесу не відносився адміністративний кримінальний процес, який проводився адміністративними органами (поліція, фінансова установа та ін.).

Австрійський кримінальний процес мав у своїй основі загально-німецький кримінальний процес, сформований ще у 1532 р. в *Constitutio Criminalis Carolina*. Кодифікація кримінально-процесуального права Австрії розпочалась з Терезіани, перша

¹ Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. II. Verwaltung und Rechtswesen. – S. 562.

² Ibid.

³ Materialien für Gesetzkunde und Rechtspflege in den Oesterreichischen Erbstaaten / Herausgegeben von D. K.Y. Pratobevera. – Wien: Im Verlage der Geistingershen Buchhandlung, 1815. – S. 13.

частина якої містила процесуальні норми. Терезіана демонструвала значення інквізиційного процесу. Судовий слідчий поєднував функції обвинувача і захисника. Дозволялося катування як спосіб отримання зізнання (рішення про можливість його застосування належало до компетенції верховного судді). Є в цьому законі положення про таємний процес, про систему доказів, про оскарження. Наступним етапом можна вважати загальну судову інструкцію від 23 лютого 1786 року, видану Йосифом II. До неї додавались зразки процесуальних документів і форми бланків для судової статистики¹.

1 червня 1788 року вийшов загальний кримінальний судовий порядок Йосифа II. Його перший параграф установлював, що кримінальні злочини можуть розглядатися тільки судами і скасовував можливість застосування у провінціях звичаєвих звинувачувальних процесів². Водночас він містив спадщину терезіанського і загальнонімецького кримінального процесуального права. Починаючи з Йосифа II, поступово утверджуються ідеї, виражені формулами “*nullum crimen sine Lege*” і “*nulla poena sine lege*”, тобто “нема злочину, не вказаного в законі”, і “нема покарання, не передбаченого законом”³. У кримінальному процесі утвердились інквізиційні риси і публічність звинувачення, перемагає принцип офіційності, у відповідності з яким визначення предмета судового розгляду знаходиться в руках судового відомства (§ 1). Суддя водночас був і слідчим. Про гласність процесу не могло бути й мови⁴.

¹ Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – С. 149.

² Ullmann E. Lehrbuch des österreichischen Strafprozessrechts. Zweite Aufl. – Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts – Buchhandlung, 1882. – S. 31.

³ Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – С. 316.

⁴ Platzgummer W. Grundzüge der österreichischen Strafverfahrens. Dritte, neubearbeitete Auflage. – Wien, New York: Springer – Verlag, 1980. – S. 4.

Збагатив теорію і практику кримінального процесу і західногалицький кримінальний кодекс від 17 червня 1796 року, кожна з двох частин якого містила розділ, що стосувався норм процесуального права.

Норми процесуального права містив і кримінальний кодекс 1803 року. Він підтвердив панування інквізиційного процесу. Суддя оголошується єдиним і винятковим учасником процесу. Суддя – одночасно і звинувач, і захисник, і власне суддя для особи. Він керує процесом, досліджує і вирішує. Інквізит (обвинувачений) виглядав порівняно з ним беззахисним учасником процесу¹. Йому не дозволялося мати захисника і навіть вимагати пояснення причин підозрюваності, оскільки захист невинного само собою оголошувався складовою діяльністю кримінального суду (§ 337). Процес відбувався письмово і таємно, вирок виносився на основі застосування положень теорії доказів. Підсудний оправдовувався, якщо повністю вдавалося довести його невинність. Кодекс передбачав широке застосування смертної кари. З метою розправи з особливо небезпечними злочинцями вводилося скорочене судочинство, яке здійснювали так звані "наглі суди". Вони не зобов'язані були дотримуватися звичайних процесуальних вимог, їх вирок вважалися остаточними і виконувалися протягом 24 годин (єдиним покаранням цих судів була смертна кара)².

Однак з абсолютизмом мусив упасти й інквізиційний процес. Основними необхідними моментами реформ були: принцип оскарження, усність процесу і його відкритість для громадськості, суд присяжних та ін. Уже 18 травня 1848 року в Австрії запроваджено суд присяжних. Процес проголошувався публічним і гласним, вводилося вільне визнання доказів, створювалася особлива установа для виконання обов'язків звинувачу-

¹ Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. II. – S. 555.

² Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – С. 63.

чення. Все це знайшло своє відображення в новому (пореформовому) порядку кримінального процесу від 17 січня 1850 року¹.

Однак перш ніж цей кримінально-процесуальний порядок зміг прижитися, відбулось повернення до абсолютизму. На початку 1852 року зникли суди присяжних. А 29 липня 1853 року було заявлено про нове впорядкування кримінального процесу². До цього часу фактично діяла та частина кримінального кодексу 1803 року, яка регулювала кримінальний процес.

Закон про кримінальне судочинство 1853 року (20 розділів, 436 параграфів) повністю відповідав потребам неоабсолютизму. Частково він запроваджував гласність процесу, але майже виключав участь громадськості у здійсненні правосуддя. Ще у 1852 році більшість справ про проступки відійшла до компетенції органів поліції³.

Зріс вплив попереднього таємного слідства. Усними і публічними стали тільки кінцеві слухання справ, але вони відігравали лише другорядну роль. На Буковині кримінально-процесуальний порядок від 29 липня 1853 року вступив у дію з 29 липня 1855 року.

Вже незабаром після набуття кодексом чинності стала очевидною потреба вжити заходів для скорочення тривалості розслідування, зменшення величезної кількості справ у судах. Тому повернення Австрії до парламентаризму поставило на порядок денний вироблення нового кримінально-процесуального порядку. На початку 1861 року міністр юстиції Ю.Глазер отримав доручення щодо розробки його проекту. За 12 років було

¹ Die österreichische Strafprocessordnung vom 17. Jänner 1850, erläutert und in Vergleichung mit Gesetzgebungen der Ausländer darstellt vom Dr. Josef von Würth. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1851. – S. 45-60.

² Die allgemeine Strafprocess-Ordnung vom 29. Juli 1853 für Kaiserthum Oesterreich. – Wien: Aus der k.k. Hof – und Staatsdruckerei, 1854.

³ Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772-1918 рр.). – Проблеми правознавства. Міжвідомчий наук. збірник. Вип. 19. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – С. 48.

підготовлено 10 проектів, поки 23 травня 1873 року цісар затвердив новий кримінально-процесуальний кодекс, який з невеликими змінами діяв до жовтня 1918 року. В ньому встановлювалась усність і гласність процесу, проводилась ідея вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів. Кодекс реалізував також принцип участі громадськості в здійсненні правосуддя у формі суду присяжних (суди присяжних знову відновлені законом від 3 березня 1869 року)¹. Усне проведення судового процесу та його відкритість для громадськості стали можливими під час розгляду справи і частково в ході слухання оскарження вироку. Попереднє розслідування залишалось протокольною і таємною процедурою. Існування суду присяжних означало дієвість вільного визначення доказів у суді. По суті, цей суд усував існуючі до того прийоми теорії доказів. Питання про наявність складу злочину вирішували присяжні після ретельної перевірки усіх доказів за і проти шляхом висловлення свого переконання. Принцип остаточного здійснення судового процесу знав лише два види завершення основного слухання: винесення вироку або визнання підсудного невинним. Правда, судовий процес міг завершитися зупиненням процесу, наприклад, при неспроможності звинуваченого брати участь у процесі. У 1912 році введений у дію військовий кримінально-процесуальний кодекс.

Такими були основні джерела права, що в різні часи діяли на Буковині в період її належності до Австрії. Хронологічно їх дія навіть виходить за рамки 1918 року. Так, австрійський кримінальний кодекс діяв на Буковині до 1936 року, цивільний – до 1938 року.

7.2. Підготовка правничих кадрів

Включення Буковини до правового простору держави Габсбургів через введення в дію на її території джерел австрійського права вимагало належно підготовлених кадрів з юридич-

¹ Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. II. – S. 560.

ною освітою. Їх присилали на Буковину з інших коронних земель: це було одним із наріжних каменів австрійської "кадрової" політики взагалі (не тільки щодо Буковини). Але, по-перше, така політика не могла бути самодостатньо ефективною: "імпортованим" кадрам не вистачало необхідних знань про умови, специфіку краю, його традиції, менталітет поліетнічного населення. А по-друге, їх просто не вистачало.

Ось як про це говорилося в адміністративному звіті першого президента Буковини Ф.Шміка за 1853 рік: "Урядування ведеться незадовільно з таких причин: а) низька освіта народних мас; б) цілковита відсутність правників, обов'язки яких мусять виконувати або мандатори, або поліцейські судді, які цих справ не розуміють. З поповненням кадрів справа також погана... Хто хоче готуватися до державної служби, мусить шукати університетів в інших коронних краях Австрії"¹. Буковина ж з усіх австрійських провінцій була найвіддаленішою від університетських центрів. А у привілейованих вищих закладах Відня представникам Буковини виділялося надто мало стипендіальних місць (в Терезіанській академії, наприклад, на 1863 р. для буковинців було передбачено всього два місця)². Про число буковинських студентів у Відні в наступні два десятиріччя точних відомостей нема. Але у 1872 р. студентський буковинський союз (заснований у 1868 р. як студентське товариство "Буковина") налічував 60 чол.³

Тому важливим фактором правового розвитку краю стало започаткування тут підготовки правничих кадрів. Воно відбулось у 1875 році з відкриттям Чернівецького університету. Зрозуміло, що відкриття університету переслідувало і значно ширші цілі – від чисто освітніх до політичних: – "оберігати й поширю-

¹ Чернівецький університет. 1875-1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 6.

² Там само. – С. 7.

³ Ботушанський В.М. Буковинські студенти у вузах Австрії // Університетський вісник. – 1992. – № 11.

вати австрійську вірність"¹, як зазначалося в "Установчому акті" про відкриття університету, підписаному Францом Йосифом I.

Вимога щодо відкриття у Чернівцях університету та правничого факультету в ньому вперше була висловлена в "Петиції краю" до австрійського уряду у 1848 році. Оскільки ця вимога не викликала позитивної урядової реакції, то 31 серпня 1849 року президент крайового трибуналу у Чернівцях і керівник філософських дисциплін у вищих класах гімназії Йоган Кароль Умлауф де Френквел вніс до міністерства освіти Австрії пропозицію про заснування академії права. Дещо пізніше (за приклад бралася правова академія у Германштадті) ця пропозиція повторювалась ще двічі – у 1851 і 1868 роках. Спочатку це зробив крайовий президент А.Геннігер, який пропонував створити кафедру права при богословській академії у Чернівцях. А у 1868 році на засіданні сейму її висловив радник крайового суду др. Йосиф Помпе. Але депутати сейму висловились за університетську підготовку юристів на Буковині. 9 грудня 1869 року петицію до уряду про заснування університету надіслав Чернівецький магістрат.

Протягом 1872-1874 років питання про відкриття Чернівецького університету дебатовалося в австрійському парламенті та уряді. 31 березня 1875 року Франц-Йосиф санкціонував закон про заснування університету у Чернівцях. Відкриття університету співпало із 100-річчям приєднання Буковини до Австрії і зображалося як наочний приклад "невтомної цивілізаторської політики Австрії на Сході".

Одним з трьох факультетів університету став юридичний, який створювався за моделлю університетських юридичних факультетів Австро-Угорщини. На час заснування університету у Чернівцях юристами вже діяли у Відні (з 1493 р.), Інсбруці (з 1677 р.), Граці (з 1778 р.), Празі, Кракові та Львові². Основи устрою австрійських університетів, суть і межі їх автономії, їх цивільно-правове становище визначалися загальноавстрійським за-

¹ Чернівецький університет. 1875-1995. – С. 14.

² Floßmann U. Österreichische Privatrechtsgeschichte. – S. 11.

конодавством. Місцеві сейми могли лише висловлювати свої побажання щодо університетів. У 1899 р. академічним сенатом Чернівецького університету був виданий збірник законів та розпоряджень з питань університетського життя¹.

Як і у всіх австрійських університетах чотирирічний курс поділявся на три групи наук: права, судочинства і державознавства (в 1855-1875 рр. в Австрії відбулися досить ґрунтовні переміни в організації юридичної освіти). В кожній із груп виділялись обов'язкові і факультативні дисципліни. В першій групі, наприклад, обов'язковими для вивчення були римське право, історія австрійської держави, філософія. До обов'язкових дисциплін другої і третьої груп належали: австрійське цивільне право і судочинство, австрійське торгове і вексельне право, австрійське кримінальне право і судочинство, політична економія, наука про фінанси (з особливою увагою до австрійського фінансового законодавства), філософія права, порівняльна і австрійська статистика. Навчальний план складався таким чином, щоб історико-правові дисципліни передували матеріальному праву, а матеріальне право – процесуальному.

Згідно з міністерським розпорядженням від 27 вересня 1873 року на факультеті діяли два семінари: правознавчий і державознавчий. Метою семінарів було розширення та поглиблення набутих студентами державно-правових знань, спонукання студентів до самостійної наукової роботи, часткова підготовка до правової практики. Кожен із них мав свої відділення. Роботою правознавчого семінару тривалий час керував О. Гравайн, а державознавчого – Ф. Кляйнвехтер.

Правознавчий семінар включав відділення римського права, німецького права, церковного права, австрійського цивільного права, торгового і вексельного права, кримінального пра-

¹ Akademische Gesetze und Verordnungen Nach § 17 der allgemeinen Studienordnung zum Gebrauche bei der Immatriculation/ Zusammengestellt und herausgegeben vom akademischen Senate der k.k. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz. – Czernowitz: Selbstverlag des akademischen Senates, 1899.

ва, цивільного і кримінального процесів. До державного семінару належали відділення народного господарства, статистики, державного права і управління, включаючи міжнародне право.

Кожне відділення фактично було самостійним інститутом із своїм керівником – професором, з окремою бібліотекою. Частина занять на семінарах складалася з усних доповідей і дискусій (бесід, диспутів), а частина – з письмових робіт. Щорічно особливо вдалі письмові роботи студентів відзначалися семінарськими преміями. Організація семінарів постійно вдосконалювалася. Так, 16 листопада 1898 року за прикладом філософського факультету юридичний факультет звернувся до міністерства освіти з пропозицією про розподіл названих вище семінарів на певне число самостійних семінарів, кожен з яких мав би характер окремого інституту, володів би визначеним числом семінарських стипендій та премій.

Видатки на юридичні семінарські заняття чітко регламентувалися. Так, не потреби державно-правових семінарських занять у Чернівцях в 1877 р. було витрачено 600 флоринів, в т.ч. на навчальні потреби – 200 і на премії 400. Для порівняння вкажемо, що аналогічні показники у Віденському університеті складали 760, 160 і 600; у Празі – 480, 80 і 400; у Граці – 300, 100 і 200; в Інсбруці – 300, 100 і 200; у Львові – 300, 100 і 200 фл. Асигнування не зростали, навіть зменшувалися. Згідно з державним кошторисом на 1896 р. на два юридичні семінари у Чернівцях передбачалося 300 фл., у Граці – 100, в Інсбруці – 165, в Кракові – 100, у Львові – 100, у Празі – 1600, у Відні – 800 фл. (всього 1 725 фл.)¹.

Правові семінари було погано забезпечені робочими приміщеннями, довідковими бібліотеками. Професор із Чернівців Альфред Гальбан підкреслював, що лише довідкова бібліотека для філософського семінару у Відні коштувала більше, ніж

¹ Halban A. Zur Reform der rechtswissenschaftlichen Seminare // Zeitschrift für das Privat – und Öffentliche Recht der Gegenwart. – Wien: Alfred Hölder, 1897. – S. 713-714.

бібліотеки для всіх юридичних семінарів¹.

Уявлення про відвідування семінарів студентами дає таблиця № 8².

Таблиця № 8.

Статистика відвідування юридичних семінарів в університетах Австрії у 1876/1877 н.р.

Університет	Всього студентів	Відвідували систематично	Відвідували не систематично
Віденський	1702	1545	157
Празький	839	798	141
Грацький	398	359	39
Інсбрукський	184	163	21
Краківський	298	298	–
Львівський	571	559	12
Чернівецький	103	96	7

Аналізуючи причини пропусків семінарських занять студентами міністр освіти Австрії писав: "В чому б не полягали причини цього прикрого явища, обов'язком керівних органів університетів є протистояти їм усіма силами. Я надаю доцентам свободу вибору у засобах впливу на студентів з метою покращання відвідування ними занять, але я наполягаю на такому впливі, який не був би владою. Я намагаюся зберегти основи, на яких базується сучасна академічна освіта, і я далекий від того, щоб примушувати студентів вчитися, а швидше привити їм почуття обов'язку. Свобода дій викладачів, академічне існування, науковий зміст – все це може бути збережене без того, щоб університети перетворювалися для частини їх відвідувачів на місце

¹ Halban A. Zur Reform der rechtswissenschaftlichen Seminare. – S. 714.

² Lemayer K. Die Verwaltung der österreichischen Hochschulen von 1868-1877. – Wien: In Commission bei Alfred Hölder, 1878. – S. 198.

розваг та неробства"¹.

Окремі семінари викликали жваву зацікавленість в тодішньому юридичному світі. До таких належав зокрема "семінар живого права", організований професором Є.Ерліхом. За допомогою свого семінару Ерліх збирав фактичний матеріал, який мав служити доказом недоцільності обмеження правової науки дослідженням тільки тексту закону і його техніко-правового застосування. На основі цього матеріалу він намагався дати «нове» теоретичне обґрунтування існуючого права. При цьому велика увага приділялась не тільки вивченню законодавства, але й дослідженню звичаєвого права, судової практики, явищ господарського життя. Разом з викладачем політекономії Дунгером Ерліх проводив екскурсії студентів на підприємства з метою вивчення їх виробничої діяльності.

Є.Ерліх вважав, що семінари «живого права» дадуть студентам можливість «пізнавати науковий метод», пробудять у них свідомість дійсності. "Достатньо було мені, – писав він, – поспілкуватися із студентом п'ять хвилин, для того, щоб помітити, як перед ним відкривається новий світ... Тисячі справ, на котрі він до цього часу не звертав ніякої уваги, отримували для нього нове життя, ставали йому свідками живого права"².

Вивчення кожної із названих вище груп наук завершувалося державним іспитом (річні та семестрові іспити були скасовані в австрійських університетах у 1850 р.). Іспити на державні посади були організовані на основі розпоряджень 1855 і 1856 рр. При цьому, окрім заміщення вищих міністерських посад, австрійське законодавство допускало звільнення від таких іспитів осіб з особливими адміністративними здібностями, корисними

¹ Lemayer K. Die Verwaltung der österreichischen Hochschulen von 1868-1877. – S. 199.

² Марчук В.П. "Свободное право" в буржуазной юриспруденции. Критика концепций Е.Эрлиха. – К., 1997. – С. 48-49; Марчук В.П. Соціологічні теорії права в Німеччині: Історія і сучасність. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – С. 37-36.

для державної служби¹. Після четвертого семестру студенти склали державний іспит з історії права, а під кінець четвертого року навчання – державознавчий іспит. З 1893 р. державні іспити були двоякими: одні давало право на ступінь доктора права, а інші відкривали можливість вступу на державну службу*.

Реформа системи іспитів на здобуття вченого ступеня доктора права розпочалася у 1872 р. До того обов'язковими були чотири іспити, які загалом охоплювали цивільне право і цивільний процес, кримінальне право і кримінальний процес, філософію права, міжнародне право, статистику, римське право, політичні науки, церковне, торгове і фінансове право. Порядок складання іспитів був вільним. До складу комісій входили тільки ординарні професори. В деяких університетах практикувалися ще й домашні письмові роботи, які потім публічно захищалися.

З 1872 р. іспитів на звання доктора права стало три. Перший включав римське, церковне та німецьке право; другий – австрійське цивільне, торгове і фінансове право, цивільний процес, кримінальне право і кримінальний процес; третій – загальне і австрійське державне право, фінансову справу, національну економіку, міжнародне право. Іспити могли складатися в різній послідовності, але в одному університеті. Для окремих категорій державних службовців встановлювалися особливі іспитові випробування. Так, для того, щоб отримати посаду фінансового прокурора необхідно було скласти три іспити: на доктора права, особливий адвокатський іспит, такий же прокурорський іспит.

Кожен іспит тривав дві години. Інтервал між іспитами мав бути не меншим трьох місяців. Державна комісія складала-

¹ Государственные экзамены в Англии, Германии, Австрии и Франции // Вестник Московского юридического общества. Том XVIII. Кн. III. – Москва: Типогр. А.И.Мамонтова и К., 1885. – С. 549.

* 20 квітня цього року вийшов закон про правове та державознавче навчання, а 24 грудня – розпорядження міністра культу та освіти про регулювання правового та державознавчого навчання і теоретичні державні іспити.

ся, як правило, із декана і чотирьох професорів, які викладали екзаменаційні курси. Усний іспит перескладався лише двічі. Третє перескладання іспиту виключало можливість отримання диплому, дійсного і за кордоном. За кожен іспит і за отримання диплому сплачувалась відповідна сума (60 фл.)¹.

Звичайні державні іспити (на доступ до державної служби) теж були серйозним випробуванням на професійну придатність. Перший іспит був, як правило, теоретичним, а перша його частина стосувалася історико-правових знань (Rechtshistorische Prüfung). Цей іспит складався після четвертого семестру і включав у себе римське, канонічне та загальнонімецьке право, а також загальну історію права та історію права Австрії. Друга частина іспиту, яка починалася не раніше як за 6 тижнів до завершення 4-річного навчання, носила назву "юридичної" (Judiciale Prüfung) і передбачала екзаменацію знань з австрійського цивільного, торгового, вексельного і кримінального права, цивільного і кримінального процесів. Третій іспит – державознавчий або політичний (Staatswissenschaftliche Prüfung) – складався після 4-х років навчання і включав до своєї програми питання з австрійської статистики, політичної економії, фінансової науки².

Іспити приймалися державними комісіями. Комісія з історії права складалася із професорів, а дві інші очолювалися, як правило, представниками крайових органів управління та судів. Так, головою державної комісії з історії права від заснування факультету до 1889 р. був Костянтин Тимошук. Комісію із судових наук у першій чверті існування факультету очолювали президенти крайового суду К.Уле, У.Мартинович, В. фон Вессель, Г.Клар. На чолі комісії з державознавчих наук протягом того ж періоду стояли А.Гаммер (голова управління майном православного релігійного фонду), фінансовий директор Ф.Шмідтмайер,

¹ Lemauer K. Die Verwaltung der österreichischen Hochschulen von 1868-1877. – S. 200.

² Вестник Московского юридического общества. Том XVIII. Кн. III. – С. 556.

радник буковинського крайового уряду, пізніше двірцевий радник В.Помпе. Важливу роль у вдосконаленні роботи державних комісій відіграв указ міністра культів і освіти від 23 вересня 1896 році для деканатів правничих факультетів про проведення державних іспитів та службове керівництво державними комісіями.

Державні іспити проходили публічно. Повідомляючи про підсумки історико-правових іспитів на правничому факультеті у 1898 р., газета "Буковина" відзначала, що "результат їх не дуже втішаючий": із 75 кандидатів, що з'явилися на іспит, склали його лише 29¹.

За першим іспитом наступав час практичних службових занять (Dienstvorbereitungszeit). Для практикантів (Rechtspracticanten) встановлювалися різні строки пробної служби – від 1 до 3 років. Практикантам надавалася можливість вільного вибору місця практики, але з врахуванням наявності вакантних посад. Під керівництвом досвідчених посадових осіб практиканти знайомилися із поточними справами установ, працювали в реєстратурі, бухгалтерії, а вже потім знайомилися із судовим чи адміністративним діловодством. Керівництво практикою і атестація практикантів покладалися на адміністративні установи, суди, прокуратури, адвокатські та нотаріальні контори, в яких проходила практика. В період пробної служби практиканти не отримували платні, а тому повинні були представляти докази наявності засобів для існування.

Навчання на факультеті було платним. Платили за вступ, за складання і перескладання іспитів, за участь у деяких семінарах. Розмір плати не був стабільним. У 1890/91 навчальному році, наприклад, вартість навчання становила 30 гульденів на рік. Лише частина студентів звільнялася від оплати (повністю чи наполовину). Стипендій було дуже мало. У 1905/1906 навчальному році їх було всього 9. Для вихідців із малозабезпечених сімей це створювало великі труднощі, часто зумовлювало збіль-

¹ Буковина. – 1898. – 17 жовтня.

шення тривалості навчання. Так, студентом Чернівецького юридичного факультету з 8 жовтня 1892 року по 5 квітня 1900 року був відомий український письменник Лесь Мартович. Його тривале навчання пояснювалось тим, що багато часу він віддавав громадській та журналістській діяльності, а також змушений був для заробітку служити в адвокатських канцеляріях¹.

До послуг студентів і викладачів факультету була досить обширна спеціальна література. Наприкінці 1899 року в університетській бібліотеці налічувалось 27800 екземплярів видань правової та державознавчої літератури. Щороку на її придбання витрачався в середньому 941 флорин². Крім того свої публікації надсилали австрійські, німецькі та швейцарські університети. Зібрання книг дарували факультету окремі професори. Костянтин Томашук, наприклад, залишив у спадщину бібліотеці 2400 томів (нині в бібліотеці Чернівецького національного університету відроджується фонд К.Томашука).

Особливої уваги заслуговує питання про формування професорсько-викладацького складу факультету. Кількість штатних викладачів залежала від числа студентів. Позаяк при відкритті юридичного факультету в Чернівцях число студентів, які виявили бажання навчатися на ньому, було невідомим, то міністерство культів і освіти вирішило на початковий період його діяльності затвердити лише таку кількість викладачів, яка забезпечила б мінімальні потреби вищого навчального закладу. Викладачі призначалися на посаду з 1 вересня 1875 р. Всі призначені повинні були прибути до Чернівців до 20 вересня, після чого протягом двох місяців відбувалося формування університетського та факультетського управління.

Свій перший семестр в середині жовтня 1875 року факультет розпочав у складі 8 викладачів: професорів Фрідріха Ферінга, Фрідріха фон Лібля, Фрідріха Кляйнвехтера, Костянтина

¹ Чернівецький університет. 1875-1995. – С. 30.

² Die k.k. Franz – Josephs – Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahruntert ihres Bestandes. Festschrift. – Czernowitz, 1900. – S. 135-136.

Томашука, приват-доцентів Людвіга Шіффнера, Рабана фон Канштейна, Карла Гіллера і Василя Воляна. 1 жовтня 1875 р. за розкладом, затвердженим крайовим президентом, почалися заняття, які відвідували 111 студентів.

Хоча, на думку міністерства культів та освіти, такої кількості викладачів було достатньо для початку роботи факультету (для порівняння наводилися Кільський, Базельський університети) для забезпечення навчального плану кожному із названих професорів та доцентів прийшлося працювати з великим перевантаженням, вести по кілька курсів. Так, професор Ф.Ферінг читав курси римського права і церковного права. І це тоді, коли забезпечення однією особою лише великого за обсягом матеріалу курсу римського права вважалось неможливим. Педагогічне навантаження професора Ф. Фон Лібля визначалось курсами німецького права, теорії права, німецького приватного права. Л.Шіффнер вів курс австрійського цивільного права і задля допомоги занадто перевантаженому професору Ф.Ферінгу читав спецкурс з римського права. Читання курсів австрійського цивільного процесу, торгового права і філософії права було доручено професору К.Томашуку. Професор К.Гіллер вів курси австрійського кримінального права, кримінального процесу і юридичної енциклопедії. Політичну економію читав професор Ф.Кляйнвехтер, а судову медицину – головний лікар Чернівецької міської лікарні В.Волян¹.

Професорська колегія юридичного факультету зверталася до міністерства культів і освіти з клопотанням про необхідність удосконалення навчального плану, швидкого заповнення існуючих вакансій. Однак міністерство зволікало з їх розглядом і часто, посилаючись на фінансову скруту, залишало без уваги². Внаслідок цього труднощі, що виявилися у забезпеченні навчального процесу на факультеті в перші семестри його діяльності,

¹ Die k.k. Franz – Josephs – Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. – S. 71-89.

² ДАЧО, ф. 3, оп. 3, спр. 28265, а. 3-4, 105-107.

долалися дуже повільно. Тільки в 1879 році посада для курсів римського права і цивільного права, які обіймала одна особа, була розділена на дві. Посада з курсу статистики залишалась вакантною до 1877 року, коли її посів екстраординарний професор Юліус Платтер. Курс фінансового права був уведений лише в 1890 році (його почав читати екстраординарний професор Ернест Мішлер). А лекції з історії австрійського права, гірничого права, порівняльної юриспруденції студенти юридичного факультету університету Франца Йосифа в Чернівцях дістали можливість слухати лише з кінця ХІХ ст. Їх читав професор Альфред фон Гальбан¹.

Географія запрошень на юридичний факультет Чернівецького університету була досить обширною: Відень, Гейдельберг, Германштадт, Грац, Інсбрук, Львів, Прага. Із 49 посад, заміщених на факультеті протягом 1875-1918 років, по одній зайняли прибулі із Германштадтського, Краківського, Львівського, Базельського університетів і Ризького політехнічного інституту, по дві – з Гейдельбергського, Празького і Фрейбургського університетів, чотири – з Інсбрукського, сім – із Грацького і 15 – із Віденського університету. Зайняття посад здійснювалося на конкурсній основі.

Претендент на зайняття вакансії подавав заяву з доданими до неї автобіографією, копією докторського диплому і власними друкованими науковими працями. Заява розглядалась спочатку професорською колегією факультету, потім передавалась до академічного сенату університету, звідки направлялась до крайового управління Буковини. Крайове управління до названих документів додавало довідку дирекції комісії в Чернівцях про те, що за претендентом "в політичному і моральному відношенні не спостерігалось нічого поганого". І все це разом із своїм рішенням про підтримку ухвал професорської колегії і академічного сенату щодо призначення заявника на посаду пересилало

¹ Die k.k. Franz – Josephs – Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhun-
dert ihres Bestandes. – S. 72-88.

міністру освіти. Якщо в міністерстві кандидатура не викликала заперечень, справа передавалась на розгляд цісарю, рішення якого вважалось остаточним.

Після прийняття цісарем "найвищої постанови", затверджений на посаді в крайовому управлінні Буковини претендент складав присягу "перед всемогутнім Богом цісареві Австрії і його наступникам "самовіддано служити, повинуватися і з непохитною вірністю виконувати всі державні закони..., точно дотримуватись одержаних інструкцій, виконувати свої обов'язки самовіддано, старанно і ретельно, не вчиняти нічого протизаконного. одержані від начальства накази виконувати пунктуально і акуратно, і взагалі все робити так, як це належить вірному і чеснопорядному державному службовцеві...".

Затверджений на посаді присягав далі, що він "не належить до жодного закордонного політичного товариства і не буде належати до нього... ". Такого змісту присягу складали не лише новоприйняті на посаду, а й ті, з уже працюючих, хто "найвищою постановою" цісаря підвищувався у посаді.

Плинність кадрів на факультеті була досить високою. За підрахунками Еріха Прокоповича, більше 34 років на факультеті пропрацював тільки один викладач, від 20 до 28 – 6, від 15 до 18 – 2, від 10 до 14-9, від 6 до 9 – 5, від 1 до 5 – 23¹. За 43 роки на посаді викладача цивільного права змінилося 7 осіб, по 6 – на посадах австрійського цивільного та адміністративного права, по 5 разів мінялися викладачі римського права, кримінального права, статистики, цивільного процесу. Лише невелика частина професорів пов'язала свою долю з Чернівцями на довгі роки. Із них передусім слід згадати професора Ф.Кляйнвехтера. Прибувши з Ризького політехнічного інституту він упродовж 34 років – з 1875 по 1909 – читав на юридичному факультеті курс лекцій з політекономії. Це єдиний професор, який з дня заснування факу-

¹ Prokopowitsch E. Gründung, Entwicklung und Ende der Franz – Josephs – Universität in Czernowitz / Bukowina-Buchenland. – Clasthal – Zellerfeld: Pieper, 1955. – S 61.

льтету такий тривалий час незмінно залишався на своїй посаді. 26 років трудився у Чернівцях доктор Артур Скедль. Від часу заснування університету упродовж 23 років читав лекції з кримінального права і кримінального процесу професор К.Гіллер. Чверть століття тривав чернівецький період науково-педагогічної діяльності Євгена Ерліха. Із тих, хто впродовж багатьох років трудився на юридичному факультеті, слід назвати ще професорів Фрідріха фон Ліблоя, Франца Гауке і Олександра Гравайна¹.

Названі вище вчені започаткували навчальні, наукові та громадсько-політичні традиції на Чернівецькому юридичному факультеті. В наступні роки тут вирости викладацькі сили, окремі представники яких могли б зробити честь кожному юристу Європи.

Особливе місце серед них належить Є.Ерліху – одному з родоначальників сучасної соціології права. Народився він 14 вересня 1862 р. у Чернівцях. Вчився в семінарії м. Самбора в Галичині, де його батько, С.Ерліх, був адвокатом. Закінчивши у 1886 р. Віденський університет і отримавши вчене звання д-ра права, Є.Ерліх якийсь час займався у Відні адвокатською практикою. Але основною його роботою вже тоді була наукова діяльність – вивчення проблем загальної теорії права і римського права. У 1893 р. у Берліні вийшла його книга "Мовчазне волевиявлення", на підставі якої в серпні 1894 р. він удостоєний звання приват-доцента. В листопаді 1896 р. за активну діяльність у галузі права йому присвоюється звання екстраординарного професора, а в 1900 р. на підставі опублікованої в 1899 р. монографії "Примусове і непримусове право в цивільному кодексі Німецької імперії" він отримує звання ординарного професора римського права. З 1900 р. і до початку першої світової війни Є.Ерліх жив у Чернівцях і працював в університеті. У 1901 р. він обирав-

¹ Die k.k. Franz – Josephs – Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. – S. 72, 79-80.

ся деканом юридичного факультету, а в 1906 р. – ректором університету.

Є.Ерліх був визначним ученим-юристом. Майже всі його праці (особливо “Основи соціології права”) неодноразово перевидавалися багатьма мовами: англійською, французькою, японською. Світове визнання серед теоретиків права Є.Ерліх отримав як один із засновників так званої соціології права, особливо з того часу, коли він створив у Чернівецькому університеті “семинар живого права” для дослідження правової діяльності і почав викладати свої соціологічні погляди в друкованих працях. Саме на Є.Ерліха як свого попередника вказують відомі американські соціологи Р.Паунд, О.Ісісака, Т.Ізомура¹.

Для читання лекцій про живе право у 1914 р. він був запрошений до Чиказького університету (США), а в 1918 р. – під час перебування у Швейцарії неодноразово виступав на зібраннях спілок юристів Берна, Цюриха².

У 1918 р. Буковина була окупована Румунією. Перетворення німецького університету у Чернівцях на румунський докорінно змінило умови навчання і викладання на юридичному факультеті. У всіх державних установах та громадських місцях потрібно було розмовляти тільки румунською мовою. Службовці нерумунської національності мали складати спеціальний іспит з румунської мови. Хто не досить вільно володів нею, негайно звільнявся з державної посади. В таких умовах викладачі факультету – нерумуни визнали за краще залишити викладацьку роботу. Серед них був і Є. Ерліх. Рада факультету своїм рішенням від 22 жовтня 1921 р. остаточно відмовила йому у зарахуванні на професорську посаду³. Наприкінці 1921 р. він переїхав до

¹ Георгіца А.З., Марчук В.П., Никифорак М.В., Пацурківський П.С. Юридичний факультет Чернівецького університету (Історичний нарис). – Ерліхівський збірник. Вип. 2. – Чернівці: ЧДУ, 1995. – С. 7.

² Марчук В.П. Євген Ерліх: сторінки життя і творчості // Ерліхівський збірник. Вип.1. – Чернівці: ЧДУ, 1994. – С.5-7.

³ ДАЧО, ф. 216, оп.4, спр. 36, а. 9.

Бухареста (за короткий час посприявши створенню там спілки з дослідження “живого права”), а звідти - до Відня. Там 2 травня 1922 р. Є. Ерліх помер.

Започаткований Є. Ерліхом соціологічний напрям в юриспруденції утвердився в більшості країн світу. Набуває він свого розвитку і в Україні, в т.ч. у Чернівцях. Після відродження тут у 1991 р. юридичного факультету вийшли з друку три випуски “Ерліхівського збірника”, з проблем соціології права захищено і підготовлено до захисту три кандидатські дисертації.

У 1897-1902 рр. на кафедрі кримінального права Чернівецького юридукуму працював ще один видатний юрист, один із фундаторів криміналістики та судової психології Ганс Гросс (1847-1915). Народився Ганс Адольф Гросс 26 грудня 1847 р. в австрійському місті Граці в сім’ї державного службовця. Там же здобув гімназійну, а потім і університетську юридичну освіту. З 1870 р. – доктор права. У 1873 р. вийшла з друку перша наукова праця Г. Гросса “Розвиток права”.

Більше 20 років Г.Гросс працював слідчим. Підсумком глибокого наукового осмислення досвіду цієї роботи, наполегливого вивчення хімії і фізики, ботаніки і зоології, фотографії і мікроскопії став “Порадник для судових слідчих, чинів загальної і жандармської поліції”, опублікований у 1893 р. (1214 сторінок). Він став першою науковою вершиною Г. Гросса і приніс йому світове визнання. Ще до кінця ХІХ ст. “Порадник” був 4 рази перевиданий німецькою мовою, а до кінця життя вченого – майже всіма європейськими мовами. Вже після переїзду Г. Гросса до Чернівців у 1898 р. вийшло третє видання книги під назвою “Порадник для судових слідчих як система криміналістики”. У даному виданні в науковий обіг вперше був введений термін “криміналістика” для позначення нової самостійної науки.

Визначаючи предмет криміналістики як науки, Г.Гросс у передмові до цього видання писав: “Криміналістика, по природі своїй, починається лиш там, де кримінальне право, також по своїй природі, припиняє свою роботу: матеріальне кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння і пока-

рання, формальне кримінальне право (процес) містить в собі правила застосування матеріального кримінального права. Але яким саме способом здійснюються злочини? Як досліджувати ці способи і розкривати їх, які були мотиви здійснення злочину, яка була мета - про все це нам не говорять ні кримінальне право, ні процес. Це складає предмет криміналістики ...”¹. На думку багатьох вітчизняних вчених, всі наступні визначення криміналістики є лише "вдосконаленням" положень, висловлених Г.Гроссом².

Отже, під криміналістикою Г.Гросс розумів науку про факти у кримінальному праві. Вивчення його реалій і оцінка результатів цього вивчення - мета і завдання криміналістики. До змісту криміналістики Г.Гросс відносив вчення про виявлення, вивчення і використання речових доказів, вивчення окремих видів злочинів, вивчення побуту злочинців. Об'єктом криміналістичного вивчення Г.Гросс визначив злочинну діяльність. Він систематизував всі відомі на той час засоби і прийоми роботи з доказами, розробив ряд нових рекомендацій щодо дослідження слідів, заклав основи методики розкриття і розслідування окремих злочинів.

Глава 1 "Порадника" називається "Про судового слідчого". Чверть століття присвятивши цій професії, Г.Гросс не міг не сформулювати своє бачення вимог щодо її носія. "Я вимагаю від судового слідчого не тільки юридичної спеціальної підготовки, загальної освіти і особливих знань .., я вимагаю також, щоб він умів віддати себе своїй справі сповна, настільки, щоби прагнення вчитися і розширювати знання ніколи не покидало його"³.

¹ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М.: Лекс Эст, 2002. – С. VII.

² Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. Криміналістика: Підручник / За ред. П.Д. Біленчука. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Атіка, 2001. – С. 7.

³ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – С. 9.

Слова ці актуальні і сьогодні. Адже криміналістика – дуже динамічна наука, яка швидко охоплює технічні новинки.

Звичайно, що "Порадник" Г.Гросса призначався не тільки для судових слідчих. За словами самого автора, він був потрібним і для працівників прокуратури, суддів, чинів поліції, корпусу жандармів, всіх урядових органів, покликаних охороняти громадський порядок. Криміналістиці Г.Гросс відводив місце серед допоміжних наук (кримінальна антропологія, кримінальна психологія, кримінальна соціологія, кримінальна статистика. "Всі вони, - підкреслював вчений настільки зв'язані з криміналістикою, що ні одна із них не може розвиватися самостійно: вони повинні йти вперед разом"¹.

В своїх працях Г.Гросс торкався питань, що стосуються всіх названих дисциплін, але перш за все його можна вважати одним із творців кримінальної психології. У 1898 р. в Граці вийшло перше видання "Кримінальної психології" (у 1902 р. вона була перевидана в Лейпцігу, а у 1911 р. в США був опублікований англійський переклад). Кримінальну психологію Г.Гросс розглядав як прикладну галузь загальної психології. "Щоб знати правила, які керують психічними процесами в судовій діяльності, – писав він, – потрібна особлива сфера прикладної психології. Ця остання вивчає всі психічні фактори, які можуть враховуватися при встановленні і обговоренні злочину" Г.Гросс ознайомив юристів з новітніми на той час результатами досліджень в області психофізіології та експериментальної психології.

"Труд судового слідчого - це не мистецтво, але це мистецька діяльність, яка складається із ряду окремих дій або прийомів, які треба знати, а для цього попередньо їх вивчити, - підкреслював Г.Гросс, - для вивчення ж потрібна школа. З того часу, як були написані ці рядки у першому виданні моєї книги, я докладав всіляких зусиль, щоб відкрити допоміжним наукам кримінального права доступ в університет". Але тривалий час австрійське міністерство освіти відмовляло йому в цьому, мотивуючи своє

¹ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – С. XV.

рішення тим, що викладання криміналістики не відповідає гуманним цілям університетів, що криміналістика є надто "одиночною матерією", аби виділяти її як цілісну науку.

На юридичний факультет Чернівецького університету Г. Гросс був запрошений як ординарний професор кримінального права і кримінального процесу. Цісарська санкція на зайняття посади була дана 16 грудня 1898 р. Крім лекцій з кримінального права і кримінального процесу Г.Гросс читав, спецкурс з тюремного права, вів семінар. У 1899 р. Г.Гросс очолив кафедру кримінального права і кримінального процесу, у 1899/1900 навчальному році обирався деканом цього факультету.

Загалом слід сказати, що чернівецький період науково-педагогічної творчості Г.Гросса виявився досить плідним. Саме в ці роки завершилось становлення криміналістики як науки (вийшли з друку третє видання "Порадника" і "Кримінальна психологія"), був заснований журнал "Архів кримінальної антропології і криміналістики", Г.Гросс утвердився як досвідчений і авторитетний університетський педагог.

З 1902 р. Г.Гросс - професор Празького університету, а з 1905 р. став професором в рідному університеті Граца. Саме там після подолання багатьох труднощів до нього прийшло визнання, йому до кінця вдалося здійснити свої задуми. У 1908 р. Г.Гросс нагороджений орденом "Залізної корони" за участь у реформі кримінального права та судочинства. А у 1912 р. він заснував перший у світі університетський криміналістичний інститут, який став зразком для влаштування подібних в університетах Європи та Америки. В інституті сформувалася так звана "Грацька школа криміналістики".

Ідею і план створення такого інституту Г.Гросс виношував довго. В структурі інституту він передбачав криміналістичний музей, наукову бібліотеку, лабораторію, друкований науковий орган. По суті, всі ці структурні підрозділи інституту Г.Гросс створив. Широке визнання здобув заснований ним у Граці музей криміналістики. З 1898 р. він почав видавати журнал "Архів для кримінальної антропології і криміналістики" (тепер "Архів для

кримінології”). До 1902 він редагувався у Чернівцях і це було єдине на той час редаговане у Чернівцях видання такого рангу. Вчений був сповнений творчих планів, але 9 грудня 1915 р. помер. Похований у Граці.

З Чернівецьким університетом пов'язаний ранній етап наукової кар'єри одного з найвідоміших економістів та соціологів ХХ ст. Йозефа Алоїза Шумпетера (1883-1950). Він народився 3 лютого 1883 р. в місті Триш (нині Трешт - Чехія). Після престижного Терезіанського лицю у 1901-1906 р. навчався на факультеті права і політичних наук Віденського університету. Здобувши ступінь доктора права, короткий час займався юридичною практикою в Єгипті.

Але не праву вирішив присвятити себе Шумпетер, а вивченню економічної теорії. Його вчителями в студентські роки були такі відомі вчені-економісти як Бем-Баверк та Візер. У 1908 р. в Лейпцігу була опублікована перша велика теоретична праця Шумпетера “Суть і головний зміст теоретичної політекономії”¹. Вона стала формальною підставою для призначення (з допомогою впливового Бем-Баверка) 25-річного науковця на посаду позаштатного професора правничого факультету Чернівецького університету, на якому викладались і дисципліни економічного профілю. У Чернівцях Шумпетер працював неповні два навчальні роки. Але цей період був, безумовно, важливим у становленні його як університетського професора і вченого. Вже тоді коло його наукових інтересів було дуже широким, про що свідчить простий перелік нормативних курсів та спецкурсів, які він читав: “Фінансова наука”, “Національна економія”, “Народноекономічна політика”, “Австрійське фінансове право”, “Гроші, кредит і банки”, “Аналіз Бем-Баверком економічних процесів”, “Соціальне страхування у взаємозв'язку із торговою і фінансовою політикою”. Шумпетер вів також “Семінар із національної економії і фінансової науки”, просемінар “Вправи з аналізу газе-

¹ Schumpeter J. Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. – Leipzig: Verlag von Duncker u. Humblot, 1908.

тних повідомлень на економічні теми, особливо про процеси на ринку грошей”.

Протягом 1910-1911 рр. Шумпетер створив свою другу велику працю – “Теорію економічного розвитку”¹. Вона вийшла з друку в Лейпцігу у 1912 р. Попри всю суперечливість оцінок, які вона викликала, ця праця принесла Шумпетеру світове визнання у галузі економічної теорії. “Він ніколи не був початківцем”, - писав Шпітгоф у некролозі на смерть Шумпетера в 1950 р.

В Чернівцях Шумпетером був написаний також ряд статей, які мали важливе значення для його наступних економічних та соціологічних досліджень. Так, стосовно своєї знаменитої фундаментальної праці “Капіталізм, соціалізм і демократія” (1942 р.) він стверджував, що ідеї її започатковані ще в 1910 р-1911 рр. в ході обговорень лекцій про державу і суспільство. Ряд цікавих думок висловлено молодим вченим в брошурі “Як вивчати суспільствознавство”, опублікованій у 1910 р. в серії видань чернівецької академічної спілки суспільствознавців².

Звичайно, для молодого, але вкрай честолюбивого вченого Чернівці були лише передмовою до кар’єри. З 1912 р. по 1921 р. він був професором Грацького університету, з 1925 по 1932 – Боннського, а з 1932 по 1950, тобто до кінця життя - Гарвардського. Як гостьовий професор він викладав у Колумбійському університеті, в вузах Данії, Норвегії, Швеції, Японії. Короткий час він був навіть міністром фінансів Австрійської республіки (1919 р.), попробував свої сили на посту керуючого приватним банком (1923-1924 рр.).

Шумпетера називають представником то австрійської школи, то англо-американської. Але мають рацію ті, хто вважає, що як людина і науковець він є перш за все громадянином світу, який ніколи не любив говорити про свою національність чи школу. Пам’ятають про нього і в Австрії, і в США, і на Україні.

¹ Schumpeter J. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. – Leipzig, 1912.

² Schumpeter J. Wie studiert mann Sozialwissenschaft. – Czernowitz: Pardini, 1910.

В 1998 р. в Чернівецькому університеті була проведена перша наукова конференція, присвячена вивченню і застосуванню наукової спадщини видатного економіста¹. Друга така конференція відбулась у 2003 р.² Таким чином університет відкриває для себе і для України недостатньо вивчені ще грані життя і творчості Й. Шумпетера.

Визнаним спеціалістом з цивільного права вважався в Австрії К.Адлер. Таким же авторитетом користувався викладач кримінального права і кримінального процесу Ф.Екснер. До того ж він був відомим адвокатом (на Нюрнберзькому процесі, наприклад, виступав захисником генерала Йодля). Назвемо в цьому ряду і професорів А.Скедля (цивільне право і цивільний процес), А.фон Гальбана (німецьке право).

“Геніально обдарованим, палко любимим і шанованим студентами” називали дослідники історії факультету професора австрійського цивільного права О.Гравайна. Науково-педагогічну діяльність він поєднував з літературною творчістю, переклав кілька іспанських та англійських драм на німецьку мову³.

Поруч із науково-педагогічною діяльністю в межах університету викладачі юридичного факультету брали активну участь у поширенні правових знань серед населення шляхом організації народних курсів. У 1905 р. вони вели 5 таких курсів загалом для 450 слухачів. Професор К.Адлер, наприклад, читав курс із вексельного права (91 слухач), професор Є.Ерліх – із загальної теорії права (73 слухачі), приват-доцент А.Раппопорт – про права промислових робітників (79 слухачів). На цих курсах навчалися головним чином чернівецькі робітники, підприємці,

¹ Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 25: Економіка. – Чернівці: ЧДУ, 1998.

² Творча спадщина Йозефа А. Шумпетера та трансформування сучасної економіки України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Чернівці, 25 квітня 2003 року. – Чернівці: Рута, 2003.

³ Die k.k. Franz-Josephs Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. – S. 76-77.

вчителі, студенти, службовці¹.

5 народних курсів вели університетські юристи і в наступному 1906 році. Характерно, що курси читалися в дві серії: перша – протягом жовтня, листопада, грудня, а друга – в березні². Спільно з викладачами філософського факультету в цьому році були організовані вищі народні курси, на яких читали лекції К.Адлер, Є.Ерліх та ін.

Юридичний факультет мав повноваження присвоювати вчену ступінь доктора права. У 1877/78 навчальному році цю ступінь отримали 3 кандидати. 1878/79 – 6, у 1879/80 – 4, у 1881/82 – 7, у 1882/83 – 8. Список підготовлених на факультеті до 1900 року докторів права, наведений А.Норстом, включає 344 прізвища (ще 464 слухачі завершили курс навчання)³. Але жоден із підготовлених у Чернівцях докторів права не став викладачем рідного факультету. Між тим в майбутньому серед них виявилось немало відомих адвокатів, працівників правоохоронних органів, вчених-правознавців. Одним із них був Юліус Гачек. Після захисту у 1895 році докторської дисертації він викладав у Гейдельберзі, Геттінгені. В Геттінгені у 1924-1926 роках він очолював юридичний факультет. Перу Ю.Гачека належать відомі праці з англійського, німецького і пруського державного та адміністративного права, теорії самоврядування, історії правосуддя в Галичині і на Буковині⁴.

¹ Die feierliche Inauguration des Rektors der k.k. Franz-Josephs – Universität in Czernowitz für das Jahr 1905-1906. Am 2 Dezember 1905. – Czernowitz: Selbstverlag der k.k. Universität, 1905. – S. 9-10.

² Die feierliche Inauguration des Rektors der k.k. Franz-Josephs – Universität in Czernowitz für das Studienjahr 1906-1907. Am 2 Dezember 1906. – Czernowitz: Selbstverlag der k.k. Universität, 1906. – S. 12.

³ Norst A. Alma Mater Francisko-Josephina. Festschrift zu deren 25-jarigem Bestandes. – Czernowitz: Verlag der k.k. Universitäts – Buchhandlung, 1900. – S. 124-127.

⁴ Див., напр.: *Englisches Staatsrecht*. (1905-1906); *Das Staatsrecht der Vereinigten Königreiches Großbritannien – Irland* (1914); *Deutsches und*

Успішній діяльності професорсько-викладацького колективу юридичного факультету значною мірою сприяли його взаємини з колегами з інших університетів. Контакти мали різноманітний характер. Передусім, окремі викладачі-юристи з метою підвищення свого фахового рівня стажувалися в зарубіжних університетах. Спілкування чернівецьких правознавців з правознавцями інших університетів проявлялося також у їх участі в урочистостях, що влаштовувалися з нагоди ювілейних дат.

Окремі професори юридичного факультету обирались до загальноавстрійських та крайових виборних органів. Так, депутатами державної ради і крайового сейму були К.Томашук, А.Скедль, В.Волян.

Десять представників юридичного факультету в австрійський період його історії обирались ректором університету. Окрім згадуваних вже К.Томашука (1875/76) та Є.Ерліха (1906/07) це були Фрідріх фон Ліблой (1878/79, 1890/91), Карл Гіллер (1885/86), Генргіх Зінгер (1887/88), Фрідріх Кляйнвехтер (1893/94), Ернст Груза (1896/97), Артур Скедль (1898/99), Вальтер Горбах (1903/04), Карл Адлер (1909/10)¹.

Деканами факультету у 1875-1905 рр. були²:

Ф.Ліблой (1875/76, 1880/81, 1881/82, 1883/84, 1889/90);

Ф.Кляйнвехтер (1876/77, 1878/79, 1884/85, 1890/91, 1896/97, 1904/05);

Е.Груза (1888/89);

Й.Рошман-Горбург (1892/93);

А.Скедль (1893/94);

preußisches Staatsrecht (1922-1923); Die Selbstverwaltung (1898); Die Rechtspflege in Galizien und in der Bukowina (1896).

¹ Alma Mater Francisco Josephina. Die Deutschsprachige Nationalitäten - Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100 Jahrestag ihres Eröffnung 1875 / Herausgegeben von Rudolf Wagner. – München, 1975. – S. 130.

² Див.: Uebersicht der akademischen Behörden, Professoren, Privatdocenten, Lehrer, Beamten etc. an der k.k. Franz Josephs Universität zu Czernowitz in Studienjahren 1890-1905 – Czernowitz: Verlag der k.k. Universität-Buchhandlung, 1900. – S. 124-127.

Ф.Гауке (1897/98);
А.Гальбан (1898/99);
Г.Гросс (1899/1900);
А.Ленц (1900/1901);
Є.Ерліх (1901/1902);
К.Адлер (1902/1903).

За час існування юридичного факультету Франц-Йосифівського університету в Чернівцях його професори й доценти досягли значних успіхів у своїй педагогічній і науковій діяльності. Свідченням їх визнання може бути відзначення багатьох з них почесними званнями й високими нагородами.

Професору статистики Вінценту Йону, наприклад, у 1886 р. було присвоєно звання почесного члена міжнародного статистичного інституту в Лондоні. Розпорядженням цісаря від 16 квітня 1881 р. "за великі заслуги перед університетом і студентством" професору Ф.Кляйнвехтеру присвоєно звання урядового радника. Цього ж звання на відзнаку заслуг "на педагогічній ниві та в науці" були удостоєні також професори Ф.фон Ліблой (1882 р.) і К.Гіллер (1885 р.). Через три роки – у 1888 – професор К.Гіллер одержав також нагороду папи римського – рицарський хрест Георгіївського ордена. Цим же орденом у 1893 р. папа римський нагородив екстраординарного професора В.Воляна. Кількома роками перед цим – у 1887 – екстраординарний професор В.Волян був удостоєний румунського ордена "Залізна корона III класу". Цей же орден одержав також проф. А.Скедль. Австрійським орденом "Залізний хрест III ступеня" у 1892 р. нагороджено професора німецького права Ф.фон Ліблая з нагоди його 40-річної педагогічної діяльності. Із числа нагороджених слід назвати ще професора О.Гравайна. У 1884 р. він одержав російський орден "Анни III ступеня". Цим оцінювався даний ним на

прохання російського уряду висновок щодо закону про введення в Росії вексельного права¹.

Сформований професорсько-викладацький колектив юридичного факультету університету Франца-Йосифа у Чернівцях проіснував до 1919 року. Абсолютну більшість його становили німці. Викладання на факультеті велось виключно німецькою мовою. Це була типова картина для університетів Західної України того часу. У Чернівецькому університеті в 1900 році тільки філолог С. Смаль-Стоцький читав лекції українською мовою. На правничому факультеті полонізованого Львівського університету тоді ж українською мовою викладав лише О.Огоновський.

Німецькою мовою велось і діловодство. Будь-які ділові напери, написані іншою мовою, не тільки не приймалися, але й не розглядалися. Посилаючись на закон від березня 1875 року професорська колегія юридичного факультету ухвалила, що кореспонденції, написані не німецькою мовою, до уваги не приймаються. 10 грудня 1898 року на цій підставі деканат юридичного факультету відмовив Львівському Ставропігійському інституту у проханні ознайомити студентів з умовами конкурсу на стипендії Глинницького і Кміцикевича, оскільки вони були видруковані українською мовою. У 1899 році цим же деканатом не була прийнята написана українською мовою заява студента Михайла Івашка.

Це не могло не позначитись на національному складі студентства. Уявлення про динаміку його розвитку дає наступна таблиця.

¹ Die k.k. Franz – Josephs – Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhunert ihres Bestandes. – Czernowitz, 1900. – S. LV, LVIII-LIX, LXII, LXVIII-LXIX, LXXVI.

Таблиця № 9.

Національний склад студентів юридичного факультету 1875-1900 років (зимовий семестр).

Національність	1875-1876	1880-1881	1885-1886	1890-1891	1895-1896	1899-1900
Німці та євреї	52	64	72	94	167	179
Румуни	10	25	32	46	46	47
Українці	23	19	12	24	18	29
Поляки	17	12	20	18	38	34
Усього	104	121	139	180	272	292

Як видно із наведених у таблиці даних, домінуюче становище на факультеті належало німцям і євреям. Значно поступалися їм румуни, поляки, українці. Найчисленніша етнічна група Буковини – українці – на юридичному факультеті була представлена найменше. Таке становище зберігалось і надалі. У 1906 р., наприклад, на факультеті навчались: німців і євреїв – 191, румунів – 79, українців – 67, поляків – 19.

Представлена вище статистика реально відображає динаміку українського представництва і у складі австрійського студентства взагалі. У 1873/74 навчальному році (напередодні відкриття університету у Чернівцях) у всіх австрійських університетах до списків студентів було внесено 489 представників української національності (ruthenischer Muttersprache), в тому числі у Відні – 91, у Празі – 1, у Кракові – 14, у Львові – 383¹.

Правничу освіту буковинці здобували не тільки у Чернівцях. Частина студентів із заможних сімей вивчали право у Відні, Граці, Інсбруці, Зальцбурзі, Львові, Кракові. Тільки у 1891/92

¹ **Burger H.** Problem der Unterrichtsprache an der Universität Czernowitz // Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz. – Berlin; Frankfurt f. M.; New York, Paris; Wien: Lang, 1998. – S. 67.

навчальному році у Віденському юридикумі навчалися 24 буковинці¹.

Загалом започаткування підготовки юристів у Чернівцях мало важливе значення для політико-правового розвитку краю. Кілька поколінь спеціалістів безумовно вдихнули свіжий струмінь у діяльність адміністративних та правоохоронних органів, сприяли підвищенню правової культури населення краю. Традиції, започатковані на юридичному факультеті в розглядуваний період, використовуються сьогодні юридичним факультетом Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

¹ Ботушанський В. Буковинські студенти у вузах Австрії // Університетський вісник. – 1992. – № 11.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження державно-правового розвитку Буковини в період її перебування у складі Австрії (1774-1918 рр.) дозволяє зробити наступні висновки.

1. Приєднання Буковини до Австрії було типовим для епохи європейського абсолютизму актом анексії, який переслідував чітко визначену стратегічну мету австрійського уряду: зміцнення австрійських кордонів та покращення сполучення між австрійськими провінціями, перш за все між Семигородом та новоприєднаною (у 1772 р.) Галичиною. Ніякі наступні історико-правові аргументи на користь австрійських прав щодо Буковини не витримують жодної критики. Опосередковано, а іноді й прямо, це визнавалося навіть офіційним Віднем. Австрія вміло скористалася сприятливою міжнародною обстановкою, ослабленням Туреччини у війні (1768-1774 рр.) з Росією, здобувши Буковину без жодних військових і фінансових зусиль.

2. Роки належності Буковини до монархії Габсбургів викликали і досі продовжують викликати суперечливі оцінки. При цьому одні дослідники посилаються на безсумнівні факти соціально-економічного та культурного прогресу краю, підтвердження якого спостерігаються і сьогодні, а інші – на констатацію такого ж незаперечного факту, що Буковина і близько не досягла рівня розвинутих земель Австрійської корони. Історія, як відомо, не знає умовного способу, хоча альтернативність в історії була завжди. В різні часи Буковина перебувала під зверхністю різних держав. Історична справедливість вимагає визнати, що Австрія забезпечила на Буковині помітний прогрес у всіх сферах крайового життя. Із глухого турецько-молдавського середньовіччя край поступово піднявся до рівня новітнього суспільства, поєднавши до того ж в собі риси східної і західної цивілізацій.

3. У відповідності з названими вище підходами оцінювалася в історико-правовій і історичній науці й система державно-правових інститутів Буковини в розглядуваний період, хоча предметом окремого аналізу її функціонування досі не було. У

1774-1918 рр. Буковина єдиний раз за всю історію була цілісною політико-адміністративною одиницею (в ХХ столітті історія розділила її на дві частини: південна опинилася у складі Румунії, а північна, як Чернівецька область, – у складі України). За цей час тут сформувалася система органів адміністративного управління, самоврядування, судових і правоохоронних органів європейського зразка, яка базувалася на законі, хоча, державу Габсбургів тільки у порівнянні із попередніми володарями Буковини можна визнати правовою. Еволюція Австрії від абсолютної до конституційної монархії в повній мірі знайшла своє відображення у державно-правовому розвитку Буковини як її провінції.

4. Двадцять п'ятий "клаптик" Австрії – Буковина була восьмою у Ціслейтанії за територією і чисельністю населення, дев'ятою – за густотою населення, але найпопослушнішою в політико-адміністративному плані. Австрійська адміністрація Буковини, безумовно, представляла перш за все монархічну владу Габсбургів. У своєму розвитку вона послідовно пройшла етапи військового (1774-1786 рр.), окружного – у складі Галичини (1787-1849 рр.) та крайового (1849-1918 рр.) управліннь. На кожному з цих етапів Буковина мала різний правовий статус, суть якого визначалась співвідношенням централізму і федералізму в державному устрої Австрії, рівнем крайової автономії, формами і методами управління. Проте для кожного з них основними ознаками управління в краї були німецька урядова мова, німецькомовні урядові чиновники і загальноавстрійська законодавча база. Ні один із представників українського населення – найчисельнішого й автохтонного на Буковині – ніколи не посідав помітної посади в крайових чи повітових урядових установах.

В період військового управління адміністративне керівництво Буковиною здійснювалося військовими методами кадровими військовими, які перетворилися у державних чиновників. Генерали (Сплєні, Енценберг), які здійснювали окупацію краю, не могли думати і діяти не як солдати, хоча змушені були вирішувати конкретні завдання соціально-економічного та культурного змісту. Зрозуміло, що генералів не могли цікавити інтереси

розвитку різних етносів краю. Тільки відмова від первісного плану перетворення Буковини у своєрідну військову прикордонну зону прискорила процес заміни військової адміністрації цивільною. Однак приєднання Буковини як 19-ї округи до Галичини теж не посилювало адміністративну увагу до корінного населення краю. Навпаки, саме в цей період започатковане у попереднє десятиліття онімечування доповнилося полонізацією. Тільки після 1849 р. органи управління (як крайового, так і повітового рівнів) почали реально враховувати у своїй діяльності багатоетнічність населення краю, особливо у сфері освіти. Але до вищих крайових адміністративних посад ні один корінний буковинець за всі роки австрійського панування так і не був допущений.

5. З "весною народів" на Буковині започаткувалися традиції парламентаризму. Населення краю отримало право на представництво в австрійському парламенті. В різні часи різніми були його масштаби (від 8 депутатів у складі рейхстагу 1848 р. до 14 – у державній раді 1911 р.), різним був рівень демократизму виборів (тільки у 1907 р. було введено загальне пряме виборче право). Це представництво не принесло краю особливих політичних, економічних та культурних вигод (як через обмеженість прав парламенту, так і через малочисельність буковинського представництва в ньому), але відіграло загалом позитивну роль у становленні демократичних традицій політичного життя, формуванні національних політичних еліт Буковини, в тому числі й української. Ряд її представників, перш за все Микола Василько і Степан Смаль-Стоцький, стали помітними постатями не тільки на буковинській, а й загальноавстрійській політичній арені. Революція 1849 р. поклала початок пробудженню національної самосвідомості так званих "неісторичних", "недержавних" народів Австрії, до яких відносили також українців Буковини. Саме в цей час була зроблена перша спроба добитися адміністративного поділу Галичини за етнічною ознакою з виділенням української її частини (в т.ч. й Північної Буковини) в окрему австрійську провінцію. Ідея ця жила до кінця перебування Галичини і Буковини у складі Австрії.

6. На основі австрійського законодавства 60-х рр. XIX ст. на Буковині сформувалася система органів самоврядування. Воно здійснювалося на двох рівнях – крайовому (сейм) та громадському (міському і сільському). Спроба організації повітових органів управління (1868 р.) була короткочасною. Компетенція буковинського сейму, порядок його формування і функціонування визначалися загальноавстрійськими і крайовими законами. Сеймові повноваження стосувалися перш за все крайових господарських справ, питань соціального та культурного розвитку. Сейм володів правом звернення до центральних органів влади, обговорення загальнодержавних законів, встановлення додаткових місцевих податків. Але його рішення не були остаточними: вони санкціонувались цісарем. Вплив сейму постійно зростав, хоча "сеймова автономія" Буковини так і не піднялася до рівня найбільш розвинутих австрійських земель. І це при тому, що саме Буковина у 1910 р. дала Австрії зразок національного компромісу в організації сеймової діяльності, відомий в історії під назвою "буковинська злагода". Внаслідок сеймової реформи 1910 р., українці, румуни, австронімці і поляки отримали право обирати депутатів у національних куріях, які в свою чергу були частинами соціальних курій. Завдяки "злагоді" 1910 р. Буковина уникла в передвоєнний період крупних міжетнічних конфліктів, а національні рухи отримали можливість розвиватися, не завдаючи шкоди один одному. Однак історія відвела вкрай короткий строк для підтвердження життєздатності цього нововведення: на його основі відбулися єдині вибори 1911 р.

Органами міського самоврядування були міські управи. Тільки у Чернівцях – як столиці краю – діяли магістрат і міська рада. В селах функції самоврядування виконували громадські управи та громадські ради. Громадські ради обиралися громадами у складі від 9 до 30 осіб залежно від кількості виборців. Зі складу ради обирався двірник (громадський голова). Він виконував ухвали ради, завідував всіма громадськими справами, представляв громаду перед властями. Громадська рада і громадський голова переобиралися кожні три роки. Досить обширна компе-

тенція органів громадського самоврядування стосувалася виключно місцевих питань (громадське майно, розвиток освіти, охорона здоров'я, будівництво, дороги і мости, нагляд за торгівлею і наймом), але її реалізація повністю залежала від повітових та крайової адміністрацій. Загалом громадське самоврядування забезпечувало виконання урядових рішень і досить ефективне управління громадським життям без додаткового державного фінансування, сприяло підвищенню політичної культури населення.

7. Важливим напрямком державно-правового розвитку Буковини в розглядуваний період було формування системи судових, правоохоронних та правозахисних органів, яка включала в себе суди, адвокатуру і нотаріат, судову та фінансову прокуратури, поліцію і жандармерію. Процес цей пройшов ряд послідовних етапів, які загалом відповідають періодам розвитку австрійської держави та Буковини як її провінції.

Час військового управління Буковиною співпав із централізаторськими державними реформами Йосифа II, які повною мірою проявилися і в судоустрої та правоохоронній сфері, перш за все організації поліції. В післяйозефінську епоху аж до революції 1848 р. ніяких помітних перемін в організації судових та правоохоронних органів не було. Єдиною заслуговуючою на увагу подією було створення у 1804 р. Чернівецького крайового суду. Тільки в післяреволюційну епоху з утвердженням в Австрії конституційної монархії судова влада відділяється від управління. Відбулися корінні перетворення в системі правоохоронних органів. Створюються чіткі організаційні структури адвокатури і нотаріату. Була введена незмінюваність суддів, проголошена їх самостійність і незалежність. Важкі злочини, політичні справи, а також справи про пресу покладалися на розгляд судів присяжних. І суди, і установи юридичної допомоги, і правоохоронні органи виконували єдине стратегічне завдання: забезпечували вірнопідданість населення Буковини Габсбургам, опираючись на загальноавстрійське законодавство.

8. Приєднання Буковини до Австрії припало на початок кодифікації австрійського права. Але запровадження його на Буковині відбулося не відразу, тривалий час тут ще діяли норми попереднього права. Тільки після адміністративного включення Буковини до складу Галичини основним джерелом права в ній стало австрійське законодавство: цивільне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне. Навіть після розпаду Австро-Угорщини та окупації Буковини у 1918 р. Румунією австрійські кодекси ще тривалий час діяли в краї. Крім загально-австрійських законів важливим джерелом права були постанови – розпорядження, які роз'яснювали чи доповнювали положення законів, унормовували конкретні правові відносини, наприклад, надання привілеїв. Залежно від форми, в якій видавалися постанови, розрізнялися цісарські патенти і дипломи, урядові декрети і розпорядження. Крайове законодавство як джерело права відіграло другорядну роль і стосувалося в основному господарського життя краю.

9. Конституція 1867 року широко декларувала загальні демократичні права громадян імперії: рівність перед законом, недоторканість приватної власності, свободу совісті слова, друку, зборів, створення політичних і громадських об'єднань, право на освіту та вільний вибір професії, право на захист особистої свободи (ув'язнення особи дозволялося лише на підставі судового вироку). Конституція визнала рівноправність усіх народів держави і їх непорушне право зберігати і розвивати свою мову. Однак відома стаття XIX конституції про рівноправність народів та їх мов не отримала дальшого роз'яснення в законодавстві і трактувалася по-різному в залежності від політичної ситуації. Ні в адміністративних установах, ні в органах самоврядування, ні в судах українська мова не мала належного їй статусу. Суперечність між декларованими австрійською державою правами і реальним становищем української мови не могла не викликати постійно наростаючого (в міру росту національної самосвідомості) національного руху українців краю. Саме цей рух, саме сподвижницька діяльність його лідерів і учасників забезпечили вижи-

вання і утвердження української мови на Буковині, утвердження української національної освіти, системи навчання рідною мовою, інтенсивний розвиток видавництва українською мовою.

10. Включення Буковини до австрійського правового простору через введення в дію на її території джерел австрійського права вимагало наявності підготовлених правничих кадрів. Більше 100 років ця проблема вирішувалася виключно шляхом присилання працівників для адміністративних органів, судів, прокуратури з інших коронних австрійських земель. Такі працівники не знали традицій, специфіки краю, менталітету його населення. Та й свою службу на Буковині вони розглядали лише як чергову сходинку у своїй кар'єрі. Відкриття у 1875 р. університету в Чернівцях і юридичного факультету в ньому корінним чином змінило ситуацію з кадрами в краї, сприяло росту правової культури населення. Крім того на факультеті зародилися визнані світом наукові традиції, сформувався відомі наукові школи з соціології права, криміналістики, державного права.

БІБЛІОГРАФІЯ**I. Нормативно-правові акти**

1. Австрійські закони. – СПб, 1897. – 85 с.
2. Австрійській законъ 27 мая 1896 г. “О порядке взыскания обеспечения”. – СПб., 1897. – 168 с.
3. Австрійській уставъ гражданского судопроизводства 1895 года въ сопоставлении съ нашимъ уставомъ. – СПб., 1896. – 226 с.
4. Австрия. Законы. Общее гражданское уложение Австрийской империи 1811 г. – СПб., 1884. – 118 с.
5. Вестник законов державных для королевств и краев в державной думе заступленных. Рочник 1871. – Видень, 1871.
6. Вестник законов державных для королевств и краев в державной думе заступленных. Рочник 1877. – Видень, 1877. – 239 с.
7. Вестник законов державных для королевств и краев в державной думе заступленных. Рочник 1879. – Видень, 1879. – 538 с.
8. Вестник законов державных для королевств и краев в державной думе заступленных. – Видень, 1892. – 1036 с.
9. Вісник законів державних для королівств і країв в державній раді заступлених. Річник 1871. – Відень, 1871. – 440 с.
10. Вісник законів державних для королівств і країв в державній раді заступлених. Річник 1887. – Відень, 1887. – 525 с.
11. Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в раді державній. Річник 1896. – Відень, 1896. – 766 с.
12. Вісник законів і розпоряджень для воєводства Буковини: Щорічник. Вип. 1-15 (1897 р.); Вип. 1-32 (1898 р.); Вип. 1-31 (1900 р.). – Чернівці: Університетська друкарня Р. Екгардта, 1897-1900 рр.
13. Вісник законів і розпоряджень для воєводства Буковини: Щорічник. Вип. 1-34 (1901 р.); Вип. 1-35 (1902 р.); Вип. 1-38 (1903 р.); Вип. 1-42 (1904 р.). – Чернівці: Університетська друкарня Р. Екгардта, 1902-1905 рр.
14. Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в раді державній. Річник 1910. – Відень, 1910. – 752 с.
15. Вісник законів і розпоряджень для воєводства Буковини. – Чернівці, 1912.
16. Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в Державній Раді. Річник 1913. – Відень, 1913. – 929 с.
17. Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины. – Черновцы, 1869.

18. Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины. Год 1870. – Черновцы, 1870.
19. Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины. – Черновцы, 1885.
20. Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины. – Черновцы, 1889.
21. Евин Ф. Правотар. Збірник обов'язуючих цивільних і карних законів та приписів про права рускої мови враз з взорами судових подань, скарг, внесень, жалоб, векслів і пр. і подань в справах адміністративних з приписами про стемплеві, вписові і переносні належности. – Жовква: В печатні О.О.Василиян, 1909.
22. Законы о прямых налогах в Австрии. – С.-Петербург: Типография кн. В.И.Мещерского, 1901.
23. Книга общих законов обывательских для всех немецких краев наследственных Австрийской монархии. – Львов: Тип. Ставропиг. Инст., 1868. – 317с.
24. Областное, административное и общинное устройство Галиции по австрийскому законодательству. – Петроград: Гос. типогр., 1915. – 409 с.
25. Общее гражданское уложение Австрийской империи / Пер. Г. Вербловського. – С.-Петербург: Типогр. правит. сената, 1884. – 421 с.
26. Переводы законов, патентов и распоряжений из “Вестника законов державных для Герцогства Буковины”. Рок 1860. – Львов: Галицийская скарбово-державная типография, б. г. изд. – 104 с.
27. Підручник для громадської управи в воеводстві Буковині для ужитку членів ради громадської і громадських секретарів. – Чернівці, 1904. – 1540 с.
28. Приписи про заступництво держави і про вибори до ради державної з поясненнями. – Чернівці: Руська Рада, 1907. – 128 с.
29. Службове поученіє для краювої жандармерії. – Відень: З Надвірн. і статс. печ., 1851. – 86 с.
30. Abdruck aus dem Reichs-Gesetz-Blatte. Jahrgang 1865. Für das Herzogthum Bukowina. – Wien: 1865. – 420 S.
31. Akademische Gesetze und Verordnungen. Nach § 17 der allgemeine Studienordnung zum Gebrauche dei der Immatriculation zusammengestellt und herausgegeben vom Akademische Senate der K.K.Franz-Josephs-Universität in Czernowitz. – Czernowitz: Selbstverlag des akademischen Senates, 1899. – 107 S.

32. Allgemeine Gerichtsordnung für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ab und unter der Enns, Steinmark, Kärnten, Krain, Görz, Gradiska, Triest, Tirol und Vorlandern. – Wien, 1781. – 184 S.
33. Allgemeine Gerichtsordnung für Westgalizien. – Wien: Gedruckt bei J. Kraschanski, 1796. – 278 S.
34. Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1850. Drifter Theil. – Wien, 1850.
35. Bürgerliches Gesetzbuch für Galizien. – Th. 1-3. – Wien, 1797.
36. Codex Theresianus / Herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von Dr. U. Harrakowsky. 1 Band. – Wien: Druck und Verlag von Carl Gerolds Sohn, 1883.
37. Das österreichische Recht. Bd. 1. – Wien, 1905. – 1488 S.
38. Das österreichische Recht. Bd. 2. – Wien, 1906. – 1560 S.
39. Das Militär – Strafgesetzbuch über Verbrechen und Vergehen vom 15. Jänner 1855 für das Kaiserthum Oesterreich. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1861.
40. Die österreichische Strafprocessordnung von 17. Jänner 1850. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1851.
41. Die österreichischen Verfassungsgesetze / Herausgegeben von Dr. Edmund Bernatzik. – Leipzig: Verlag von G. L. Hirschfeld, 1906. – 772 S.
42. Die allgemeine Strafprocessordnung vom 29. Juli 1853 für Kaiserthum Oesterreich. – Wien: Amtliche Handausgabe, 1853. – 325 S.
43. Die österreichische Concurs – Ordnung mit Commentar und Formularien. – Linz: Eurich, 1869. – 270 S.
44. Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen. – Wien, 1913. – 202 S.
45. Die Rechtsquellen der Stadt Wien. – Wien: Böhlau, 1986. – 384 S.
46. Die Verfassung in der Bukowina. – Wien, 1872. – 15 S.
47. Dienst-Pragmatik für die Gemeinde-Beamten und Diener der Stadt Czernowitz. Beschluß der Gemeinderaths v. 23. Dezember 1913. – Czernowitz, 1914. – S. 91.
48. Drdacki M. Lexikon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Bd. 1. – Wien, 1842. – 432 S.
49. Drdacki M. Systematische Darstellung des Verfahrens politischen Behörden in Galizien. – Wien: Gollinger, 1833. – 242 S.
50. Gemeinderats – und Magistrats – Handbuch. – Czernowitz: Im Selbstverlage des Stadtmagistrates, 1895.
51. Geschäftsordnung der Bukowinaer Landtags. – Czernowitz, 1863. – 27 S.

52. Geschäfts-Ordnung für den Magistrat der K.Landeshaupt – Stadt Czernowitz. – Czernowitz, 1865. – 26 S.
53. Geschäftsordnung für der Gemeindeausschuss der Städtegemeinde Storazynetz. – Czernowitz, 1909. – 16 S.
54. Geschäftsordnungen der Bukowinaer Advokatenkammer. – Czernowitz, 1913. – 21 S.
55. Gesetz – und Verordnungsblatt für das Herzogthum Bukowina. – Czernowitz, 1863. – 1913.
56. Handbuch der für die Bukowina in Geltung bestehenden Reichs–Landesgesetze, Verordnungen und Verwaltungs–Vorschriften. Bd. 1–2. Zusammengestellt von Josef Kochanowski. – Czernowitz, 1882. – 1241 S.
57. Handbuch der Gemeindeverwaltung für Herzogthum Bukowina Zusammengestellt vom Landessecretare E. Simiginowicz. – Czernowitz, 1900. – 1576 S.
58. Instruktion für die Geschäftstätigkeit des Bukowiner Landesausschusses. – Czernowitz, 1910. – 22 S.
59. Kabath D. Handbuch der galizischen Provinzial – Gesetze in Auszügen. Bd. 1 vom Jahre 1819 bis einschlußig 1826. – Bochnia: Pisch, 1839. – 429 S.
60. Kabath D. Handbuch der galizischen Provinzialgesetze in Auszügen. Bd. 2 vom Jahre 1827 bis einschlußig 1834. – Bochnia: Pisch, 1840. – 467 S.
61. Materialien für Gesetzkunde und Rechtspflege in den Oesterreichischen Erbstaaten / Herausgegeben von Dr. K.Y.Pratobevera. – Wien, 1815.
62. Mitteilungen der K.K.Finanzministeriums. – Wien: Aus der k.k.Hof – und Staatsdruckerei, 1915. – 632 S.
63. Neue Gemeindewahlordnung für das Herzogtum Bukowina mit Ausnahme der Landeshauptstadt Czernowit. – Sereth, 1908. – 82 S.
64. Notariatsordnung und Gesetz über die notarielle Errichtung einiger Rechtsgeschäfte vom 25. Juli 1871, samt den ergänzen den Gesetzen und allen darauf bezüglichen Verordnungen. – Wien, 1910.
65. Reichsgesetze für Kaiserthum Österreich. Erstes Heft. – Wien, 1849.
66. Sammlung der für das Herzogthum Bukowina erlassenen Landes–Gesetze und Verordnungen nach Materie geordnet und mit alphabetischen Nachschlageregischer. Bd. 8. – Czernowitz: R.Eckhard, 1889. – 237 S.
67. Sammlung der für die Bukowina in Kraft bestehen den Gesetze und Verordnungen, betreffend das Volksschulwesen: Czernowitz: R.Eckhard, 1890. – 505 S.

68. Texte zur österreichischen Verfassungsgeschichte. Von der Pragmatischen Sanktion zur Bundes Verfassung (1773-1966). – Wien: Geyer, 1970. – 375 S.

II. Неопубліковані джерела архівних фондів

Державний архів Чернівецької області:

69. Фонд “Австрійська військова адміністрація Буковини” (ф. 29).
70. Фонд “Окружне управління Буковини” (ф. 1).
71. Фонд “Крайове управління Буковини” (ф. 3).
72. Фонд “Виконавчий комітет ландтагу Буковини” (ф. 2).
73. Фонд “Чернівецький міський магістрат” (ф. 39).
74. Фонд “Крайовий суд Буковини” (ф. 115).
75. Фонд “Чернівецька крайова судова прокуратура” (ф. 131).
76. Фонд “Чернівецька крайова фінансова прокуратура” (ф. 271).
77. Фонд “Чернівецька дирекція поліції (ф. 10).
78. Фонд “Крайове жандармське управління Буковини” (ф. 835).
79. Чернівецька область. Адміністративно-територіальний поділ. – Поточне діловодство управління юстиції Чернівецької обласної державної адміністрації.

III. Опубліковані документи і матеріали

80. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX – на початку XX ст.: Зб. док. і матер. – Ужгород: Карпати, 1979. – 285 с.
81. Буковинський православний календар на рік звичайний 1909. – Чернівці, 1908. – 120 с.
82. Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 1. 1801-1815 гг. – М., 1967. – Т. 5. – С. 29.
83. Краткие сведения о государственном устройстве и управлении Австро-Венгрии и земель австрийской короны. – Спб., 1914. – 70 с.
84. Левицький К. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністративних. – Львів, 1893.
85. Народне віче Буковини. 1918-1993. – Чернівці: Вид-во “Прут”, 1994. – 144 с.
86. Під колоніальним гнітом. Північна Буковина у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Док. і мат. – Ужгород: Карпати, 1986. – 208 с.
87. Селянський рух на Буковині. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1978. – 534 с.
88. Споконвічна українська земля. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1990. – 467 с.

89. Товариш. Народний календар на рік звичайний 1909. – Чернівці, 1909. – 302 с.
90. Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. Справочник. – Львов: Изд-во Львов. госуд. ун-та, 1955. – 180 с.
91. Advocaten und Notare der gesammten österreichischen Monarchie. – Wien, 1866. – 125 S.
92. Balan T. Documente Bucovinei. Vol. 6 (1760-1833). – Cernăuți, 1940. – 504 p.
93. Beck E. Bibliographie zur Landes-Kunde der Bukowina. Literatur bis zu Jahre 1965. – München, 1966. – 378 S.
94. Bukowinaer Haus – Kalender. – Czernowitz. – 1870-1915.
95. Bukowiner Nachrichten – Kalender für das Jahr 1897. – Czernowitz, 1897.
96. Bukowiner Nachrichten – Kalender für das Jahr 1899. – Czernowitz, 1899.
97. Bukowiner Nachrichten – Kalender für das Jahr 1902. – Czernowitz, 1902.
98. Czernowitzer “Austria” – Kalender für das Jahr 1912. – Czernowitz, 1911.
99. Czernowitzer “Austria” – Kalender für das Jahr 1914. – Czernowitz, 1913.
100. Czernowitzer illustrierter “Allgemeine” – Kalender für das Jahr 1914. – Czernowitz, 1913.
101. Das österreichische Mietrecht und Miethverfahren: Handbuch für Juristen, Hausbesitzer und Miether. – Berlin. – Wien, 1899. – 441 S.
102. Der Bukowinaer Landtag und die neue Landtags – Walordnung vom 26. Mai 1910. – Czernowitz, 1911. – 36 S.
103. Der stabile Grundsteuer-Cataster in der Bukowina. – Czernowitz, 1875. – 48 S.
104. Die Feierliche Inauguration des Rektors der k.k. Franz Iosephs Universität in Czernowitz für das Jahr 1905-1906. Am 2. Dezember 1905. – Czernowitz, 1905.
105. Die Feierliche Inauguration des Rektors der k.k. Franz Iosephs Universität in Czernowitz für das Studienjahr 1906-1907. Am 2. Dezember 1906. – Czernowitz, 1906.
106. Emancipationsruf der Bukowina. – Wien, 1861. – 19 S.
107. Formularienbuch für Advokaten und Notare der österreichische Monarchie. – Wien, 1859. – 420 S.
108. Grundsteuerregulierung in der Bukowina. – Wien, 1880.

109. Österreichisches Staatswörterbuch Handbuch des gesammten österreichischen Rechtes. Bd. 1. – Wien: Hölder, 1895. – 988 S.
110. Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch. Zweiter Band. – Wien: Alfred Holder, 1906.
111. Personalstand des Herzogthums Bukowina 1897. – Czernowitz: Verlag d. Landesregierung, 1897. – 31 S.
112. Personalstand des Herzogthums Bukowina 1898. – Czernowitz: Verlag d. Landesregierung, 1898. – 35 S.
113. Personalstand des Herzogthum Bukowina 1909. – Czernowitz: Verlag d. Landesregierung, 1909. – 49 S.
114. Personalstand des Herzogthums Bukowina 1910. – Czernowitz: Verlag d. Landesregierung, 1910. – 52 S.
115. Personalstand des Herzogthum Bukowina 1912.– Czernowitz: Verlag d. Landesregierung, 1912. – 54 S.
116. Personalstand der politischen Behörden im Herzogthum Bukowina sowie d. angegliederten Behörden und amtlichen Organe nach dem Stande vom 1. Jänner 1917. – Prag: Verlag d. bukowinaer Landesregierung, 1917. – 74 S.
117. Programme der volkstümlichen Universitäts – Kurse. 1905/6. – Czernowitz, 1905. – 27 S.
118. Programme der volkstümlichen Universitäts – Kurse. 1906/7. – Czernowitz, 1906. – 16 S.
119. Provinzial-Schematismus für das Herzogthum Bukowina in Jahre 1870 // Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1870. – Czernowitz, 1869. – S. 120-137.
120. Provinzial-Schematismus für das Herzogthum Bukowina pro 1880 // Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1880. – Czernowitz, 1879.
121. Provinzial-Schematismus für das Herzogthum Bukowina pro 1890 // Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1890. – Czernowitz, 1889. – S. 4-51.
122. Provinzial-Schematismus für das Herzogthum Bukowina pro 1905 // Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1905. – Czernowitz, 1904.
123. Provinzial-Schematismus für das Herzogthum Bukowina pro 1914 // Bukowiner Haus-Kalender für das Jahr 1914. – Czernowitz, 1913.
124. Rang-Klassen und Bezüge der Beamten der Landeshauptstadt Czernowitz // Bukowiner Nachrichten-Kalender für das Jahr 1896. – Czernowitz, 1896.
125. Schematismus der Bukowinaer Finanz – Verwaltung. – Czernowitz, 1902. – 147 S.
126. Schematismus der Bukowinaer Finanz – Verwaltung. – Czernowitz, 1908. – 174 S.

127. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtags der fünften Session der zehnten Wahlperiode 1909/10. – Czernowitz, 1910.
128. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtags für die zweite Session 1863. – Czernowitz, 1863. – 680 S.
129. Uebersicht der akademischen Behörden, Professoren, Privatdozenten, Lehrer, Beamten etc. An der k.k. Franz Iosephs Universität zu Czernowitz in Studienjahren 1890-1905. – Czernowitz, 1900.
130. Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1887.–Czernowitz: Verlag des Stadtmagistrates, 1889. – 162 S.
131. Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das Jahr 1891/1894. – Czernowitz, 1897. – 41 S.
132. Verzeichnis der Advokaten, Notare und Verteidiger in Strafsachen in Oesterreich. – Wien, 1855. – 62 S.
133. Verzeichnis der Advokaten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. – Wien, 1884.
134. Verzeichnis der Advokaten, und k.k. Notare in den Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern der Österreichisch – Ungarische Monarchie / – Wien: Druck und Verlag der k.k. Hof – und Staatsdruckerei, 1889-1918.

IV. Статистичні матеріали

135. Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Район Буковины. – Петроград, 1916. – Ч. IV. – С. 6-46.
136. Распределение населения Черновицкой области по полу, возрасту, образованию, национальности, родному языку, источникам средств существования, распаду семей и жилищным условиям (по переписи населения 1989 г.). – Черновцы: Черновицкое областное управление статистики, 1990. – 153 с.
137. Czernowitz // Österreichische Städtebuch. Statistische Berichte der grösseren österreichischen Städte aus Anlass des IV. Internationalen demographischen Congresses. – Wien: Druck und Verlag von C.Gerolds Sohn, 1887. – S. 1-10.
138. Czernowitz // Österreichisches Städtebuch. Statistische Berichte der größeren österreichischen Städte. III. Jahrgang 1889. – Wien: Druck und Verlag der kaiserlich – königlichen Hof – und Staatsdruckerei, 1890. – S. 655-669.
139. Czernowitz // Österreichische Städtebuch. Statistische Berichte von größeren österreichischen Städte. XI. Band. – Wien: Druck und Verlag der kaiserlich – königlichen Hof – und Staatsdruckerei, 1906. – S. 1231-1264.

140. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. – Lemberg, 1872. – 422 S.
141. Mitteilungen des Statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1892 -1913. Heft. 1-17.
142. Öesterreichisches statistischen Handbuch für die in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. XXXI Jahrgang. 1912. – Wien: Verlag des k. k. Statistischen Zentralkommission, 1913. – 504 S.
143. Österreichische Justizstatistik. Ein Handbuch für die Justizverwaltung. Erster Jahrgang. 1910. – Wien: Verlag der k. k. Statistische Zentralkommission, 1913. – 365 S.
144. Österreichische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina. – Wien, 1887. – S. 3-27.

V. Спогади

145. Василько М. Посольська діяльність в державній раді та крайовому сеймі в роках 1901-1903. – Чернівці: Друк. тов. “Руська Рада”, 1904. – 650 с.
146. Василько Н. Sprawozdanie посла Николая рыцаря Василька о его деятельности в державной Думе и в краевом сейме в роках 1898 и до конца 1900 / Пер. с нем. Е.Маковиевич. – Черновцы: Унив. печ. Экгарта, 1902. – 301 с.
147. Горяинов С. Воспоминания русского консула в Буковине // Исторический вестник. – 1916. – № 2. – С. 668-680.
148. Костецкий К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її основання до часу біжучого – 26.2.1912 // Буковинський журнал. – 1996. – № 3-4. – С. 97-114; 1997. – № 1. – С. 76-82; 1997. – № 2. – С. 142-157.
149. Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – № 1-3.
150. Fischer E. Krieg ohne Heer. Meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen. – Wien: Schubert; Lenobel, 1935. – 214 S.
151. Wassilko N. Rechenschaftsbericht über seine Thätigkeit im Reichsrathe und Landtage 1898-1900. – Czernowitz, 1901. – 275 S.

VI. Періодика

152. Борба. – 1908-1914.
153. Буковина. – 1885-1909.
154. Буковинские ведомости. – 1895-1899.
155. Буковинське віче. – 1992.

156. Громадянин. – 1909-1910.
157. Молодий буковинець. – 1994.
158. Народна рада. – 1904-1908.
159. Народна справа. – 1907-1908.
160. Народне багатство. – 1908-1910.
161. Народний голос. – 1911-1915.
162. Нова Буковина. – 1912-1913.
163. Промінь. – 1904-1907.
164. Радянська Буковина. – 1990-1991.
165. Русская рада. – 1898-1908.
166. Університетський вісник. – 1992.
167. Чернівці. – 1991-2001.
168. Юридичні новини. – 1997.
169. Bucovina. – 1909-1910.
170. Bukowiner Nachrichten. – 1909.
171. Bukowiner Post. – 1902.
172. Czernowitzer Zeitung. – 1900-1915.
173. Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1903-1918.
174. Gaseta Polska. – 1908-1911.
175. Gesetz – und Verordnungsblatt für das Herzogthum Bukowina. – 1863-1913.
176. Neue Freie Presse. – 1907.

VII. Література

177. Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М.: ИСБ РАН, 1997. – 318 с.
178. Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – М.: ИСБ РАН, 1995. – 231 с.
179. Андреев М. Самодержавие и законность // Русское богатство. – 1905. – № 11-12. – С. 127-147.
180. Аннерс Э. История европейского права. – Москва: Наука, 1994. – 397 с.
181. Асанов А. Світовий досвід вирішення проблеми розподілу повноважень між органами державної влади і місцевого самоврядування // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – Вип. 2. Ч. II. – С. 10-17.
182. Баладыженко К. Буковина (“Зелена Русь”) и ее прошлое: Историко-географический очерк. – Петроград, 1915. – 50 с.
183. Бандура Т. Концепція західноруського права та її вплив на розвиток української правничої думки // Наук. збірник

- Українського вільного університету. Матеріали конференції "Народ, нація, держава і Українське питання у європейському вимірі". Львів, травень 1993 року. – Мюнхен-Львів, 1995. – С. 294-297.
184. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. Ч. 1. Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания и Испания. – М., 1894. – 303 с.
185. Барвінський О. Значення українсько-руського народу для Австро-Угорщини. – Львів, 1912. – 23 с.
186. Батыр К.И. Всеобщая история государства и права. – М.: Юристъ, 1998. – 456 с.
187. Бах М. Австрия в первую половину XIX в. / Пер. с нем. Вып. 1-2. – Спб, 1906. – 670 с.
188. Бах М. История австрийской революции 1848 г. Изд. 2 / Пер. с нем. – М. – Пг., 1923. – 576 с.
189. Берман Г.Дж. Западная традиция права: этика формирования / Пер. с англ. – 2-е изд. – Москва: Изд-во МГУ, 1998. – 624 с.
190. Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
191. Ботушанський В., Ботушанський О. Двірські обшари в системі австрійського самоврядування на Буковині // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С.237-242.
192. Ботушанський В., Чайка Г. Нелегкі кроки до самоврядування європейського типу (сільське самоврядування на Буковині у 60-х рр. XIX – на початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С.224-237.
193. Ботушанський В.М. Визначний акт українського державотворення // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 2. – С. 11-18.
194. Ботушанський В.М. Наша ратуша // Радянська Буковина.–1990.– 31 серпня.
195. Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1910-1914). – К.: Наук. думка, 1975. – 174 с.
196. Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918-1920 рр.) // Народне віче Буковини. 1918-1993. Док. і матер. обласної наук.-практ. конф.,

- присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча.—3 лист. 1918 р.—Чернівці: Прут, 1994.—С. 41-62.
197. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії (До 225-річчя події) // Питання історії України: Збірник наук. статей. Том 1. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — С. 244-250.
198. Брусиловский И.К. Выборы в австрийский парламент // Русское богатство. —1907.— № 6.—С. 58-78.
199. Брусиловський И.К. Некоторые итоги австрийской избирательной статистики // Русское богатство — 1907. — № 7. — С. 150-160.
200. Будзиновський В. Виборна програма. Чого руські послы мають добиватися в Державній Раді. — Львів: Загальна друк, 1907. — 14 с.
201. Буковина мій рідний край: Історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Матеріали. — Чернівці: Вид-во “Прут”, 1996. — 80 с.
202. Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д. Квітковського, А.Жуковського, Т.Бриндзана.—Париж—Філадельфія—Детройт: Зелена Буковина, 1956. — 965 с.
203. Буковина: Історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
204. Буркут І. Розпад Австро-Угорщини і проблема державної приналежності Буковини (кінець жовтня — початок листопада 1918 р.) // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). — Чернівці: Рута, 2000. — С. 64-69.
205. Бутковский Я.Н. 100 лет австрийской политики в Восточном вопросе. Том 1. — С.-Петербург, 1888.
206. Вайдемюллер К. За рубежом. Внешняя и внутренняя политика Австро-Венгрии // Современный мир. — 1909. — № 3. — С.92-107.
207. Ванечек В. История государства и права Чехословакии. — Москва: Юрид. литер., 1981. — 503 с.
208. Василевский Л. Современная Галиция. — Спб., 1900. —232 с.
209. Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. — Спб.: Тип. О.М.Проппера, 1906. — 64 с.
210. Василенко Н.П. Матеріали до історії українського права. Т. 1. — К., 1929. — 335 с.
211. Васюк Л.И. Революционное движение на Буковине в конце XIX—начале XX в. — Львов, 1990. — 142 с.
212. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII—початок XX ст.). — Львів: Вид-во “Світ”, 1996. — 447 с.

213. Вечерка Х. Розвиток міста Чернівці, 1775-1900 // *Аннали Буковини*. – 1997. – № 3. – С. 669-674.
214. Виану С. Россия и румынские княжества в конце XVII века. – Ав. дис. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1953. – 16 с.
215. Визер Б., Будар Й. Принцип правового государства в конституционном правосудии Австрии // *Государство и право*. – 1999. – № 11. – С. 59-62.
216. Виноградов В.М. Век Екатерины: прорыв на Балканы // *Новая и новейшая история*. – 1996. – № 4.
217. Виноградов К.Б. Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне первой мировой войны // *Уч. зап. Ленингр. ун-та. Т. 194. Сер. ист. наук. Вып. 28*. – Л., 1955.
218. Виноградов К.Б., Писарев Ю.А. Главные направления внешней политики Австро-Венгрии // *Вопросы истории*. – 1966. – № 6.
219. Витте Е.И. Австро-Венгрия и ее славянские народы. – Шамордино, 1912. – 86 с.
220. Вінцновський Д. Нарис історії Австрійсько-Угорської монархії. – Львів, 1881. – 63 с.
221. Волинець С. Передвісники і творці листопадового зриву: Західньо-українські громадські і політичні діячі. – Вінніпег: Вид. спілка “Тризуб”, 1965. – 324 с.
222. Воробкевич Е. Краткий историческо-статистический погляд на греко-православную Архиепархию Буковинско-Далматинскую. – Львов, 1893. – 94 с.
223. Воскресенский Г.А. Православные славяне в Австро-Венгрии. – С.-Петербург: Типогр. В.Д.Смирнова, 1914. – 205 с.
224. Выход буковинских послов из сейма // *Киевская старина*. – 1902. – Т. 78. – С. 34-35.
225. Галька И. О правах и повинностях в громаде. Ч. 1. Общий громадский порядок. – Львів: Тип. Ставропийского Ин-та, 1881. – 32 с.
226. Гарас М. Ілюстрована історія товариства “Українська школа” в Чернівцях. – Чернівці, 1937. – 147 с.
227. Гарасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
228. Гейликман Э.Я. Борьба за избирательную реформу в Австрии в 1893-1896 гг. – Б. м. и б. г. – 155 с.
229. Гендель Г.М. Австрийская дипломатия во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг. // *Уч. зап. Саратов. гос. ун-та им. Н.Г.Чернышевского. Т. XVII. Вып. истор.* – Саратов: Изд-е СГУ, 1947. – С. 187-220.

230. Георгіца А.З., Марчук В.П., Никифорак М.В., Пацурківський П.С. Юридичний факультет Чернівецького університету (історичний нарис). – Ерліхівський збірник. Вип. 2. – Чернівці, 1995. – С. 3-20.
231. Герасимович Г. Про новий виборчий закон до сейму.–Чернівці, 1910. – 32 с.
232. Герман К.Ф. Боротьба за розвиток української літературної мови на Буковині (1775-1918 рр.) // Українська мова на Буковині: минуле і сучасне. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. – Чернівці: Місто, 1998. – С. 8-17.
233. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772-1880 рр.).–Відень: Союз визволення України, 1916. – 65 с.
234. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
235. Головченко В. Взаємовідносини між Австрією та Україною як фактор правової аккультурації // Право України.–1997. – № 3. – С. 78-81.
236. Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860-1916 рр.) // Право України. – 1992. – № 3. – С. 34-36.
237. Городницька Л.В. З історії виникнення і становлення процесуальних правовідносин в цивільному судочинстві на Буковині в середині і другій половині XIX ст. // Питання історії України: Збірник наук. праць. Том 4. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 261-266.
238. Городницька Л.В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.). – Ав. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці: ЧНУ, 2002. – 20 с.
239. Государственные экзамены в Англии, Германии, Австрии и Франции // Вестник Московского юридического общества. Том XVIII. Кн. III. – Москва: Типография А.И.Мамонтова и К., 1885.
240. Гошко Ю.Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. – Львів: Інст. правознавства НАН України, 1999. – 336 с.
241. Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – Львів: Вища школа, 1982. – 151 с.
242. Григорович Р. Коментар до "Опису Буковини" генерала Габріеля Сплени // Анналі Буковини. – 1997. – № 3. – С. 561-565.
243. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів]. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

244. Гриценко І. Російське консульство у Чернівцях (кінець 19–початок 20 ст.) // Радянська Буковина. – 1991. – 17 січня.
245. Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в ХІХ–на початку ХХ ст. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. – 167 с.
246. Гриценко І.А. Матеріали російського консульства в Чернівцях як джерело історії Буковини // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. Вип. 1. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – С. 78-91.
247. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Изд-е 4-е. – С.-Петербург, 1908.
248. Гросул Г.С. Дунайские княжества в политике России (1774-1806). – Кишинев: Штиинца, 1975. – 221 с.
249. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 с.
250. Грушевський М. Україна окремішнтя // Дзвін. – 1991. – № 4. – С. 86-91.
251. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 543 с.
252. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
253. Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ-Чернівці: Відродження, 1996. – 232 с.
254. Даниляк М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 рр. – Братислава: Словацьке пед. вид-во в Братиславі; Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1972. – 211 с.
255. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів: Вид-во “Світ”, 1992. – 142 с.
256. Дністрянський О. Загальна наука права і політики.–Прага: Накл. укр. ун-ту, 1923. – 397 с.
257. Добржанский О. Степан Смаль-Стоцький. Реальна політика // Буковинський журнал. – 1993. – № 3-4. – С. 115-136.
258. Добржанський О.В. “Вільнодумний союз” у Буковинському ландтазі 1903-1905 рр. // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 2. Ч. 1. – С. 66-76.
259. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ–початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
260. Добржанський О.В. Політична боротьба навколо реорганізації Буковинського сейму на початку ХХ ст. // Питання історії нового

- та новітнього часу / Зб. наук. статей. Вип. 5. – Чернівці: Прут, 1997. – С. 17-26.
261. Добржанський О.В. Початок політичної кар'єри М.Василька // Питання історії України: Збірник наук. статей. Том 4. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 298-306.
262. Добржанський О.В. Українська радикальна партія Буковини (поч. ХХ ст.) // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – Вип. 6-7. – С. 96-104.
263. Добржанський О.В. Українські народовські партії на Буковині у 1905-1914 рр. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична.–Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 1. – С. 132-143.
264. Добржанський О.В. Формування органів крайового управління герцогства Буковина у 50–60-х рр. ХІХ ст. // Питання історії нового та новітнього часу. Збірник наукових статей. Вип. 4. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 22-30.
265. Добрянский А.И. О современном религиозно-политическом положении Австро-Угорской Руси. – Москва: Типогр. А.А.Левенсон, 1885. – 52 с.
266. Дольницький А. Про новий процес цивільний. – Львів: Коштом і заходом товариства “Просвіта”, 1897. – 86 с.
267. Доманицький В. Про Буковину та життя буковинських українців. – К., 1910. – 54 с.
268. Дружинина Е.И. Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – Москва: Изд-во АН ССР, 1955. – 368 с.
269. Дуб Р. Чи знаєте ви свій край? Сто запитань і відповідей. – Чернівці, 1997. – 24 с.
270. Дудикевич Б. Як проходили вибори в Західній Україні за часів Австрії та панської Польщі. – Львів: Вільна Україна, 1946. – 35 с.
271. Думін О. Історія легіону українських січових стрільців. 1914-1918. – Львів: Червона калина, 1936. – 375 с.
272. Дутчак В. Про новий устав громадський для Буковини. – Чернівці, 1908. – 34 с.
273. Европейские монархи и их дворы. – С.-Петербург: Типогр. газеты "Новости", 1891. – 365 с.
274. Енгельс Ф. Початок кінця Австрії // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 4. – С. 452-458.
275. Жадько Е.Г. Сто великих династий. - М.: Вече, 2003. – С.157-168.
276. Жалоба І.В., Яценюк Ф.С. Шляхи сполучення Буковини (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) // Анналі Буковини. – 1997. – № 3. – С. 727-738.

277. Жихарев С. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). Историко-юридические очерки // Уч. зап. императорс. Москов. ун-та. Отдел юрид. Вып. 11. – Москва: Унив. типогр., 1896. – 465 с.
278. Жуковський А. Історія Буковини. – Част. 2. – Чернівці: Вид. спілка “Час”, 1993. – 224 с.
279. Жуковський А. Історія Буковини. – Частина перша до 1774 р. – Чернівці: Ред.-видавн. відділ облполіграфвидаву, 1991. – 120 с.
280. З історичного минулого Буковини: Зб. наукових статей. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – 250 с.
281. Заполовський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914-1918. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 284 с.
282. Заполовський В. "Мала війна" (оборона Буковини 1914 р.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук праць. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 112-119.
283. Здерковський М. Права руської мови в ц. к. судах і державних прокуратурах. – Львів: Накл. Бачинського, 1909. – 41с.
284. Ильинский И.П. Парламент Австрии // Парламенты мира. – М., 1991. – С. 7-63.
285. Исламов Т.М. Крах Австро-Венгрии и судьбы Средней Европы // Россия и современный мир. – М., 1995.
286. Исламов Т.М. Российская империя и монархия Габсбургов: основные тенденции во взаимоотношениях (конец XVIII – XIX вв.). – Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – Москва: ИСБ РАН, 1997. – С. 256.
287. История 20 века (Западная Европа и внеевропейские государства). / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. Том 7. – Изд-е Тов. “Бр. А. и И.Гранат и К^о”, 1906.
288. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1. / Под ред. Н.А.Крашенинниковой, О. А. Жидкова. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 351 с.
289. История государства и права Украинской ССР. Том 1. – К.: Наук. думка, 1987. – 315 с.
290. История Молдавской ССР. Том 1. – Кишинев: “Картя Молдовеняскэ”, 1965. – 659 с.
291. Історія держави і права України / За ред. А.С.Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 384 с.
292. Історія держави і права України. Курс лекцій / За ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Вентурі, 1996. – 287 с.

293. Історія держави і права України. Част. 1. – К.: Ін Юре, 1996. – 368 с.
294. Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина. – Т. 1. – Кол. авторів: В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький та ін. – К.: ІнЮре, 2000. – 648 с.
295. Історія держави і права Української РСР. Том 1. – К., 1967. – 673 с.
296. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Закарпатська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 786 с.
297. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Івано-Франківська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 639 с.
298. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Львівська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 979 с.
299. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Чернівецька область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 704 с.
300. Історія селянства Української РСР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – 551 с.
301. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 3-4. К.: Наук. думка, 1978.
302. Кабузан Н.В. Этнодемографическая ситуация в Галиции и на Буковине в конце XVIII – в начале XX в. – Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы. – Кишинев, 1991. – С. 85-98.
303. Казанский П. Е. Русский язык в Австро-Венгрии. – Одесса: Тип. “Техник”, 1912. – 79 с.
304. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець. – 2000. – 208 с.
305. Кайндль Р.Ф. Історія міста Чернівців від найдавніших часів до сьогодення, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому. – Чернівці: Місто, 2003. – 278 с.
306. Кан С.В. Революция 1848 года в Австрии и Германии. – М.: Гос.-пед. изд-во, 1948. – 232 с.
307. Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. – Вашківці, 1905. – 148 с.
308. Кареев Н. История Западной Европы в начале XX столетия (1901-1914). Часть 1. – Петроград: Типография М.М.Стасилевича, 1916.
309. Кареев Н. Падение Польши в исторической литературе. – СПб: Б.г.и. – 407 с.

310. Кассо Л.А. Византийское право в Бессарабии. – Москва: Типогр. Москов. ун-та, 1907. – 71 с.
311. Катаев И.М. Россия и Австрия. – Москва: Изд-во И.Н.Кушнарера и К°, 1914. – 48 с.
312. Каутский К. Борьба национальностей и государственное право в Австрии / Пер. с нем. – К., 1906. – 232 с.
313. Кауфман И.И. Бумажные деньги в Австрии 1762-1911. Опыт историко-статистического исследования. – СПб.: Тип. Б.М.Вольфа, 1913. – 197 с.
314. Киперман А.Я. Революционное движение на Буковине в конце XIX–нач. XX вв. – М., 1965. – 332 с.
315. Кобилянська Л. Концепція та організаційні засади народного шкільництва на Буковині в світлі загальноавстрійського та краєвого законодавства (кінець XVIII – початок XX ст.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 16-22.
316. Когут Л. Буковина під австрійською зверхністю // Рідний край. – Чернівці. – 1929. – № 139.
317. Кожелянко Г. Польські революціонери на Буковині наприкінці XVIII–в сер. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1979. – № 3. – С. 82-85.
318. Кожелянко Г.К. Оккупация Буковины Австрией в 1774 году. – Киев, 1978. – 20 с.
319. Кожелянко Г.К. Положение крестьянства Буковины в конце XVIII–начале XIX вв. // Вопросы истории СССР. Вып. 24. – Харьков: Изд-во при ХГУ изд. объедин. “Вища школа”, 1979. – С. 135-141.
320. Кожелянко Г.К. Социально-экономическое положение и классовая борьба в Северной Буковине в последней четв. XVIII–нач. XIX вв. – Ав. дис. ... канд. истор. наук. – Черновцы: ЧГУ, 1979.
321. Кожелянко Г. Етнографія Буковини. Том 1. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 384 с.
322. Козюбра Н.И. Понятие и структура методологии юридической науки // Методологические проблемы юридической науки. – К., 1990. – С. 55-68.
323. Кокошкин Ф.Ф., Вышеславцев Б.П. Австро-Венгрия // Политический строй современных государств. Т. II. – С.-Петербург, 1906. – 319 с.

324. Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900-1919 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 372 с.
325. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 90 с.
326. Корф Н. Новая Вена и ее самоуправление // Вестник Европы. – 1873. – № 1. – С. 155-194.
327. Косташук В. Громадське й культурне життя Буковини від 1848 до 1914 рр. // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 15-24.
328. Костюшко И.И. Аграрная реформа 1848 года в Австрии. – Москва: ИСБ РАН, 1993. – 238 с.
329. Котенко И.А. Молдавский вопрос в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. и русская дипломатия // УЗ БГПИ. – Кишинев, 1958. – С. 6-10.
330. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996. – 463 с.
331. Котціан О. Між федералізмом та централізмом. Розвиток та значення регіональної свідомості на Буковині // Анналі Буковини. – 1997. – № 3. – С. 647-650.
332. Кравец Н.Н. Борьба трудящихся Северной Буковины за всеобщее избирательное право (1905-1909) // Вопросы истории СССР. – 1980. – Вып. 25. – С. 123-128.
333. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст. – Львів: ЛДУ, 1964. – 234 с.
334. Краткая история Венгрии с древнейших времен до наших дней. – Москва: Наука, 1991. – 607 с.
335. Краткий обзор истории русского права для галичан. – Львов, Тип. Ставропиг. инст., 1915. – 44 с.
336. Круглашов А.М. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914-1918 рр.). – Питання історії великої війни 1914-1918 рр. (Зб. наук. статей). – Чернівці: ЧДУ, 1995. – С. 19-24.
337. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст.–1939 р.). – Ів.-Франк., 1993. – 200с.
338. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України. – К.: Вид-во "Україна", 2000. – 429 с.
339. Кузьмович О.В. Виникнення і формування банківської системи на Буковині // Фінанси України. – 1998. – № 1. – С. 108-115.
340. Кукурудзяк М.Г. До питання про колоніальний характер політики Австро-Угорщини щодо Буковини (кінець ХІХ–початок

- XX ст.) // Питання нової та новітньої історії. Вип. 19. –К.: Вища школа, 1974. – С. 60-65.
341. Кульчицкий В.С. Галицкий сейм в системе колониального аппарата Австро-Венгрии. – Ав. дис. ... канд. юрид. наук. –М., 1953. – 16 с.
342. Кульчицкий В.С. Политический аппарат колониального управления Восточной Галиции (Вторая половина XIX–начало XX вв.). – Ав. дис. ... док. юрид. наук. – К., 1970. – 38 с.
343. Кульчицький В., Мікула Т. Апарат управління Галичини і Буковини за австрійською конституцією 1867 року // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 3. – С. 63-69.
344. Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772-1918 рр.) // Проблеми правознавства. Міжвід. наук. зб. Вип. 19. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – С. 42-50.
345. Кульчицький В.С. Австрійська конституція 1849 р. і крайова конституція для Галичини 1850 р. – Вісник Львів. ун-ту. Серія. юрид. наук. – Львів, 1965. – С. 104-110.
346. Кульчицький В.С. Апарат управління міста Львова за статутом 1870 року // Вісник Львів. держ. ун-ту ім. Ів. Франка. Серія юрид. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – С. 19-23.
347. Кульчицький В.С. Вплив російської революції 1905 року на реформу виборчого права в Австро-Угорщині. – В кн.: 50 років першої Російської революції. – Львів, 1955. – С. 308-318.
348. Кульчицький В.С. Галицький крайовий сейм – знаряддя соціального і національного пригнічення трудящих (1861-1914 рр.) // Вісник Львів. ун-ту. – 1958. – Вип. 4. – С. 5-19.
349. Кульчицький В.С. Державний лад і право Галичини (в другій половині XIX–на початку XX ст.). – Львів: ЛДУ, 1965. –68 с.
350. Кульчицький В.С. До питання про Галицький становий сейм (1775–1848 рр.). // Наук. зап. Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка. Том XXXVIII. Сер. юридична. Вип. 3. – Львів.: Вид-во ЛДУ, 1956. – С. 65-71.
351. Кульчицький В.С. Застосування кодексів австрійського права на території Галичини // Стан кодифікаційного процесу в Україні: системність, пріоритети, уніфікація. – К., 1995. – С. 32-34.
352. Кульчицький В.С. Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії // Проблеми правознавства. Вип. 13. – К.: Вища школа, 1969. – С. 13-21.
353. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

354. Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – К., 1875. – 314 с.
355. Курило В.М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині. – Чернівці: ЧДУ, 1973. – 151 с.
356. Курченко В. Земское самоуправление в Украине // Бизнес-информ. – 1996. – № 12. – С. 6-8.
357. Ключук-Кайнарджийский мир. Переписка фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского / С предисловием И.И.Шаховского // Русский архив. – 1879. – № 10. – С. 164-175.
358. Лазарев В.В. Конституционный суд Австрии // Государство и право. – 1993. – № 9. – С. 51-62.
359. Лапина И.И. Вопрос о Буковине в русско-румынских дипломатических отношениях (1914-1916 гг.). // Проблемы внутри внешнеполитической истории Румынии нового и новейшего времени. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 178-195.
360. Левин И.О. Присоединение Буковины к Австрии в 1775 г. – Б. м., б. г. – 17 с.
361. Левицький К. Про права рускої мови. – Львів: Вид-во “Просвіти”, 1896. – Ч. 197.
362. Левицький К. Українські політики. – Львів, 1936. – Ч. 1. – 140 с.
363. Літаш І. О. Селянський рух на Буковині в першій половині ХІХ ст. – Львів, 1954. – 295 с.
364. Лозина–Лозинський М.А. Административный суд в Австрии // Вестник права. Журнал Юридического Общества при Императорском С.-Петербургском университете. – 1899. – № 10. – С.-Петербург: Типография правительствующего сената, 1899. – С. 1-58.
365. Лозинский С.Г. Революция 1848 года в Австрии. – Пг., 1917. – 39 с.
366. Лозинский С.Г. Царствование Франца Иосифа. Политический очерк современной Австрии. – Пг.: “Брокгауз–Ефрон”, 1916. – 205 с.
367. Лозинський М. Утворення Українського коронного краю в Австрії. – /Б. м./: Накл. автора, 1915. – 75 с.
368. Львов А.М. Аграрные отношения на Буковине в эпоху капитализма. – Черновцы, ЧГУ, 1961. – 366 с.
369. Люблинский П.И. Право амнистии. Историко-догматическое и политическое исследование. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1907.
370. Ляпидевский Н.П. Статистические сведения об отношении численности адвокатов и стряпчих к количеству

- народонаселения в государствах Западной Европы // Юридический вестник. Кн. восьмая. – Москва, 1871. – С. 47-51.
371. Ляпунов Ю., Никирса М. Документальна скарбниця Буковини (до 90-річчя створення архіву). – Чернівці: Друк. рекл. агентства "Букрек", 1998. – 74 с.
372. Макар Ю.І., Пивоваров С.В., Юрійчук Ю.А. Садогурська монетарня (історико-краєзнавчий нарис). – Чернівці: Рута, 1998. – 80 с.
373. Макарчук В.С. Історія держави і права зарубіжних країн. – Київ: Атіка, 2000. – 416 с.
374. Макарчук С.А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
375. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на Западно-украинских землях в период империализма. – Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1983. – 255 с.
376. Маковой О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Львів, 1911. – 591 с.
377. Марков Д.А. Русская и украинская идея в Австрии (своб. пер. с нем). – Львов.: Печ. "Уділова", 1911. – 28 с.
378. Мартенс Ф. Россия и Пруссия // Вестник Европы. – 1882. – Кн. 5. – С. 236-247.
379. Марченко М.Н. Вторичные источники романо-германского права: прецедент, доктрина // Вестник Львов. Ун-та. Серия 11. Право. – 2000. – № 4. – С. 53-63.
380. Марчук В.П. "Свободное право" в буржуазной юриспруденции. Критика концепций Е.Эрлиха. – К.: Изд-во "Вища школа", 1977. – 167 с.
381. Марчук В.П. Євген Ерліх: сторінки життя і творчості // Ерліхівський збірник. Вип. 1. – Чернівці, ЧДУ, 1994. – С.5-10.
382. Марчук В.П. Соціологічні теорії права в Німеччині: історія і сучасність. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 128 с.
383. Масан О. Буковинські депутати австрійського рейхстагу в 1848-1949 рр. // Аннали Буковини. – 1997. – № 3. – С. 755-764.
384. Масан О. Владика Євген (Гакман) – визнаний діяч православної церкви на Буковині в ХІХ столітті. Нарис життя і діяльності. – Чернівці: Місто, 1999. – 76 с.
385. Масан О. Європейські символи Чернівців // Буковинський журнал. – 1992. – Ч. 4-5. – С. 167-174.
386. Масан О. Ім'я зродилося у шумі лісу. Коли і як з'явилася назва нашого краю // Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 107-115.

387. Масан О. Перші буковинські парламентарії // Молодий буковинець. – 1994. – № № 18-21.
388. Масан О. Старі Чернівці на рубежі епох, культур, цивілізацій // Вітання з Чернівців // Gruss aus Czernowitz. – Чернівці: Вид. спілка “Час”, 1994. – С. 84-95.
389. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998: Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто, 1998. – 213 с.
390. Масан О.М. Перші походи російських військ на Буковину (з історії міжнародного становища краю на початку XVIII ст.) // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 244-252.
391. Мацькевич М. Конституційне виборче право в Галичині в складі Австрії // Право України. – 1999. – № 3. – С. 91-92.
392. Менцинський А. Про заочність в австрійському праві цивільнім. – Львів: НТШ, 1898. – 97 с.
393. Местное управление и местные повинности в Австрии. Том 1. – Петербург: Типогр. кн. В.И.Мещерского, 1901. – 319 с.
394. Мижуев П.Г. Народное представительство и законодательные собрания в главных странах современного мира. – Спб.: Тип. И.Гольдберга, 1906. – 162 с.
395. Миронова Є.В. Чернівці. Короткий нарис історії міста (дорадянський період) // Вісті Чернівецького відділу географічного товариства Союзу РСР. Вип. 1. – Чернівці, 1958. – С. 118-135.
396. Митрофанов П. История Австрии (с древнейших времен до 1792 года). Ч. 1. – СПб: Изд. Брокгауз-Ефрон, 1910. – 158 с.
397. Митрофанов П. Леопольд II Австрийский. Внешняя политика. Т. 1. Ч. 1. – Пг., 1916. – 464 с.
398. Митрофанов П. Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780-1790). – СПб: Типогр. И.Н.Скороходова, 1907. – 784 с.
399. Місцеве самоврядування. Кн. 1 / За заг. ред. А.О.Чемериса. – Львів: Ліга-Прес, 1999. – 320 с.
400. Мова і політика. – Київ: Інститут Відкритої Політики, 2000. – 63 с.
401. Мордвинов В. Православная церковь в Буковине (в Австрии). – СПб, 1874. – 130 с.
402. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев: Картя Молдовеняска, 1964. – 440 с.
403. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

404. Нариси з історії Північної Буковини. – Київ: Наук. думка, 1980. – 338 с.
405. Настюк М. Правове регулювання діяльності органів самоуправління Северної Буковини в період австрійського господства (1861-1918) // Вестн. Львов. ун-та. Сер. юрид.–1988. – Вып. 26. – С. 82-87.
406. Ненашева З.С. “Славянський союз” в австрійському рейхсрате // Советское славяноведение. – 1975. – № 5. – С. 13-24.
407. Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій Радянської Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – 228 с.
408. Несук М. Договір, спалений у присутності посла // Політика і час. – 1993. – № 6.
409. Никирса М.Д. Документи державного архіву Чернівецької області – джерельна база для вивчення стану освіти на Буковині (поч. ХІХ – поч. ХХ ст.). – Матеріали ІІІ Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету (29 вересня 1996 року). – Чернівці: Рута, 1995. – С. 36-40.
410. Никифорак М.В. Австрійська адміністрація на Буковині // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 4-5. Правознавство. Збірник наук. праць. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 118-131.
411. Никифорак М.В. Австрійський парламентаризм і буковинські парламентарії // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – С. 23-34.
412. Никифорак М.В. Адвокатура на Буковині в період її входження до Австрії // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 14. Правознавство. Збірник наук. праць. - Чернівці: ЧДУ, 1997. - С. 73-83.
413. Никифорак М.В. Ганс Гросс: життя і науково-педагогічна діяльність // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – С.99-102.
414. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр. – Чернівці: Рута, 2000. – 280 с.
415. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині у 1774-1918 рр.: історіографія, проблеми // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 70: Правознавство. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 21-26.

416. Никифорак М.В. Деякі історико-правові аспекти приєднання Буковини до Австрії // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 18. Правознавство. Збірник наук. праць. - Чернівці: ЧДУ, 1997. - С. 18-28.
417. Никифорак М.В. Деякі питання історії самоврядування у сільських громадах Буковини (кінець XVIII – початок XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 48: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 20-24.
418. Никифорак М.В. Деякі питання історії виборів до Буковинського сейму (1861-1911 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 4-5. Правознавство. Збірник наук. праць. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 132-137.
419. Никифорак М.В. Деякі питання історії кодифікації австрійського приватного права (1753-1918) // Методологія приватного права: Збірник наукових праць (за матеріалами наук.-теорет. конф. м. Київ, 30 травня 2003 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С.373-377.
420. Никифорак М.В. Джерела кримінального та кримінально-процесуального права на Буковині у 1775-1918 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 91: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 14-17.
421. Никифорак М.В. До питання про джерела державного права на Буковині у 1775-1918 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 75: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 23-26.
422. Никифорак М.В. До питання про порядок роботи та компетенцію Буковинського сейму // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 103. Правознавство. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 10-12.
423. Никифорак М.В. До питання про сеймову реформу на Буковині // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 11. Правознавство. Збірник наук. праць. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 92-99.
424. Никифорак М.В. Досвід крайового управління Буковиною у складі Австрії (1849-1918) // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Вип. 19. – Одеса: Юридична література, 2003. – С.135-139.
425. Никифорак М.В. З історії вищої правничої освіти на Буковині // Юридический вестник. – 2000. – № 3. – С. 135-140.
426. Никифорак М.В. З історії кодифікації австрійського цивільного та цивільно-процесуального права // Науковий вісник

- Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 82: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 18-21.
427. Никифорак М.В. З історії поліції та жандармерії на Буковині // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 24. Правознавство. Збірник наук. праць. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – С. 25-32.
428. Никифорак М.В. З історії Чернівецького магістрату // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 55: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 21-26.
429. Никифорак М.В. Історія державно-правових інститутів Буковини. Вип. 1 (до 1918 р.). – Чернівці: Рута, 2003. – 167 с.
430. Никифорак М.В. Нотаріат на Буковині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 48: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 61-63.
431. Никифорак М.В. Податкова справа на Буковині в 1774-1918 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство. Збірник наук. праць. Вип. 1. - Чернівці: Рута, 1995. - С. 30-35.
432. Никифорак М.В. Правничий факультет університету Франца-Йосифа у Чернівцях (1875-1918 рр.). – Чернівці: Рута, 2003. – 32 с.
433. Никифорак М.В. Про джерела вивчення державного ладу і права на Буковині в період її перебування у складі Австрії (1774-1918) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Вип. 36. – Львів, 2001. – С. 52-54.
434. Никифорак М.В. Розвиток правових основ австрійського парламентаризму у 1859-1918 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 105. Правознавство. Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 25-28.
435. Никифорак М.В. Судоустрій на Буковині у 1774-1918 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 100. Правознавство. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 32-34.
436. Никифорак М.В. Фінансова прокуратура Буковини у 1867-1918 рр. // Право України. – 2001. – № 1. – С. 133-134.
437. Никифорак М.В. Формування системи правоохоронних органів на Буковині в період її входження до Габсбургської держави. // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 33. Правознавство. - Чернівці: ЧДУ, 1998. - С. 59-73.
438. Никифорак М.В. Юридичний факультет // Чернівецький університет. 1875-1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 41-46.

439. Новая история стран Европы и Америки. Первый период. – Москва: Высш. шк., 1997. – 415 с.
440. Новейшая адвокатура. Сочинение Жюля Ле-Беркье / Пер. с фр. В.И. Кохнова // Юридический вестник. – Москва, 1871. – Кн. четвертая. – С. 1-16.
441. Новосівський І.М. Залежні селяни на Буковині в світлі Хризову Гр. Гіки з 1. 1. 1766 року. – Нью-Йорк, 1968. – 24 с.
442. Новосівський І.М. Нарис з історії права Буковини і Бесарабії. – Нью-Йорк, 1986.
443. Нольде А.Э. Порядки австрийского парламента. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1906.
444. Обзор иностранной жизни и политики // Современный мир. – 1907. – № 7-8.
445. Обзор полицейского права. Лекции.–Москва, 1892. – 79 с.
446. Обозрение Восточной Галиции и Буковины. – Спб, 1902. – С. 10-261.
447. Обозрение законодательств Франции, Австрии и Англии о иностранцах. – Спб., 1859. – 83 с.
448. Огоновський О. Систем австрійського права приватного. Том 1-2. – Львів: Накладом О. Огоновського, 1897. – С. 1-9.
449. Ожог И.А., Шаров И.М. История Румынии. Краткий курс лекций. – Кишинев: Изд-во “Cartdidact”, 1997. – 220 с.
450. Омельченко О. Правовые принципы “просвещенного абсолютизма” (о некоторых проблемах развития права в германских государствах и России во второй половине XVIII в.). – Вопросы истории государства и права Германии и Швейцарии. Сб. науч. трудов. – М.: ВЮЗИ, 1985.
451. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права. Том II. – Москва: Остожье, 1998. – 448 с.
452. Осачук С. Німецький дім у Чернівцях: (Історія німців на Буковині). – Чернівці: ЧДУ, 1994. – 16 с.
453. Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.
454. Осечинский В.К. Галичина под гнетом Австро-Венгрии в годы первой мировой империалистической войны / Ав. дис. ... канд. ист. наук. – Львов: ЛГУ, 1949. – 24 с.
455. Осечинський В.К. Колоніальне становище Галичини в складі Австро-Угорщини. // Наукові записки Львів. держ. університету ім. Ів. Франка. Том ХХХVI. Сер. історична. Вип. 6. –Л.: Вид-во ЛДУ, 1955. – С. 35-65.

-
456. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1987.
457. Павленко Ю. Суспільно-політичний розвиток України в загальноісторичному контексті // Наук. збірник Українського Вільного університету. Матеріали конференції "Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі". – Львів, травень 1993 р. – Мюнхен-Львів, 1995. – С. 34-39.
458. Павлик О. Буковина до 1848 р. // Україна. Науковий двомісячник україно знавців / За ред. Михайла Грушевського. – Кн. 1. – К.: Держ. вид-во України, 1928.
459. Павлюк О.М. Чернівецький магістрат та його заходи по благоустрою міста в XIX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. Вип. I. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 77-81.
460. Палаузов С.Н. Австрия со времен революции 1848 года. – Спб, 1860. – 113 с.
461. Пастух О.Ф. Скасування кріпосного права на Буковині // Пит. історії народів СРСР. – Вип. 13. – Харків: Вид-во Харківського університету, 1972. – С. 139-144.
462. Пашаева Н.М. Австрия и австро-славянские отношения в русской и советской исторической литературе (X в. – 1918 г.). – В кн.: Международные отношения в Центральной и Восточной Европе и их историография. – М., 1966. – С. 240-276.
463. Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання / Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – 256 с.
464. Пенішкевич Д.І., Петрюк І.М. Становлення та розвиток професійної освіти на Буковині в кінці XVIII – на початку XX століття. – Чернівці: Рута, 1998. – 47 с.
465. Пенішкевич Д.І., Тимчук Л.І. Іларій Карбулицький – видатний педагог Буковини. – Чернівці: Рута, 1999. – 43 с.
466. Перцев В.Н. Германия и Австрия в XIX веке. Ист. очерк. – М.: Унив. библиот., 1917. – 93 с.
467. Перша світова війна – історичні долі народів Центральної та Східної Європи (Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. – Чернівці, 22-24 вересня 1998 р. – Чернівці: Рута, 2000. – 325 с.
468. Петрів Р. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII–першій половині XIX ст. (1772-1850). – Івано-Франківськ, 1993. – 282 с.

469. Петрів Р. Проблеми українсько-польських відносин у Східній Галичині (XIX – початок XX ст.). – Коломия: Вік, 1996. – 48 с.
470. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – Том IV. – Санкт-Петербург, 1874.
471. Петров Е.В. Возникновение австрийского государства: Ав. дис... канд. ист. наук / Моск. обл. пед. ин-т им.Н.К.Крупской. – М., 1984. – 18 с.
472. Петухов Г.О. Адміністративна юстиція в Германській та Австро-Угорській імперіях (60-ті роки XIX ст.–1918 р.). // Проблеми правознавства. Вип. 19. – К.: Вища школа, 1971. – С. 51-60.
473. Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород: Карпати, 1969. – 510 с.
474. Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород: Карпати, 1969. – 247 с.
475. Піддубний Г. Буковина: її минуле і сучасне. – Харків, 1928. – 257 с.
476. Полтавский М.А. История Австрии. Пути государственного и национального развития. – Т. 1-2. – Москва: Ин-т всеобщ. ист. РАН, – 1992.
477. Попик С. Дискусії в Австрії навколо етнічних термінів “Ruthenen” і “Ukrainern” (1914-1918 рр.). – Питання історії великої війни 1914-1918 рр. (Зб. наук. статей). – Чернівці: ЧДУ, 1995. – С. 12-18.
478. Попик С.Д. Україна в Австрії 1914–1918 рр. Австрійська політика в Українському питанні періоду Великої війни. – Київ – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.
479. Попик С.Д. Українське питання в політиці Австрії: реальність чи фантом (кінець XIX–початок XX ст.) // Пит. історії нового та новітнього часу. / Зб. наук. статей. Вип. 4. Част. 1. –Чернівці: Рута, 1995. – С. 31-39.
480. Попович О. Наш цісар. – Чернівці: Накладом літературного товариства "Руска бесяді", б.р.в. – 16 с.
481. Правденко С. Австрія: парламент і вибори // Голос України. – 1996. – 19 жовтня. – С. 3.
482. Пристер Е. Краткая история Австрии / Сокр. пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1952. – 511 с.
483. Прокопович Є. Кінець австрійського панування в Буковині / Пер. з нім. О.Матійчук, Н.Панчук. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 80 с.
484. Проти податкової шруби: Промова посла Миколи Василька в бюджетній комісії державної ради 12 лютого 1908 року // Народне богатство. – 1908. – Ч. 5.

-
485. Ратнер М. Национальные и политические моменты в парламентской жизни Австрии // Вестник Европы. – 1911. – № 1. – С. 142-157.
486. Реннер К. Национальная проблема. (Борьба национальностей в Австрии) / Пер. с нем. – СПб, 1909. – 293 с.
487. Реформа виборчого права в Австрії. Пише правник.–Львів: – Накл. НТШ, 1906. – 138 с.
488. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Північної Буковини (1870-1940 рр.). Історико-бібліографічне дослідження. – Львів: Фенікс, 1999. – 428 с.
489. Романюк Р. “Нова Європа” Арнольда Тойнбі та українське питання // Вісник Львів. ун-ту. Серія “Міжнародні відносини”. – 2000. – Вип. 2. – С.173-178.
490. Рубинштейн Е.И. Крушение австро-венгерской монархии. – М., 1963. – 428 с.
491. Рыжов К. Все монархи мира. Западная Европа. – М.: Вече, 1999. – 656 с.
492. Сайко М.М. Земельна власність і землеволодіння на Буковині у 30-х роках XVIII ст. // Питання історії України: Збірник наук. праць. Том. 4. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 251-255.
493. Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70-80-ті роки XVIII–початок XIXст). Ав. дис. ... канд. істор. наук. –Чернівці: ЧДУ, 1995. – 20 с.
494. Сайко М.М. Про деякі спірні питання в історіографії приєднання Буковини до Австрії у 1774-1776 рр. // 370 років Хотинської війни / Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Черніваці, 27-28 вересня 1991 р. – Чернівці: ЧДУ, 1991. – С. 42-43.
495. Сбоев Н. Император Иосиф II и его восточная политика. – М., 1884. – 97 с.
496. Свидание двух императоров в Черновцах в 1823 // Русская старина. – 1901. – № 5. – С. 225-226.
497. Свистун Ф.И. Гр. Агенор Голуховский и Галицкая Русь в 1848-1859 гг. – Львов, 1901. – 162 с.
498. Свистун Ф.И. Прикарпатская Русь под владением Австрии (1850-1895). – Львов, 1897. – 350 с.
499. Святоцький О.Д., Медведчук В.В. Адвокатура: історія і сучасність. – К.: Ін Юре, 1997.
500. Святоцький О.Д., Михеєнко М.М. Адвокатура України: Навч. посіб. для студентів юрид. вищих навч. закладів і фак. – К.: Ін Юре, 1997. – 224 с.

501. Сележан Й.–Г. З історії становлення буковинської православної церкви / Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців “Національні та етносоціальні процеси в Україні”. – Чернівці, 1997. – С. 64.
502. Семенова И.В. Россия и освободительная борьба молдавского народа против оттоманского ига в конце XVIII в. – Кишинев: Изд-во Штиинца”, 1976. – 211 с.
503. Силуэты военных судов Австро-Венгрии. – Пг., 1914. – 13 с.
504. Сироїд П.Я. Антинародний характер податкової політики австрійського буржуазно-поміщицького уряду в Східній Галичині в кінці XIX–на поч. XX ст. – В кн.: “З історії Української РСР”. – К., 1962. – С. 82-94.
505. Сімович В. Українське шкільництво на Буковині. – Б.м., 1932. – 33 с.
506. Скаун О. Джерельна база наукових досліджень в історії політичних і правових вчень та інтерпретація політико-правового вчення // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 3.
507. Скорейко Г.М. Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XVIII–початок XX століття) // З історичного минулого Буковини. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 54-61.
508. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. – Чернівці: З друкарні товариства “Руська Рада”, 1897. – 295 с.
509. Смаль-Стоцький С. Моя політика. – Чернівці, 1913. – 24 с.
510. Советская историческая энциклопедия. Т. 14. – Москва: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1973. – С. 496.
511. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Книга XIV. Тома 27-28. – Москва: Мысль, 1965. – С. 277-612.
512. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Книга XV. Том 29. – Москва: Мысль, 1966. – С. 7-272.
513. Спасович В. Новейшая история Австрии // Вестник Европы. – 1873. – № 5. – С. 149.
514. Сплени Габріель фон. Опис Буковини – Beschreibung der Bukowina / Пер. з нім., передмова і коментар О.Д.Огуя, М.М.Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – 110 с.
515. Спор о языках в Австрии // Вестник Европы. – 1900. – Т. 6. – С. 811-826.
516. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Том 1. – Скрентон: Укр. роб. союз, 1958.
517. Стебельський П. Австрійський процес карний (коментар). – У Львові: Накладом НТШ, 1901. – 196 с.

518. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків: Право, 1999. – 41 с.
519. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
520. Сучасні системи адвокатури / За ред. О.Д.Святоцького. – К.: Право України, 1993. – 176 с.
521. Тартарашвили В.Г. Дипломатическая борьба между Россией и Турцией вокруг Кючук-Кайнарджийского мирного договора в 1774-1779 гг. Ав. дис. ... канд. ист. наук. – Тбилиси.: ТГУ, 1970. – 16 с.
522. Тези доповідей вузівської ювілейної наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР 21-25 вересня 1965 року. – Чернівці: ЧДУ, 1965. – 277 с.
523. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2002. – 268 с.
524. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина: (X - перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
525. Тихонов Д.А. Местное самоуправление: из истории концепции // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2000. – № 2. – С. 3-17.
526. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968. – 170 с.
527. Трайнин И.М. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. – Москва-Ленинград, 1949.
528. Требіч В. Про демографію Буковини // Анналі Буковини. – 1997. – № 3. – С. 601-604.
529. Троян С. Буковинське німецтво і його роль у культурному розвитку краю (1775-1914 рр.) // Анналі Буковини. – 1997. – № 3. – С. 747-750.
530. Тур Н.А. Австрийский устав гражданского судопроизводства 1895 года в сопоставлении с нашим уставом. – СПб: Типогр. Правит. сената, 1896. – 226 с.
531. Турок В.М. Австро-Венгрия – “модель” интеграции Европы // Вопросы истории. – 1965. – № 1.
532. Українське питання. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 220 с.
533. Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю.С.Шемшученка. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 368 с.
534. Ульяницький В. Турція, Росія і Європа с точки зрення міжнародного права // Русский вестник. – 1877. – № 3. – С. 321.

535. Університет через підписку. – Чернівці: З друкарні "Рускої Ради", 1902. – 21 с.
536. Урьяс Е.Л. Рабочее движение в Австро-Венгрии в 1867-1914 годах. – Москва, 1959.
537. Федорович Р. Австрія і Габсбурги. Трагедія однієї держави і династії. – Львів: Накл. в-ва "Бувальщина", 1928. – 211 с.
538. Філіпчук В.О. Початки українського національного відродження на Буковині // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 80-89.
539. Фінкель Л., Гломбинский С. Історія і статистика Австрійсько-Угорської монархії. – Львів, 1901. – 86 с.
540. Фісанов В.П. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 1. – С. 143-154.
541. Фісанов В.П. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки першої світової війни). – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 264 с.
542. Фореггер Э. Основные тенденции развития права в Австрии // Советское государство и право. – 1988. – № 12. – С. 103-107.
543. Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия. – Спб.: Общественная польза, 1910. – 821 с.
544. Франко І. Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині ХІХ ст. – Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 47. – С. 248-288.
545. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 47. – С. 7-122.
546. Фрейдзон В.И. Проблема федерализации империи Габсбургов в 60-х – начале 70-х годов ХІХ в. – В кн.: "Дранг нах Остен" и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1967. – С. 111-130.
547. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000. – 260 с.
548. Хейфиц Ю.Я. Галиция. Политическое, административное и судебное устройство. – Петроград: Сенатс. типогр., 1915. – 63 с.
549. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1991. – 144 с.
550. Хофбауэр Х., Роман В. Буковина, Бессарабия, Молдавия. Забытая земля между Западной Европой, Россией и Турцией / Пер. с нем. – Черновцы: Прут, 1995. – 168 с.

551. Хрестоматія з історії держави і права України. Том 1. –К.: Ін Юре, 1997. – 464 с.
552. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Том 1. Основы. – Москва: Международные отношения, 1998. – 480 с.
553. Ципко К.Г. Національне питання на Буковині в період революції 1848 року // Наук. зап. Чернівецького держ. ун-ту. Том XVIII. Серія істор. наук. Вип. 1. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1956. – С. 22-54.
554. Цольнер Є. Історія Австрії / Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
555. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – Москва: Юрист, 1995. – 576 с.
556. Черниловский З.М. Кодификации буржуазного гражданского права XIX в. // Очерки кодификации и новеллизации буржуазного гражданского права. – Москва, 1963. – С. 16-20.
557. Чернівецький державний університет. – Львів: Вид-во "Вища школа" при ЛДУ, 1975. – 192 с.
558. Чернівецький університет. 1875-1995. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.
559. Чехович В. Право в західноукраїнських землях XVIII–XIX ст. // Мала енциклопедія етностранознавства. – К.: Вид-во "Генеза", Вид-во "Довіра", 1996. – С. 224-227.
560. Чизмадиа А., Ковач К., Асталаш Л. История венгерского государства и права. – Москва: Юрид. литер., 1986. – 446 с.
561. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Мюнхен–Київ, 1994. – 224 с.
562. Шатіло В. Питання форми державного устрою в програмних документах перших українських політичних партій // Право України. – 2000. – № 3. – С. 118-122.
563. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Вентурі, 1995. – 288 с.
564. Шевченко П.Ф. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 205 с.
565. Шевченко Ф.П. Революционное движение в Буковине в 1848 г. – Революция 1848-1849 гг. – Т. 1. – М., 1952. – С. 417-427.
566. Шедивы Я. Меттерних против Наполеона / Пер. с чешск. – Москва: Международные отношения, 1991.
567. Шиба О. Сільське самоврядування на Буковині 1861-1918 рр. (деякі історико-правові аспекти) // Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 1-2 (6-7). – Київ: Фонд сприяння

- становленню та розвитку місцевого та регіонального самоврядування України, 1994. – С. 31-37.
568. Шиба О.М. До історії становлення і розвитку крайового самоврядування на Буковині (Буковинський ландтаг у 1861-1914 роках). – Ерліхівський збірник. – Вип. 1. – Чернівці, 1994. – С. 38-46.
569. Шиба О.М. Крайове самоврядування на Буковині (1861-1914 рр.). – Ав. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: КДУ, 1995. – 24 с.
570. Шиба О.М. Правовий механізм функціонування сойму Буковини (1861-1914 роки). – Науковий вісник Чернівецького університету. Серія правознавство. Вип. 1. – Чернівці: “Рута”, 1996. – С. 48-54.
571. Шиба О.М. Формування фінансової бази органів місцевого самоврядування на Буковині в період 1861-1914 рр. // Проблеми фінансового права. Міжнародна наукова конференція. Вип. 2. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 294-300.
572. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 608 с.
573. Шишкін В. Адміністративний суд Австрії // Право України. – 1997. – № 5. – С. 58-61.
574. Шлосер Ф. Всемирная история. Том VII. История новейших времен (1815-1872). Часть 1. – С.-Петербург–Москва: Изд-е М.О.Вольфа, 1876.
575. Шпрингер А. Новейшая история Австрии // Вестник Европы. – 1867. – Том I. – С. 407-468; Том II. – С. 237-324.
576. Шпрингер Р. Национальная проблема (Борьба национальностей в Австрии). Пер. с нем. – С.-Петербург: Изд-е Т-ва “Общественная польза”, 1909.
577. Юсупов Р.Р. Речь Посполитая и русско-турецкие войны второй половины XVIII века. – Ав. дис. ... канд. истор. наук. М.: МГУ, 1980. – 22 с.
578. Яблоков Н.П. О проблемах преподавания криминалистики и подготовки специалистов-криминалистов в юридических вузах России в современных условиях // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2000. – № 1.
579. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. – Харків: Консум, 2001. – 288 с.
580. Adamovich L.K., Funk B.Ch. Allgemeine Verwaltung-srecht. – Wien, 1984.

-
581. Adler V. Das allgemeine, gleiche und direkte Wahlrecht und das Wahlunrecht in Österreich. – Wien, 1893.
582. Allmayer-Beck J.I. Die Armee 1848-1914. – Meiningen–Wien, 1974. – 254 S.
583. Alma Mater Francisko Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihres Eröffnung 1875. / Herausgegeben von Rudolf Wagner. – München, 1975. – 427 S.
584. Arama E. Istoria Dreptului Românesc. – Chisinau: Editura S.A. “Reclama”, 1998. – 199 p.
585. Arneth A. Geschichte Maria Theresia’s. Achter Band. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1877. – 634 S.
586. Austerlitz F. Das neue Wahlrecht. – Wien: Brand, 1907. – 166 S.
587. Bachmann A. Lehrbuch der österreichischen Reichsgeschichte. – Prag, 1896. – 466 S.
588. Baltl H. Österreichische Rechtsgeschichte unter Einfluß sozial- und wirtschaftsgeschichtlicher Grundzüge. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 6. Aufl. – Graz: Leykam-Verlag, 1986. – 363 S.
589. Balzer O. Historia ustroju Austrjj. – Lwow, 1908.
590. Bauter D. Das neue Herrenhaus in Österreich. – Wien: Perlis, 1906. – 40 s.
591. Beck E. Bukowina. Land zwischen Orient und Okzident. – Freilassing: Pannonia-Verl., 1963. – 190 S.
592. Beck P. Das neue österreichische Patentrecht auf Grund des Patent – Gesetzen vom 11. Jänner 1897. – Wien: Hölder, 1897. – 330 S.
593. Beck P. Das österreichische Patentrecht. – Berlin: Carl Heymanns Verlag, 1893. – 660 S.
594. Beer A. Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. – Prag–Leipzig: F. Temsky, G. Freytag, 1883. – 832 S.
595. Bendella T. Die Bukowina im Königsreiche Galizien. – Wien, 1845.
596. Benedikt E. Die Advokatur unserer Zeit. – Wien, 1909. – 152 S.
597. Berger J. Kritische Beitrag zur Theorie der österreichischen allgemeinen Privatrechtes. – Wien: Verlag von F. Manz, 1856. – S. 21-67.
598. Berger J.M. Der grosse Titel des Kaisers von Österreich in seinen historischen Aufbau. – Wien und Leipzig. – 48 S.
599. Bernatzik E. Das österreichische Nationalitätenrecht. – Wien: Manzsche k. u k. Hof – Verlags – und Universitätsbuchhandlung, 1917.
600. Berstl S. Die neue allgemeine Erwerbsteuergesetz vom 25. Oktober 1896. – Brünn, 1897. – 50 S.

601. Berstl S. Die Personaleinkommensteuer und die Besoldungssteuer von höheren Dienstbezügen. Gesetz vom 25. Oktober 1896. – Brünn, 1897. – 76 S.
602. Berstl S. Die Rentensteuer Gesetz vom 25. Oktober 1896. – Brünn, 1897. – 55 S.
603. Beudtel J. Geschichte der österreichischen Staats-Verwaltung (1740-1848). – 2 Bde. – Innsbruck: Wagner, 1896-1898.
604. Bevölkerung der Bukowina = Населення Буковини / Пер. з нім. Ф.С.Андрійця, А.Т.Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000. – 160 S.
605. Bezecny A. Entwurf eines Gesetzes für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder betreffend den Sprachgebrauch im Amte. – Wien, 1909. – 59 S.
606. Bidermann H. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. 1775-1875. – Wien, 1876. – 86 S.
607. Bidermann H. Die ruthenische Nationalität und ihre Bedeutung für Österreich. – Wien, 1863. – 34 S.
608. Biedrzycki E. Historia Polakow na Bukowinie. – Krakow: Nakl. Uniw., 1973. – 260 S.
609. Bihl W. Österreich–Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest–Litowsk.–Wien–Köln–Graz: Bohlau, 1970. – 192 S.
610. Brauner W. Österreichische Verfassungsgeschichte. – Wien: Manz, 1976. – 288 S.
611. Brawa A.I. Galizien, wie es an Österreich kam. Diss. – Wien: Un-t, 1909. – 107 S.
612. Brockhausen C. Die österreichische Gemeindeordnung. – Wien: Manz, 1905. – 224 S.
613. Brockhausen C. Die österreichische Gemeindeordnung. – Wien: Manz, 1905. – 240 S.
614. Brote E. Die rumänische Frage in Sibenbürgen und Ungarn. – Berlin, 1895. – 332 S.
615. Bruckmüller E. Sozialgeschichte Österreichs. – Wien–München: Herold Verlag, 1985. – 648 S.
616. Brunstein J.L. Studien im Österreichischen Markenrecht. – Wien, 1895. – 115 S.
617. Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina // Veröffentlichungen des Südostdeutsche Kulturwerks. Bd. 16. Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten. – München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1961.
618. Buchhard I. Das Recht. Zugleich eine Einleitung in ein System des österreichischen Rechtes. – Wien, 1883.

619. Budinsky J. Die Bukowina zu Anfang d. J. 1783. – Czernowitz, 1894. – 84 S.
620. Burger H. Problem der Unterrichtsprache an der Universität Czernowitz // Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz. – Berlin; Frankfurt a. M.; Neu York; Wien: Lang, 1998. – S. 65-82.
621. Chiari I. Handbuch des österreichischen Notariates. – Wien, 1852.
622. Czernin O. Oesterreichs Wahlrecht und Parlament. – Prag, 1905.
623. Das österreichische Parlament. Zum Jubiläum des 100 Jahrgen. Bestandes des Parlamentsgebäudes. – Wien: Verlag der österr. Staatsdruckerei, 1984. – 613 S.
624. Das Parteienwesen Österreich-Ungarns. – Budapest: Akad. Kiado, 1987. – 144 S.
625. Das Parteiwesen Österreich – Ungarns – Budapest: Akademiai Kiado, 1987.
626. Denesczuk W. Rechtliche Stellung der Ukrainer in der Bukowina von 1774 bis 1918. Diss. – Innsbruck, 1972. – 115 S.
627. Denkschrift zur Reform des Notariates im Oesterreich. – Wien, 1869.
628. Die österreichische Monarchie im Wort und Bild. Bukowina.–Wien: Druck und Verlag der V.-R. Hof- und Staatsdruckerei, 1899. – 532 S.
629. Die österreichische Rechtsgeschichte. Standarte Bestimmung und Zukunftsperspektiven.– Graz: Leykam, 1991. – 294 S.
630. Die Gendarmerie in Österreich 1849-1974. 125 Jahre Pflichterfüllung. – Graz, Wien: Leykam, 1974. – 195 S.
631. Die Habsburgermonarchie 1848-1918 Band II. Verwaltung und Rechtswesen. – Wien: Verlag der österr. Akad. der Wissenschaften, 1975. – 792 S.
632. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd III. Die Völker des Reiches. I Teilband. – Wien: Verlag der österr. Akad. der Wissenschaften, 1980. – 774 S.
633. Die k.k.Franz – Iosephs Universität im ersten Viertel-Jahrhundert ihres Bestandes. Festschrift. – Czernowitz, 1900. – 245 S.
634. Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I in der Bukowina (1817 und 1823) / Herausgegeben von Rudolf Wagner. – München: Verlag “Der Südostdeutsche”, 1979. – 97 S.
635. Diebl J. Die Advokatur in Oesterreich. – Wien, 1895. – 16 S.
636. Domin – Petruschevic A. Neuere österreichische Rechtsgeschichte. – Wien, 1869. – 379 S.
637. Dressler J. Chronik der Bukowiner Landgemeinde. –Freilassing: Pannonia-Verl., 1960. – 566 S.

638. Duller E. Maria Theresia und ihre Zeit. Bd. II. – Wiesbaden: Verl. von W. Behrle, 1844. – S. 239-268.
639. Ehrlich E. Das lebende Recht der Völker der Bukowina // Recht und Leben. Gesammelte Schriften zur Rechtstatsachenforschung und zur Freirechtslehre von Prof. Dr. Eugen Ehrlich / Ausgewählt und eingeleitet von Dr. Manfred Rehbinder. – Berlin: Duncker u. Humblot, 1967.
640. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. 4 Aufl / durchges u. hrsg. von Manfred Rehbinder. – Berlin: Duncker u. Humblot, 1989. – 439 S.
641. Ellinger I. Handbuch der österreichischen allgemeinen Zivilrechtes. – Wien: W. Braumüller, 1858. – 779 S.
642. Engelmann A. Der Civilprozeß. Geschichte und System. Erster Band. Allgemeine Theil. – Breslau: Verlag von W. Roebner, 1889. – 214 S.
643. Ermacora F. Grundriß der Menschenrechte in Österreich. – Wien, 1988.
644. Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). – Wien: Verlag der k.k. statistischen Central-Commission, 1875. – 29 S.
645. Finger A. Das österreichische Strafrecht. Erster Band. – Berlin, 1902. – 448 S.
646. Fink H. Joseph II: Kaiser, König und Reformier. – Düsseldorf u. a.: Econ. Verlag, 1990. – 310 S.
647. Fischel A. Das österreichische Sprachenrecht. Eine Quellensammlung, eingeleitet und herausgegeben. – Brünn: Druck und Verlag von F. Irrgang, 1901. – 259 S.
648. Floßman U. Österreichische Privatrechtsgeschichte. – Wien, New-York: Springer – Verlag, 1983.
649. Franz Josephs Universität in Czernowitz. – Czernowitz, 1900. – 160 S.
650. Frisch H. Das österreichische Staatsbürgerrecht // Jahrbuch der öffentlichen Rechts Gegenwart. Band VII. – Tübingen: Verlag von J.G. B. Moor (Paul Siebeck), 1913. – S. 49-70.
651. General Spleny's Beschreibung der Bukowina / Herausgegeben von Dr. Iohann Polek. – Czernowitz, 1893.
652. Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830-1918. – Stuttgart, 1987. – 378 S.
653. Gold H. Die Geschichte der Juden in der Bukowina. 2 Bde. – Tel-Aviv, 1958. – 174 S; 1962. – 228 S.
654. Grigorovici R. Commentariu la Descrierea Bucovinei a generaluluk Gabriel Cpleny // Glasul Bucovinei. – 1997. – № 1. – P. 4.
655. Grigorovici R. Das Model Bukowina // Analele Bucovinei. – 1996. – № 2. – S. 1-20.

656. Grigorovici R. Die österreichische Politik gegenüber der Bukowina und ihre oft unerwarteten Folgen // *Analele Bucovinei*. 1995. – № 1. – S. 5-13.
657. Grigorovita M. *Invatamintul in Nordul Bucovinei (1775-1944)*. – Bucuresti: Editura Didactica si Pedagogica, 1993. – P. 28-53 .
658. Gross H. *Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik*. – Graz, 1899. – 813 S.
659. Gumpowich L. *Das österreichische Staatsrecht. Ein Lehr – und Handbuch*. – Wien, 1907.
660. Gumpowicz L. *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich–Ungarn.–Insbruck, 1879*. – 329 S.
661. Gutkas K. *Kaiser Joseph II. Eine Biographie*. – Wien–Darmstadt, 1989. – 523 S.
662. Hakmann E. *Nationale und kirchliche Bestrebungen der Rumänen in der Bukowina.–Czernowitz, 1899*. – 212 S.
663. Halban A. *Zur Geschichte des Deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraine*. – Berlin: Verlag von R.L Prader, 1896. – 136 S.
664. Halban A. *Zur Reform der rechtswissenschaftlichen Seminare // Zeitschrift für das privat – und öffentliche Recht der Gegenwart*. – Wien: Alfred Hölder, 1897.
665. Halban F. *Polskie sprawy na Bukowinie i ich Znaczenie dla Galicyi*. – Krakow, 1904. – 29 S.
666. Hanel D. *Ueber Bedriff, Aufgabe und Darstellung der österreichischen Rechtsgeschichte // Zeitschrift für das privat–und öffentliche Recht der Gegenwart*. – Bd. XX. – Wien, 1893. – S. 365-454.
667. Harrasowsky P.H. *Geshichte der Codification des österreichischen Civilrechtes*. – Wien: Verlag der G.J. Manzschen Buchhandlung, 1868. – 167 S.
668. Hasiba G.D. *Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848-1917)*. – Wien: Verlag des österr. Akad. der Wissenschaften, 1985. –213 S.
669. Hatschek J. *Die Rechtspflege in Galizien und in der Bukowina*. – Reichenberg, 1886.
670. Hauke F. *Die Vertretung der Universitäten in den Landtagen*. – Czernowitz, 1893. – 16 S.
671. Hauke F. *Grundriss der Verfassungsrechts*. – Leipzig: Verlag von Duncker u. Humblot, 1905. – 166 S.
672. *Heimatskunde der Bukowina zum Gebrauche für Schulen und zum Selbstunterricht / Herausgegeben von Prof. C. Kosak und Gend. – Rottm. E. Fischer*. – Czernowitz: Pardini, 1900. – 112 S.

-
673. Hellbling E.K. Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Ein Lehrbuch für Studierende. – Wien. – New York: Springer, 1974. – 566 S.
674. Herbst E. Handbuch des allgemeinen österreichischen Strafrechtes. Erster Band. – Wien: Verlag der Manz'schen Buchhandlung, 1871. – 495 S.
675. Herrmann R. Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes. – Tübingen: Verlag von J. G. B. Mohr, 1909. – 276 S.
676. Hoegel H. Die Statistik d. Strafrechtspflegen in Österreich für 1900 u. 1901. – Wien, 1905.
677. Holubowsky A. Beiträge zum Advokatendisziplinarstrafrecht. – Festschrift der Wiener Advokaten – Gesellschaft – Union aus Anlaß ihres 25. Iarigen Bestandes. – Wien, 1905. – S. 3-22.
678. Huber A. Österreichische Reichsgeschichte. 2. Aufl. – Wien: F. Tempsky, 1901. – 372 S.
679. Hubner A.W., Lentner F. Lehrbuch des privaten und öffentlichen Rechtes des österreichisch-ungarischen Monarchie. – Wien: Druck und Verlag von L. Seidel u. Sohn, 1877. – 132 S.
680. Hugelmann C. Das Recht der Nationalitäten in Oesterreich. – Graz, 1880. – 54 S.
681. Hundert Jahre österreichischen Gendarmerie. Festschrift zur Hundertjahrfeier der österreichischen Bundesgendarmerie. – Wien, 1949.
682. Jacobescu M. Din Istoria Bucovinei. Vol. 1 (1774-1862). – Bucuresti: Editura Academical Romana, 1993.
683. Jacobescu M. Elita Romanilor din Bucovina anilor. 1775-1862 // Glasul Bucovinei. – 1997. – № 2. – P. 21-24.
684. Jäger A. Joseph II und Leopold II. Reform und Gegenreform 1780-1792. – Wien, 1867.
685. Janka K. Das österreichische Strafrecht. Dritte Aufl. – Prag-Wien-Leipzig: F. Tempsky, 1894. – 358 S.
686. Jaqwes H. Die freie Advokatur und ihre legislative Organisation. – Wien, 1868.
687. Jaqwes H. Ueber die Aufgabe der Verteidigung in Strafsachen. – Wien, 1873.
688. Jaremko M. Der Kampf der Galizischen Ukrainer um ihre Vertretung im Wiener Parlament seit 1848, insbesondere in den Jahren 1905-1907. – Diss.–Wien, 1944. – 236 S.
689. Juristen in Oesterreich 1200-1980. – Wien: Orac, 1987. – 383 S.
690. Kießl F. Geschichte der österreichischen Advokatur. – Wien, 1967. – 176 S.

-
691. Kaczut W. Ein Reichsgerichtserkenntnis betreffend das Sprachrecht der Ruthenen in der Bukowina. – Czernowitz, 1912. – 84 S.
692. Kaindl R. Die Bukowina in den Jahren 1848 u. 1849. – Wien, 1900. – 67 S.
693. Kaindl R.F. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. – Czernowitz: Pardini, 1894. – 25 S.
694. Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Dritter Abschnitt. – Czernowitz, 1898. – 79 S.
695. Kaindl R.F. Geschichte der Stadt Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz: Pardini, 1908. – 231 S.
696. Kaindl R.F. Kaiser Joseph II in seinem Verhältnisse zur Bukowina. – Czernowitz, 1896. – 22 S.
697. Kann R.A. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideen. Erster Band. Das Reich und die Völker. Zweite Aufl. – Graz-Köln: Verl. Hermann Böhlau, 1964. – 472 S.
698. Kann R.A. Geschichte der Habsburgerreiches 1526–1918. – Wien-Köln-Graz: Hermann Böhlau, 1977. – 617 S.
699. Kapri E.M. Buchenland. Ein österreichischen Kronland verschiedener Völkergruppen. – München – Stuttgart, 1974. – 127 S.
700. Kaser G. Die Gründung der k.k. Franz-Josefs-Universität in Czernowitz 1875. – Wien, 1917. – 43 S.
701. Kassner S. Die Juden in der Bukowina. – Wien, 1917. – 60 S.
702. Kiesler H. Zur Reform des Gemeinde-Statutes und der Gemeinde-Wahl-Ordnung für die Landeshauptstadt Czernowitz. – Czernowitz, 1905. – 39 S.
703. Klingenstein G. Österreich und österreichisch im 18. Jh. // Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang der Österreichsbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute. – Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 136. – Wien: Verlag der österreichische Akademie der Wissenschaften, 1995. – S. 150-220.
704. Kocher G. Grundzüge der Privatrechtsentwicklung und der Geschichte der Rechtswissenschaft in Österreich. – Wien-Köln: Bohlau Verlag, 1989. – 171 S.
705. Kolmer G. Das Herrenhaus des österreichischen Reichsrats. – Wien und Leipzig, 1907.
706. Kolmer G. Parlament und Verfassung in Österreich. 8 Bde. – Wien: Fromme, 1902-1914.
707. Kotzian O. Der Bukowina-Ausgleich 1910: Beispiel einer Lösung ethnisch-religiöser Konflikte // Bukowina: Wspolnota Kultur i Jezykow. – Warszawa, 1992. – S. 11-18.

708. Krainz J. System des österreichischen allgemeinen Privatrechts. Dritte Aufl. Erster Band.–Wien: Manzche k. u. k. Hof–Verlags–und Universitäts–Buchhandlung, 1899. – 870 S.
709. Lagler H. Die Kaiserreise in die Bukowina. – Czernowitz, 1880. – 122 S.
710. Lammach H. Grundriß der Strafrechts. – Leipzig: Verlag von Duncker u. Humblot, 1902. – 105 S.
711. Last A. Die Finanzprocuratur. Ein Beitrag zur Reform derselben // Zeitschrift für das privat–und öffentliche Recht der Gegenwart. Band XXV. – Wien, 1898. – S. 99-138.
712. Lemayer K. Die Verwaltung der österreichischen Hochschulen von 1868-1877. – Wien: In Commission bei Alfred Hölder, 1878. – 367 S.
713. Levycka I. Das Jahr 1848 und die Ukrainer in Oesterreich. Diss. – Wien, 1925. – 163 S.
714. Loschelder M. Die österreichische allgemeine Gerichtsordnung von 1781. Grundlagen–und Kodifikationsgeschichte. – Berlin: Duncker u. Humblot, 1978. – 214 S.
715. Lupu O. Bemerkungen zur Lage der Rumänen in der Bukowina während des Habsburgischen Herrschaft. – Roma: Foro Trajano, 1980.
716. Mýrbach–Kleinfeld F. Grundriß der Finanzrechts. –Leipzig: Verlag von Duncker u. Gumbrot, 1906. – S. 1-40.
717. Megner K. Beamte. Wirtschafts – und sozialgeschichtliche Aspekte der k.k.Beamtentums. – Wien, 1986.
718. Meyer A. Die Notariatsordnungen von 1512 und 1871 als Beiträge zur Rechtssicherheit. – Salzburg, 1971.
719. Minialow E. Dienstpragmatik. Bestimmungen über das Dienstverhältnis der k.k.Staatsbeamten, Unterbeamten und Staatsdiener. – Wien, 1913.
720. Mischel A. Handbuch der allgemeinen Privatrechts für das Kaiserthum Oesterreich. Bd. I. – Olmüz: Verlag von E. Holzels, 1853. – S. I-VIII.
721. Morariu A. Bucovina. 1774-1914. – Bucuresti, 1915.–145 P.
722. Neubauer F. Die Gendarmerie in Österreich 1849-1924. – Wien: Gendarmerie-Jubileumsfond, 1924. – 600 S.
723. Neuhofer H. Handbuch des Gemeinderechts: Organisation und Aufgaben der Gemeinden Österreichs. – Wien – New – York: Springer-Verlag, 1972. – 449 S.
724. Nistor I. Istoria Bucovinei. – Bucuresti: Humanitas, 1991. – 454 P.
725. Norst A. Alma Mater Franzisko-Josephina. – Czernowitz, 1900. – 133 S.

-
726. Nykyforak M., Hrycenko I., Georgica A., Pacurkivskyj P., Hyzdivan L. Die Professoren der juristischen Fakultät in Czernowitz // Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz; eine Veröffentlichung des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts / hrsg. von Ilona Slawinski und Joseph P. Strelka. – Bern; Berlin; Frankfurt a. M.; New York; Paris; Wien: Lang 1998. – S. 101-122.
727. Ogris W. Recht und Macht bei Maria Theresia. – Wien: Verlag der österr. Akad. der Wissenschaften, 1980. – 16 S.
728. Onciul A. Rede. – Czernowitz, 1907. – 113 S.
729. Pfaff J. Zur Entstehungsgeschichte der West-Galizischen Gesetzbuchs. – Wien: Im Selbstverlage der Verfassers, 1890. – 36 S.
730. Pihuliak H. Reden im Bukowinaer Landtag. – Czernowitz. – 1893. – 68 S.
731. Pisko I. Zur Organisation der Advokatur. – Wien, 1863. – 38 S.
732. Platzgummer W. Grundzüge der österreichischen Strafverfahrens. Dritte, neubearbeitete Auflage. – Wien-New-York: Springer-Verlag, 1986. – 233 S.
733. Polek J. Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. – Czernowitz: Pardini, 1894.
734. Polek J. Czernowitz. Historische Skizze // Oesterreichische Städtebuch. 11 Jahrgang 1888. – Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1888. – S. 1-6.
735. Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums 1907. – Czernowitz, 1908.
736. Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. – Czernowitz: Pardini, 1889. – 55 S.
737. Polek J. Die Vereinigung der Bukowina mit Galizien 1786. – Czernowitz, 1900. – 68 S.
738. Polek J. Josephs II Reisen nach Galizien und Bukowina und ihre Bedeutung für letzteren Prowinz // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums 1895. – Czernowitz, 1896. – S. 25-140.
739. Polek J.B. Die Huldigung der Bukowina 1778. – Czernowitz, 1902. – 36 S.
740. Polek J.B. Rückblick auf die Forschungen zur Landes u. Volkskunde der Bukowina seit 1773. – Czernowitz, 1892. – 32 S.
741. Polek J.B. Repertorium der Landeskundlichen Literatur der Bukowina. – Czernowitz, 1892. – 41 S.
742. Polskie sprawy na Bukowinie i ich Znaczenie dla Galicyi. – Krakow, 1904. – 29 S.
743. Prokopowitsch E. Das Ende der oesterreichischen Herrschaft in der Bukowina. – München, 1959. – 70 S.

-
744. Prokopowitsch E. Die Entwicklung des Presswesens in der Bukowina. – Wien, 1962. – 64 S.
745. Prokopowitsch E. Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus. – Graz-Köln: Böhlau, 1965. – 192 S.
746. Prokopowitsch E. Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs – Universität in Czernowitz / Bukowina – Buchenland. – Gleasthall – Zellerfeld: Pipper, 1955.
747. Prokopowitsch E. Was war Österreich die Bukowina wert? Ein Beitrag zur Geschichte der Jahre 1774-1776 // Südostdeutsche. – 10/1959. – Nr. 4.
748. Rauffer D. Das neue Herrenhaus in Österreich. – Wien, 1906.
749. Rebinder M. Die Begründung der Rechtssoziologie durch Eugen Ehrlich. Zweite, völlig neubearbeitete Auflage. – Berlin: Duncker u Humblot, 1986. – 147 S.
750. Reiß J. Bukowinaer Landesordnung und Landtagwahlordnung. – Czernowitz, 1910. – 107 S.
751. Rosdolsky R. Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag 1848-1849.–Wien: Europaverl., 1976. – 234 c.
752. Safran J. Die Rumänen in der Bukowina (1775-1825). Diss. – Wien: Un-t, 1936. – 181 S.
753. Schauer H. Die Civilprocessordnung und Jurisdictionsnorm vom 1. August 1895. – Wien, 1895. – 966 S.
754. Schauer H. Die Exekutionsordnung v. 27 Mai 1896. – Wien, 1900. – 704 S.
755. Scheidlein G. Erklärung des oesterreichischen Provinzialrechtes. Th. 1-3. – Wien: Gassler1805. – 269 S.; 291 S.; 343 S.
756. Schiffner L. Systematisches Lehrbuch der österreichischen allgemeinen Civilrechtes. Erster Band. – Wien, 1882. – 237 S.
757. Schuler-Libloy F. Das ungarische Staatsrecht: Ein Handbuch für Lehre und Beruf. – Wien: Sohn, 1879. – 170 S.
758. Schuler-Libloy F. Ueber die Entwicklung der Staatsbürgerlichen Freiheit in Oesterreich (Rectoratsrede, gehalten bei der Universitätsfeier am 4. October 1878). – 3 Aufl. – Czernowitz, 1894. – 44 S.
759. Schulsohn S. Die Geschichte der Juden in der Bukowina. 1774-1918. – Breslau, 1927.
760. Schulz B. Hilfsbuch zur Einführung in die Praxis der österreichischen Verwaltung. Zweite Aufl. Wien: Verlag von M. Perles, 1913.

761. Schwicker H. Die Letzten Regierungs-Jahre des Kaiserin Maria Theresia (1763-1780). II Abteilung. – Wien, 1871.
762. Simiginowicz–Staufe L.A. Die Völkergruppen in der Bukowina. – Czernowitz: Pardini, 1884. – 203 S.
763. Singer H. Einige Worte über die Vergangenheit und Zukunft der Czernowitzer Universität. – 1917. – 69 S.
764. Skedl A. Das österreichische Civilprozessrecht. Erster. Band. – Leipzig: Verlag von Bernhard Tauschnitz, 1900. – 446 S.
765. Skedl A. Die Gegenwärtige Advokatenkrise. – Wien, 1901. – 20 S.
766. Skrehunetz B. Bukowiner Justiz vor 200 Jahren. Als Cernäuti 960 Einwoner hatte // Czernowitzer Morgenblatt. – 25. 12. 1937.
767. Slapnicka H. Österreichs Recht außerhalb Österreichs. –Wien: Verl. für Geschichte u. Politik, 1973. – 106 S.
768. Sperl H. Rechtsquellen, Literatur und Praxis der österreichischen Civilprozeß. – Wien, 1903. – 298 S.
769. Stefanelli T. Eudoxiu Hurmusaki. 1812–1912. – Cernauti, 1913. – 37 S.
770. Stooss C. Lehrbuch der Oesterreichischen Strafrechts. –Wien und Leipzig: Franz Deuticke, 1910. – 540 S.
771. Stourzh G. Nationale Ausgleich in der Bukowina 1909/1910. – Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart. Eine Veröffentlichung des österreichischen Ost – und Südosteuropa – Instituts / Herausgegeben von I.Slawinski und J.P.Strelka. – Bern – Berlin – Frankfurt a.m. – New–York – Paris – Wien: Peter Lang, ... – 261 S.
772. Strakosch-Großmann G. Das allgemeine Wahlrecht in Österreich seit 1848. – Leipzig – Wien: Deuticke, 1906. – 99 S.
773. Tennenhaus C. Der Anteil der Juden am Aufbau der Bukowina (1774-1848). Diss. – Wien, 1926. – 123 S.
774. Tezner F. Die rechtliche Stellung des österreichischen Gesamttministeriums. – Wien: Hölder, 1894. – 50 S.
775. Toma I. Iustitia in Bukovina. – Lece ani de la unire de Ion Nistor. – Cernauti, 1928.
776. Toporul J. Sprachenrecht und Sprachenkampf in der Bukowina. – Czernowitz: Mühlendorf, 1931. – 70 S.
777. Ulbrich J. Das österreichische Staatsrecht. – Tübingen: Verlag von J. G. B. Mohr (Paul Siebeck), 1904. – 290 S.
778. Ulbrich J. Die Reichsratswahlreform in Oesterreich // Jahrbuch der öffentlichen Rechts der Gegenwart. Band II. –Tübingen: Verlag von J. C. B. Moor (Paul Siebeck), 1908. – S. 285-297.
779. Ullman D. Grundriß der Civilprozeßrechts. – Leipzig: Verlag von Duncker u. Humblot, 1900. – 182 S.

-
780. Ullmann D. Das österreichische Civilprozessrecht. – Prag–Wien–Leipzig, 1892. – 600 S.
781. Ullmann E. Lehrbuch des österreichischen Strafprocessrechts. Zweite Aufl. – Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts–Buchhandlung, 1882. – 895 S.
782. Ullmann E. Ueber die Fortschritte in der Strafrechtspflege. Seit dem Ende der 18 Jahrhunderts. – Innsbruck: Verlag der Wagner’schen Universitäts–Buchhandlung, 1873. – S. 1-15.
783. Unger J. System des österreichischen allgemeinen Privatrechts. Erster Band. Vierte Aufl. – Leipzig: Druck und Verlag von Vreitkopf und Härtel, 1876. – S. 5-18.
784. Wagner R. Der Parlamentealismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. – München: Verlag “Der Südostdeutsche”, 1984. – 272 S.
785. Wagner R. Die Revolutionen – Jahre 1848/49 in Königreich Galizien – Lodomerien (einschließlich Bukowina). – München, 1983.
786. Wagner R. Von Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg: Hofmann–Verlag, 1991. – 625 S.
787. Wahlberg H. Forschungen zur Geschichte der altösterreichischen Strafgesetzgebung // Zeitschrift für das privat–und öffentliche Recht der Gegenwart. Achter Band. – Wien, 1881. – S. 255-285.
788. Walter K., Mayer H. Grundriß der österreichischen Bundesverfassungsrechts. 6. Auflage. – Wien: Manzsche Verlag, 1988. – 540 S.
789. Weissler A. Geschichte der Rechtsanwaltschaft. – Leipzig, 1905. – 623 S.
790. Werenka D. Bukowinas Entstehen und Aufblühen. Maria Theresias Zeit. I Theil. 1772–Juni 1775. – Wien: In Commission bei F. Tempsky, 1892. – 198 S.
791. Werenka D. Der Kriegsruf an die Bukowina 1809. – Czernowitz, 1903. – 19 S.
792. Werenka D. Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1775). – Czernowitz, 1895. – 272 S.
793. Werenka D. Ueber die Grenzregulierung der Bukowina zur Zeit der Vereinigung mit Oesterreich. Vortrag, gehalten am 24. März 1895 in der III. Hauptversammlung der Vereines Bukowiner Jandes – Museum. Czernowitz, 1895. – S. – 3-7.
794. Wessely I. Handbuch der allgemeinen oder josephinischen Gerichts – und Concursordnung vom 1. Mai 1781. – Th. 1-2 Innsbruck: In. Kommission der Wagnerschen Buch., 1834. – 462 S.; 226 S.

-
795. Wessely I. Handbuch der westgalizischen Gerichtsordnung vom 19. Dezember 1796. – Th. 1-2. – Innsbruck: Wagnerischen Buchh., 1834. – 515 S.; 176 S.
796. Wessely J. Handbuch des gerichtlichen Verfahrens in und ausser Streitsachen für Galizien und die Bukowina. 3. Aufl. – Bd. 1-3. – Prag: Selbstverl., 1846. – 788 S.
797. Wickenhauser F.A. Bochart oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. – Wien, 1874. – 120 S.
798. Wickenhauser F.A. Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau u. Bukowina. – Czernowitz, 1881-91. – 5 Bd. in 7 Vol.
799. Winiarski I. Russini w Radsie Panstwa. 1907-1908. – Lwow, 1909.
800. Winiwarter I. Darstellung der Organisation und Verwaltung der Königreiche Galizien und Lodomerien. – Lemberg, 1826.
801. Worobkiewicz E. Die geographisch – Statistischen Verhältnisse der Bukowina. – Jemberg, 1893. – 116 S.
802. Yeilinger A. Oesterreichisches Gewerbrecht. Bd. 1-2. – Wien: Manz, 1894-1895. – 465 S., 253 S.
803. Zach F. Galizien und Bukowina. – Klagenfurt, 1917. – 224 S.
804. Zachar A. Die Vermögen der politischen Gemeinden in der Bukowina. – Czernowitz, 1901. – 130 S.
805. Zieglauer F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der oesterreichischen Occupation. Bilderreihe 1-XII. – Czernowitz, 1893 – 98 S.
806. Zolger J. Oesterreichisches Verordnungsrecht. – Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts – Buchhandlung, 1898. – 424 S.
807. Zur Begründung der Bukowinaer Landespetition. – Wien, 1848. – 56 S.

Навчальне видання

Никифорак Михайло Васильович

**Буковина
в державно-правовій системі Австрії
(1774-1918 рр.)**

Монографія

Літературний редактор *Лукул О.В.*
Комп'ютерна верстка *Никифорак В.М.*
Дизайн обкладинки *Микитюк А.М.*

Реєстраційне свідоцтво ДК №891 від 08.04.2002 р.

Підписано до друку 30.03.2004. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 20,9.
Обл.-вид. арк. 22,5. Зам. 027-п. Тираж 300.
Друкарня видавництва "Руга" Чернівецького національного університету
58012. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.

